T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

İBN HACER'İN FETḤU'L-BÂRÎ ADLI ESERİNDE KIRAAT OLGUSU

(DOKTORA TEZİ)

Mesut ŞEN

BURSA 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'ÂN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

İBN HACER'İN FETḤU'L-BÂRÎ ADLI ESERİNDE KIRAAT OLGUSU

(DOKTORA TEZİ)

Mesut ŞEN

Danışman:

Prof. Dr. Remzi KAYA

BURSA 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda, **711923012** numaralı **Mesut ŞEN**'in hazırladığı "**İbn Hacer'in Fetḥu'l-Bârî Adlı Eserinde Kıraat Olgusu**" konulu Doktora çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 11.00 – 13.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Remzi KAYA

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye	Üye
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE
Bursa Uludağ Üniversitesi	Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye	Üye
Prof. Dr. Osman KABAKÇILI	Prof. Dr. İhsan SOYSALDI
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	Fırat Üniversitesi

Tarih: …/…/2023

YEMİN METNİ

Doktora olarak sunduğum **İbn Hacer'in Fetḥu'l-Bârî Adlı Eserinde Kıraat Olgusu** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usûlüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

29/08/2023

Adı Soyadı:	Mesut ŞEN
Öğrenci No:	711723021
Anabilim	Temel İslâm Bilimleri
Programı:	TİB (Kıraat) Doktora
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı: **İbn Hacer'in Fetḥu'l-Bârî Adlı Eserinde Kıraat Olgusu**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 250 sayfalık kısmına ilişkin, 29.08.2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 6'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça/Dipnot hariç
2. Alıntılar hariç
3. 5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. 29/08/2023

Adı Soyadı:	Mesut ŞEN
Öğrenci No:	711923012
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Remzi KAYA

ÖZET

Yazar adı soyadı	Mesut ŞEN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat
Tezin niteliği	Doktora
Tez danışmanı	Prof. Dr. Remzi KAYA

Tezin Türkçe Başlığı: İbn Hacer'in Fethu'l- Bâri Adlı Eserinde Kıraat Olgusu

Bilindiği gibi İslami ilimlerin gelişiminde XV. yüzyıl çok önemli bir yer tutar. Mısır/Memlük âlimi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) söz konusu dönemin en önde gelen isimlerinden biri kabul edilir. Onun 730 hocası, 600'ün üzerinde talebesi ve 300 kadar eseri isimleriyle beraber kitaplarda zikredilir. *Fetḥu'l-bârî, e*serleri içerisinde en meşhuru sayılır. Kendi dönemine olduğu kadar sonraki dönemlere de etki eden eserin dikkat çeken özelliklerinden biri 1430'un üzerinde kaynağa atıfta bulunmasıdır. Bunlar arasında günümüze ulaşmayan eserlerin olması da ayrı bir önem arzetmektedir. Kıraat konularının eserdeki yoğunluğu, müstakil bir kitap oluşturacak mahiyettedir. Müellif eserinde Kur'an tarihi, kıraat farklılıkları, şâz kıraatler ve yedi harf gibi kıraat ilminin temel meselelerine dair rivayetleri, kendine has üslubuyla ele almıştır. Çalışmamızda XV. yüzyıl kıraat algısı ve kıraat bibliyografyası, *Fetḥu'l-bârî* çerçevesinde incelenmiştir. Tezimiz giriş, üç bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Araştırmamızda İbn Hacer'in görüşleri çerçevesinde kıraat farklılıklarının nasıl bir zenginliğe vesile olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *İbn Hacer, Fethu'l Bâri, Kıraat, Kıraat-i Aşere, Kıraat Bibliyografya*

ABSTRACT

Name & surname	Mesut ŞEN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic İslamic Sciences
Subfield	The Science of Reading the Quran and Qıraat
Degree awarded	*PhD.*
Supervisor	Prof. Dr. Remzi KAYA

The Title of Thesis in English: The Phenomenon of Qiraat in Ibn Hajar's Work Fethu'l- Bâri

As it is known, the 15th century holds a significant place in the development of Islamic sciences. The Egyptian/Mamluk scholar Ibn Hajar al-Asqalani (d. 852/1449) is considered one of the prominent figures of that era. He is mentioned in books alongside the names of his 730 teachers, over 600 students, and around 300 works. Among his works, "Fetḥu'l-Bârî" is regarded as the most famous. One of the remarkable features of this work, which had an impact not only in his time but also in subsequent periods, is its reference to over 1430 sources. The presence of works that have not reached our time among these references adds another layer of importance. The density of discussions on recitation (kıraat) topics in the work is substantial enough to constitute a separate book. The author addresses the fundamental issues of recitation science, such as the history of the Quran, recitation variations, irregular recitations (shaz kıraatler), and the Seven Readings, with his unique style. In our study, the perception of recitation in the 15th century and the recitation bibliography are examined within the framework of "Fetḥu'l-Bârî." Our thesis is composed of an introduction, three chapters, and a conclusion. In our research, we attempt to determine how recitation differences, within the framework of Ibn Hajar's views, contributed to a wealth of knowledge.

Keywords: *Ibn Hajar, Fath Al-Bari, Recitation (Al-Qiraat), Al-Qiraat-i Asare, Qiraat Bibliography.*

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**

YEMİN METNİ ..... **iv**

DOKTORA İNTİHAL YAZIM RAPORU ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **vii**

İÇİNDEKİLER ..... **viii**

ÖNSÖZ ..... **xv**

GİRİŞ **1**

1. **Araştırmanın Konusu, Önemi ve Gayesi** 1
2. **Araştırmanın Metodu ve Sınırları** 2
3. **Araştırmanın Kaynakları** 5

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAAT İLMİ, İBN HACER ve FETḤU'L-BÂRÎ

1. **Kıraat İlmi** 8

1.1. Kıraat İlminin Tanımı ***8***

1.2. Kıraat İlminin Konusu, Gayesi ve Önemi ***11***

1.3. Kıraatlerin Doğuşu ve Tarihi Seyri ***12***

1.3.1. Hz. Peygamber Dönemi: Vahyin Nüzûlü, Yazdırılması ve Ezberlenmesi 12

1.3.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi: Kur'ân'ın Cem'i 13

1.3.3. Hz. Osman Dönemi: Kur'ân'ın İstinsâhı 14

1.3.4. Hz. Osman Sonrası / İstinsah Sonrası Dönem 17

1.3.5. İbn Mücahid Dönemi (ö. 324/936) 20

1.3.6. İbnü'l-Cezerî Dönemi (833/1429) 21

1.3.7. Günümüzdeki Durum 23

1.4. Kıraat İlminde Bilinmesi Gerekli Bazı Kavramlar *23*
1.5. Kıraat Çeşitleri *26*
1.5.1. Okunabilmesi Açısından Kıraatler 29
1.5.1.1. Sahih/Makbul Kıraat 29
1.5.1.2. Merdûd Kıraat 29
1.5.2. İstifade Edilebilmesi Açısından Kıraatler 29
1.5.2.1. Sahih Kıraatler 30
1.5.2.2. Şâz Kıraatler 30
1.5.2.3. Mevzû Kıraatler 30
1.5.3. Kıraat Çeşitlerine Dair Değerlendirme 31
1.6. Kıraat İmamları *32*
1.6.1. Kırâât-i Seb'a (Yedi Kıraat) İmamları 32
1.6.1.1. Nâfi': Ebû Ruveym Nâfi' b. Abdirrahmân b. Ebî Nuaym el-Medenî (ö. 169/785) 32
1.6.1.2. İbn Kesîr: Ebû Ma'bed Abdullāh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî (ö. 120/738) 33
1.6.1.3. Ebû Amr: Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771) 34
1.6.1.4. İbn Âmir: Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî (ö. 118/736) 35
1.6.1.5. Âsım: Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745) 35
1.6.1.6. Hamza: Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî (ö. 156/773) 36
1.6.1.7. Kisâî: Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805) 38
1.7. Kırâât-i Aşere (On Kıraat) İmamları *39*
1.7.1. Ebû Ca'fer el-Kārî: Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî (ö. 130/747-48) 39
1.7.2. Ya'kūb el-Hadramî: Ebû Muhammed Ya'kūb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821) 40

1.7.3. Halef b. Hişâm: Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 229/844) 41
1.7.4. Kıraat-i Erbeate Aşere (Ondört Kıraat) İmamları: 4 Şâz Kıraat 41
1.8. Kabul Edilen Kıraatler Hakkında Değerlendirme **42**
1.9. Kıraat ve Hadis İlimleri Arasındaki İlişki **43**
1.9.1. Kıraat - Hadis İlişkisi 44
1.9.2. Hadis - Kıraat İlişkisi 45
1.9.3. Hadis Âlimlerinin Kıraat İlmine Verdikleri Önem 45
2. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) 46
2.1. İbn Hacer'in Nesebi, Hayatı ve Görevleri **46**
2.2. İlmî Şahsiyeti **48**
2.3. Meşhur Hocaları **49**
2.4. Kadın hocaları **50**
2.5. Kıraat Hocaları **51**
2.6. İbnü'l-Cezerî ile Münasebeti **52**
2.7. Meşhur Talebeleri **55**
2.8. Eserleri **57**
2.9. İbn Hacer ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar **60**
2.10. Âlimlerin Kendisi Hakkındaki Övgüleri **62**
3. Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Fetḥu'l-Bârî'nin Önemi 64
3.1. İmam Buhârî (ö. 256/870) **64**
3.2. Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (el-Câmiu's-sahîh) **65**
3.3. Fethu'l-Bârî ve İslam Dünyasındaki Önemi **67**

İKİNCİ BÖLÜM

FETHU'L- BÂRİ'DE KIRAAT KAYNAKLARI, KIRAATLERİN ARZI VE İHTİCÂCI

1. Fetḥu'l-Bârî'de Kıraat Kaynakları 70
1.1. Kendisinden Kıraate Dair Birçok Nakilde Bulunduğu Kaynaklar **71**
1.1.1. Meâni'l-Kur'an, Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (v.207/822) 71
1.1.2. Mecâzü'l-Kur'ân, Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ(v.209/824) 72

1.1.3. Kitâbu'l-Kıraât, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v.224/838) 73
1.1.4. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v.224/838) 74
1.1.5. Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân, İbn Kuteybe (v.276/889) 75
1.1.6. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) 76
1.1.7. Kitâbü'l-Meṣâḥif, İbn Ebû Dâvûd (v.316/929) 77
1.1.8. Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât, İbn Mücahid (v.324/936) 78
1.1.9. el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâât ve'l-Îzâhi anhâ, İbn Cinnî (v.392/1002) 79
1.1.10. et-Temhîd, İbn Abdülber En-Nemerî, (ö. 463/1071) 80
1.1.11. el-Kâmil fi'l-Kırâ'ât, el-Hüzelî, (v.465/1073) 81
1.1.12. İ'râbü'l-Kırâʾâti'ş-Şevâz̲, Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, (ö. 616/1219) 82
1.1.13. el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz, Ebû Şâme el-Makdisî (v.665/1267) 83
1.1.14. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, Kurtubî (671/1273) 84
1.1.15. ed-Dürrü'l-maṣûn, Semîn el-Halebî (v.756/1355) 85
1.2. Kendisinden Kıraate Dair Nâdiren Nakilde Bulunduğu Kaynaklar **..... 86**
1.2.1. et-Tefsîr, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v.211/826) 86
1.2.2. Me'âni'l-Ḳurʾân ve İ'râbüh, Zeccâc (v.311/923) 87
1.2.3. İ'râbü'l-Ḳurʾân, Me'âni'l-Ḳurʾân; en-Neḥḥâs (v.338/950) 88
1.2.4. el-Hücce Fî İleli'l-Kırââti's-Seb', Ebû Ali el-Fârisî (v.377/987) 89
1.2.5. Tâcü'l-luġa (eṣ-Ṣıḥâḥ), el-Cevherî (v.400/1009'dan önce) 90
1.2.6. Şerhu'l-Hidâye, Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî (v.430-440/1048'den sonra) .. 90
1.2.7. et-Tefsîru'l-Basîṭ, Alî b. Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Hasen en-Nîsâbûrî el- Vâhidî (468/1076) 91
1.2.8. el-'Ubâbü'z-zâḫir ve'l-lübâbü'l-fâḫir, Sağânî (v.650/1252) 93
1.2.9. Şerhu'l-Minhâc, Takıyyüddîn es-Sübkî (v.756/1355) 94
1.3. İbn Hacer'in Kıraate Dair Nakilde Bulunduğu Hadis Kitapları ve Şerhleri **95**
1.3.1. el-Muvaṭṭaʾ, İmam Mâlik (v.179/795) 95
1.3.2. İbnü'l-Münzir En-Nîsâbûrî (ö. 318/930) 96
1.3.3. Müşkilü'l-âsâr, Tahâvî (v.321/933) 97
1.3.4. Şerhu's-sünne, el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122) 98

1.3.5. İbnü't-Tîn (ö. 611/1214) 99
1.4. İbn Hacer'in Kıraate Dair Eser Zikretmeksizin Nakilde Bulunduğu İsimler …… ……99
1.4.1. Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) 100
1.4.2. Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Kâdî el-Ezdî el-Cehdâmî (ö. 282/896) 101
1.4.3. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), (el-İbâne an Meâni'l-Kırâât) 102
1.4.4. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) 103
1.4.5. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1148), (el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes) ……105
1.4.6. el-Kevâşî (ö. 680/1281), (Tebṣıratü'l-müteẕekkir ve teẕkiretü'l-mütebaṣṣır) 105
1.4.7. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) 106
1.5. İbn Hacer'in Kıraate Dair Nakilde Bulunduğu Mefkûd Kaynaklar 107
1.5.1. el-Kırâât, Ebû Hâtim es-Sicistânî, (ö. 255/869) 108
1.5.2. Vücûhü'l-Kırâât, İbn Kuteybe (ö. 276/889) 109
1.5.3. el-Kırâât, Fadl İbn Şâzân (ö. 290'ların sonu) 109
1.5.4. eş-Şâfî, İbnü's-Sem'ânî:(ö. 414/1023): 110
1.5.5. el-Levâih, Ebü'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062) 111
1.5.6. el-Câmi'u'l-ekber ve'l-baḥrü'l-ezẖar, Ebu'l Kâsım el-Lahmî, (ö. 629/1232) 111
1.5.7. Kitâbu'l-Kıraât, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) 112
3.5.8. İbnü'l-Münzir En-Nîsâbûrî (ö. 318/930) 112
1.5.9. İbnü't-Tîn (ö. 611/1214) 112
1.6. İbn Hacer'in Nakil Metodunun Genel Değerlendirmesi 112
2. İbn Hacer'in Kıraatleri Arz Metodu 114
2.1. Kıraatlere Dair Kullandığı Istılahlar 114
2.1.1. Meşhûr 114
2.1.2. Şehîr (شَهِير) 115
2.1.3. Sahih 116
2.1.4. Fethu'l-Bârî'de Şâz Kıraat ve Hükmü 117
2.1.5. Fethu'l-Bârî'de Mütevâtir Kavramı ve Mütevâtir Kıraat 119

2.1.6. İbn Hacer'in Kullandığı Kıraat Istılahlarının Değerlendirmesi 120
2.2. Kıraat İmamlarına Dair Kullandığı Istılahlar 121
2.2.1. Cumhûr- Kırâatü'l-Cumhûr 121
2.2.2. Kırâatü'l-Âmme 121
2.2.3. Kırâatü'l-Ekser 122
2.2.4. Ehl-i Kûfe, Ehli Hicâz, Ehl-i Basra, Ehl-i Şâm 122
2.2.5. Ehavân 123
2.2.6. "Diğerleri" İfadesi 123
2.3. Meşhûr ve Şâz Kıraatleri Arzı 124
2.3.1. Yedi Kıraati Arzı 124
2.3.2. On Kıraati Arzı 125
2.3.3. Sahabe Kıraatlerini Arzı 125
2.3.4. Tâbiîn Kıraatlerini Arzı 128
2.4. Kıraatleri Arzında İsnâd 129
2.4.1. Kıraatleri İsnâd ile Arzı 129
2.4.2. Kıraatleri İsnadsız Arzı 130
3. Fethu'l-Bârî'de Kıraatlerin İhticâcı ve Kıraatler Arasında Tercih 131
3.1. Kıraatlerin İhticâcı 132
3.1.1. Tefsir ve Mana ile İhticac 132
3.1.2. Arap Dili ile İhticac 133
3.1.3. Resmül-mushaf ile İhticac 134
3.2. Kıraatler Arasında Tercih 136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBNİ HACER'İN KIRAAT MESELELERİNDEKİ GÖRÜŞLERİ

1. Kur'ân'ın Evvelâ Kureyş Lisanıyla Sonra Yedi Harfle İndirilmesi 139
1.1. Konuyla İlgili Rivayetler 139
1.2. Rivayetlerin İzahı ve Kureyş Lehçesi 142
1.3. Diğer Lehçelerle İlgili Görüşler 143
2. Kur'ân'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Yedi Harf'in Manası 145
2.1. Buharî'de Yedi Harf Rivayetleri 145

2.2. Fetḥu'l-Bârî'de Yedi Harf Rivayetleri **.....148**
2.3. Fetḥu'l-Bârî'de Yedi Harfin Manası ve Bununla İlgili Görüşler **.....151**
2.3.1. Yedi Harf Aynı Mananın Müteradif Lafızlarla İfade Edilmesidir Görüşü 151
2.3.2. Yedi Harf Yedi Lügattir Görüşü 152
2.3.3. Yedi Harf Yedi Vecihtir Görüşü 154
2.3.4. Yedi Harf Kelamın Yedi Çeşitidir Görüşü (Yedi Bab Rivayeti) 160
3. Yedi Harfle İlgili Diğer Meseleler 161
3.1. Yedi Harf Ruhsatının Ne Zaman Verildiği **.....161**
3.2. Kur'ân'ın İndirildiği Yedi Harfin Günümüzde Mevcut Olup Olmaması **...162**
3.3. Yedi Harf – Yedi Kıraat Meselesi **.....165**
3.4. Yedi Kıraatin Dışındıkilerin Sıhhat Durumu **.....169**
3.5. Yedi Harf'in Kur'an Olup Olmadığı **.....173**
3.6. Yedi Harf Hadisinde Zikredilen Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları **174**
3.6.1. Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları (İbn Abdi'l-Berr ve Diğer Kaynaklar çerçevesinde) 176
3.6.2. Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları (Ebu'l Kâsım el-Lahmî'nin "El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar" eseri çerçevesinde) 188
3.7. Yedi Harfle İlgili Genel Değerlendirme **.....195**
4. Kıraatlerin İhtilâtı (Kıraatlerin Telfîki- Kıraatleri Birbirine Karıştırma)..198
5. Fethu'l-Bârî'de Kıraat Farklılıklarının Diğer İlimlere Katkısı 199
5.1. Tefsir İlmine Katkısı **.....199**
5.2. Hadis İlmine Katkısı **.....202**
5.3. Fıkıh İlmine Katkısı **.....205**
5.4. Arap Diline Katkısı **.....208**
6. Kıraat Çalışmalarının Günümüze Yansımaları ve Etkisi **.....211**
SONUÇ **.....214**
KAYNAKÇA **.....218**
ÖZGEÇMİŞ **.....229**

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.mlf.	Aynı Müellif
a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin (Oğlu)
bk.	Bakınız
C.	Cilt
c.c.	Celle Celâlühü
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Hz.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
md.	Maddesi
ö.	Ölüm Tarihi
r.a.	Radıyallahü Anh
S.	Sayı
s.	Sayfa
s.a.s. / s.a.v.	Sallallâhü Aleyhi ve sellem
şrh.	Şerh Eden
trc.	Tercüme Eden
thk.	Tahkik Eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
UÜİF	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vd.	ve Diğerleri
y.y.	Yayın Yeri / Yayınevi Yok
yay.	Yayınevi, Yayınları

ÖNSÖZ

Kıraat ilmi Kur'ân-ı Kerim ile yakın ilişkisi sebebiyle bazı âlimlere göre şerî ilimlerin en üstünü sayılmıştır. Bu ilimle meşgul olanların ilk bakışta, beş ayrı vurguyla ilan edilen *"Muhakkak O Kur'ân'ı biz indirdik. Yine elbette biz, kesinlikle onu muhafaza edeceğiz"* âyeti kerimesinin nasıl da capcanlı tecelli ettiğini görmesi mümkündür. Kıraat ilmi Kur'ân'ın, değil bir harfinin; imale, revm, işmam, teshil gibi bir nağmesinin bile kaybolmadan ve değişmeden muhafaza edilerek bizlere kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu durum kıraat kitaplarında tüm ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir. Bu çalışmada da İslam ilim geleneğinde Kur'ân-ı Kerimi anlamak üzere birincil kaynak kabul edilen *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin,* en geniş ve meşhur şerhlerinden biri olan *Fetḥu'l-bârî* adlı eser kıraat açısından incelenecektir.

İslam kültür ve medeniyeti belirli dönemlerde siyasi istikrar, huzur, iktidarlar tarafından ilim adamlarına ve meclislerine verilen değer gibi öncü sebeplerle belli yerlerde zirve dönemlerini yaşamıştır. Mekke, Medine, Şam, Bağdat, Basra, Endülüs, Anadolu, Orta Asya, Hindistan gibi bölgeler farklı zamanlarda İslam ilim dünyasına ev sahipliği yapmışlardır. Bu bağlamda XV. yüzyıl ve Memlükler de dikkat çekmektedir. Birçok araştırmacı tarafından bu zaman dilimi İslami ilimlerin gelişiminde ve ilmi disiplinlerin olgunlaşmasında en parlak dönem olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu dönemin önde gelen isimlerinden biri de İbn Hacer el-Askalânî'dir. (d. 773/1372– ö. 852/1449). İbn Hacer'e (rahimehullâh) dair Arap dünyasında 200'ün üzerinde çalışma varken ükemizde bugün itibarıyla toplam 21 adet lisansüstü çalışma bulunmaktadır.

İbn Hacer 730'un üzerinde hocadan istifade etmiş, bu hocaların isimlerine ve biyografilerine dair *el-Mecmeu'l-Müesses* adlı bir eser yazmış Sehâvî, Bûsirî ve İbnü'l-Hümam gibi birçok meşhur talebe yetiştirmiş, İslami ilimlerin hemen her sahasında otorite kabul edilmiş ve toplamda 300 civarı eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. Bu eserlerden en geniş ve meşhuru ise *Fetḥu'l-bârî*'dir. Eserin yazımı yaklaşık çeyrek asrı bulmuştur. İbn Hacer'in meşhur talebelerinden İmam Suyuti (ö. 911/1505) *Fetḥu'l-bârî* hakkında, "Ne öncekilerden ne de sonrakilerden bu eserin bir mislini yazan olmamıştır" diyerek övgüde bulunmuştur.

Müelllifin yaşadığı XV. yy. aynı zamanda kıraat ilminin önemli dönüm noktalarından birini oluşturur. Bu dönemde kıraati seb'a, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve eserleri vasıtasıyla artık yerini kıraati aşereye devretmeye başlamıştır. İbn Hacer ve büyük kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî birbirleriyle görüşmüş, ilmi alışverişlerle bulunmuş, birbirlerine kitaplarını hediye etmiş, icazet vermiş, her ikisi de bulundukları yerlerde bu kitapları okutmuş ve meşhur olmalarını sağlamışlardır. İbn Hacer her ne kadar müstakil bir kıraat kitabı yazmış olmasa da *Fetḥu'l-bârî* içerisine kıraat konularını o kadar geniş ve doyurucu bir şekilde serpiştirmiştir ki, bu bilgiler derlenip toparlandığında müstakil bir kitabın boyutlarını aşacak bir hacimden bahsetmek mümkündür. Bu eser birçok alanda olduğu gibi kıraat ilminde de kendisinden sonraki dönemlerde temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Eserdeki *kıraat* yoğunluğu, bizi bu konuda doktora çalışması yapmaya sevketmiştir.

"İnsanlara teşekkür etmeyen Allâh'a (c.c.) şükredemez" hadisi gereğince, bu zorlu süreçte katkısı olanları zikretmek isterim. Başta Doktora programının başlangıcından itibaren desteğini esirgemeyen, pandemi, deprem gibi zor anlarda verdiği moral-motivasyonla bizleri daima zinde tutan, ideal olanın akademik bakış ve ihlas-samimiyet şuurunu bütünleştirmek olduğu farkındalığı oluşturan, tezin herbir sürecinde emeği olan Doktora Danışmanın Prof. Dr. Remzi KAYA hocama, program boyunca başta kıraat kültürünün oluşması olmak üzere birçok yönden kendilerinden istifade ettiğim kıymetli hocalarım Dr. Mehmet EFE ve Selahattin ÖZ'e, özellikle şekilsel ve yöntemsel açıdan yapmış olduğu katkılarıyla yazım sürecini daha zevkli ve kolay hale getiren Prof. Dr. İsmail SAĞLAM hocama, tez döneminin başından itibaren samimi tavsiyelerle motivasyonumu canlı tutan Prof. Dr. İhsan SOYSALDI hocama, Kur'an sevgisini gönlüme yerleştiren başta merhum babam Hafız Salih ŞEN ve tüm hocalarıma, maddi-manevi desteklerini her daim hissettiğim annem, abilerim ve eşime, istişare ve dualarıyla destek veren isimlerini burada sayamayacağım hocalarım ve dostlarıma şükranlarımı sunuyorum. Nâciz çalışmamın sadaka-i câriye hanesine yazılmasını Yüce Rabbime arz ediyorum.

GİRİŞ

Bu kısımda araştırmanın konusu, önemi, gâyesi, metodu, sınırları ve kaynakları zikredilerek çalışma hakkında genel bilgilere yer verilecektir.

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Gayesi

Çalışmanın konusu İslami ilimlerin hemen her sahasında otorite kabul edilen İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fetḥu'l-bârî* eseri çerçevesinde, kıraat alanıyla ilgili görüşlerini tespit etmektir. Özelde Kur'ân-ı Kerim, tefsir ve hadis alanında, genelde ise İslami ilimler alanında araştırma yapmaktan beklenen temel gaye Yüce Allah'ın kullarına gönderdiği mesajı daha iyi kavrayabilmek için bir gayretin içinde olmaktır. Bu çalışmayla hedeflenen de, İbn Hacer'in ilmi birikiminden istifade ederek kıraat ilmine ve ihtilaflı meselelerinin çözümüne yönelik bir nebze olsun katkıda bulunmaktır. Zira araştırmamızın konusu olan *Fetḥu'l-bârî* isimli eser; Kur'an tarihi, Kur'ân'ın yazılması, toplanması, çoğaltılması, kıraat farklılıkları ve yedi harf kavramı gibi, kıraat ilminin temel meselelerine dair rivayetleri, orijinal bir bakış açısıyla ele alan ve bu konuların anlaşılmasında çokça kendisine atıfta bulunulan bir eserdir.

Bilinmektedir ki İslami ilimlerin her birinin diğeriyle münasebeti bulunmaktadır. İlimler arasındaki alakaya dair eski ve yeni birçok çalışma mevcuttur. Ancak birbiriyle ciddi ilişkisi olmasına rağmen hadis-kıraat ve kıraat–hadis ilimleri arasındaki irtibata dair çalışmaların çok az olduğu gözlenir. Bu alanda Arapça ve Türkçe sadece birkaç çalışmaya rastlanmıştır ki ilgili konuda bunlara işaret edilecektir. Yüksek lisans ve doktora seviyesinde birçok tefsir eseri, kıraat olgusu açısından incelemeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ise kıraat-hadis ilimlerinin ilişkisine de ışık tutabilecek şekilde, hadis sahasının en önemli eseri kabul edilen *Sahih-i Buhârî*'nin şerhi, kıraat ilmi özelinde inceleme konusu yapılmıştır.

Hadis âlimlerinden Kastallânî (ö. 923/1517) ve Bennâ (ö. 1117/1705) gibi bazıları kıraat ilmine dair müstakil eserler kaleme alırken bir kısmı da hacimli eserleri içerisinde kıraat

konularına değinmişlerdir. Kıraat konularını gayet geniş ve doyurucu bir şekilde içerisine serpiştiren en önemli çalışmalardan birisi olarak ansiklopedik bir eser niteliğinde olan *Fetḥu'l-Bârî*'yi saymak mümkündür. Araştırmamızda, meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'nin de içerisinde yaşadığı, kıraat ilmi açısından çok aktif bir dönem olan XV. yüzyıldaki kıraat algısı, kıraat meseleleri, dönemin kıraat bibliyografyası ve kıraat-hadis ilişkisi söz konusu eser çerçevesinde incelenecektir.

İbn Hacer *Fetḥu'l-bârî*'de 400 kadar kıraat farklılığına ve birçok kıraat meselelerine yer vermiştir. Aynı zamanda matbû, el yazması ve günümüze ulaşmayan birçok kaynaktan nakillerde bulunmuştur. Çalışmamızda İbn Hacer'in kıraat ilmindeki kaynakları ve nakil yöntemi tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu vesileyle aynı zamanda kıraat ilminin söz konusu dönemdeki bibliyografyası çıkarılmış olacaktır. Zira İbn Hacer'in hocaları 730'un üzerinde, yazdığı eserler 300 civarında ve *Fethu'l-Bari'*de farklı alanlardan zikrettiği kitap sayısı 1430'dur. Bu müktesebatın içinde kıraat farklılıkları ve kıraat meselelerine dair atıf yapılan 40'tan fazla kaynak bulunmaktadır.[1] Bu çalışmanın hedefi sadece eski görüşleri nakletmek değil aynı zamanda İbn Hacer'in, kıraat alanının tartışılan birçok meselesindeki özgün görüşlerini, kıraat anlayışını ve kıraatleri kullanma keyfiyetini tespit ederek eserinde dikkat çektiği kıraat farklılıkları çerçevesinde Kur'an-ı anlamaya biraz daha yaklaşabilmektir.

2. Araştırmanın Metodu ve Sınırları

Bilindiği gibi bilimsel araştırma, problemlere güvenilir çözümler aramak amacıyla, planlı ve sistemli olarak verilerin toplanması, analizi, yorumlanarak değerlendirilmesi ve rapor edilmesi sürecidir. Buna dair kuramsal (teorik) ve deneysel (ampirik) olarak iki araştırma yöntemi söz konusudur. Kuramsal araştırma, bir objeyi veya olguyu tanımayı, anlamayı ve açıklamayı amaçlar. Bu yöntemde araştırmacı kendi elde ettiği verileri değil

---

[1] Yahya b. Muhammed Hasan Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız İbn Hacer ve Ârâuhû Fî Mesâili'l- Kırââti min Hilâli Kitâbihî (Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî)* (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1427), 2; Bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/514-531; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mecmaʿu'l-Müʾesses li'l-Muʿcemi'l-Müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Marʻaşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 11.

başkalarınınkini kullanır. Aynı zamanda yorumlama işlevi ile olgulara, nesnelere yeni birer anlam vererek açıklamaya çalışır. Bu yöntem ele alınan konuyu aydınlatmak için uygun teorik bilgilerin tanımlanmasını, analizini ve sunulmasını içerir.[2] Din eğitimi biliminde kuramsal araştırma yöntemi çoğunlukla kutsal ya da daha önce yazılmış dini metinlerin içerik araştırması şeklinde kullanılmaktadır. İçerik araştırması, yazılı veya sözlü malzemenin sistematik olarak incelenmesi tekniğidir.[3] Bu anlamda bizim araştırmamız da kuramsal araştırma yöntemini kullanacağımız bir metin çalışmasıdır. Çalışmada, İslami ilimler alanında genel kabul görmüş olan klasik bir eser, kıraat ilmi özelinde sistematik olarak incelenecek, elde edilen veriler analiz edilip değerlendirilerek günümüzün ilgi ve istifadesine sunulacaktır. Tefsirlerde kıraat olgusunun ele alındığı birçok çalışma mevcuttur. Bu araştırmada ise Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında en temel kaynak olarak görülen *Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî'*nin, önemli şerhlerinden biri ya da birincisi kabul edilen İbn Hacer'in *Fetḥu'l-bârî* eseri çerçevesinde kıraat olgusunun daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir.

Burada şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır: *Fetḥu'l-bârî*'nin Türkçe tercümesi yoktur. Türkçeye *"Fethu'l-Bârî"* -Muhtasar- olarak tercüme edilen, Karınca-Polen yayınlarından çıkan 15 ciltlik eser temin edilmiştir. Bu eser aslıyla karşılaştırılmış ve genel değerlendirilmesi yapılmıştır. Eserin *Fethu'l-bari* tercümesi olmadığı, Pakistan Pencap Üniversitesinden Prof. Dr. Ahmed el-Adevi'nin *Fethu'l-bârî*'ye yazdığı muhtasar olan *"İthâfu'l-kârî bi-ihtisari Fethi'l-bârî"* isimli eserinin tercümesi olduğu ifade edilmelidir. Zira genel algı *Fethu'l-bârî'*nin Türkçeye tercüme edildiği yönündedir. İhtisarı yapılan bu eserde ve tercümesinde; hadisler, tercümeleri ve ele alınan hadisi anlamaya yönelik bazı faydalı kısımlar çok özet bir şekilde işlenmiş fakat İbn Hacer'in hadisleri şerh ederken girdiği derin tahlillere yer verilmemiştir. Örnek olarak *Fetḥu'l-bârî*'de 33 sayfanın üzerinde işlenmiş olan Yedi Harf meselesi, bu ihtisar çalışmasında

---

[2] Muhiddin Okumuşlar, "Din Eğitimi'nin Bilimselleşmesi/Neliği", *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 70.

[3] Okumuşlar, "Din Eğitimi'nin Bilimselleşmesi/Neliği",70. (R. Sommer ve B. B. Sommer'den naklen; *A Practical Guide to Behavioral Research*, N.Y.: Oxford University Press.1986).

hadislerin Arapçası ve tercümesiyle beraber beş sayfadan ibarettir.[4] Bu hususa değinmemizin sebebi ise tez çalışmamızın Türkçe kaynaktan değil, tamamen Arapça kaynaktan yapıldığını ifade etmektir. Araştırmamızda öncelikle *Fetḥu'l-bârî*'de kıraat ilmine ve kıraat farklılıklarına dair görüşler ve nakiller tespit edilmiştir. Ulaşılabildiği kadarıyla yapılan nakiller asıl kaynaklarından teyit edilmeye çalışılmış, gerekli yerlerde farklı kaynaklardan görüşlerin mukayeseleri yapılmış ve bu şekilde İbn Hacer'in görüşleri çalışmanın merkezine alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmada Zotero programı ve isnad atıf sistemi 2. edisyon kullanılmıştır. Dipnot ve kaynakçada zikredilen herbir esere bizzat ya da dijital olarak ulaşılmış, mefkud olanlara da işaret edilmiştir. Araştırma; giriş, 3 ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, araştırmayla ilgili genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde; kıraat ilmi, kıraat-hadis ilimlerinin birbirleriyle ilişkisi, İbn Hacer, Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Fetḥu'l-bârî hakkında başlıca bilgiler ele alınmıştır. Bu bilgiler salt tanım ve görüşlerin nakli olmayıp birçok kaynaktan ayrıntılı bir şekilde incelendikten sonra özet ve değerlendirmelerimizi içermektedir. İkinci bölümde İbn Hacer'in kıraat kaynakları, kıraatlerin arzı ve ihticâcı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Fetḥu'l-bârî'de genişçe yer verilen yedi harf kavramı ve diğer kıraat meselelerine dair görüşler ele alınıp değerlendirilmiştir.

İbn Hacer kendi dönemine ve sonraki dönemlere o kadar mührünü vurmuştur ki onun hayatı, ilmi kişiliği, hocaları, talebeleri, eserleri, hakkında yapılan çalışmalar, hadisçiliği gibi daha birçok madde, müstakil bir çalışmaya konu olabilecek boyuttadır. Diğer eserleri yanında *Fethu'l-bârî* de farklı yönlerden müstakil incelemelere değer niteliktedir. Nitekim böyle de olmuş müellif ve eserleri üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Biz araştırmamızı *Fethu'l-bârî* adlı eserindeki kıraat olgusu olarak sınırlandırdık. Çalışmalarımızı planlama, sürdürme ve tamamlama sürecinde bu çerçeve daima odak noktamız oldu. Okuyucuları zihnen ana konuya hazırlamak için kıraat ilmi ve İbn Hacer hakkında verdiğimiz bilgileri mümkün olduğunca özetlemeyi tercih ettik. Ancak faydalı gördüğümüz bazı bilgileri zikretmeyi de ihmal etmedik. Müellif ve ilmî birikimi üzerine yapılmış olan birçok çalışmayı görmüş olsak da kendisiyle adeta özdeşleşmiş olan bazı

[4] Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-Adevî, *Muhtasar Fethu'l-Bârî*, çev. Halil Aydemir - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Karınca & Polen, 2020), 10/276.

eserler dışında, konumuzla doğrudan ilgisi olmayanlara değinmedik.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma, kıraat açısından bir eser-müellif çalışması olduğu için çalışmanın birinci derecede kaynağı, İbn Hacer'in *Fetḥu'l-bârî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* isimli eseridir. Bu eser tahkikli iki ayrı nüshadan takip edilmiştir. Birincisi Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin tahkik ettiği 13 cilt olan nüsha,[5] diğeri ise 23 cilt olan Şuayb Arnaûd ve Âdil Mürşid'in tahkikli nüshasıdır.[6] Bununla beraber eserdeki atıfları ve kıraat kavramlarını daha iyi anlayabilmek için, müellifin zikrettiği veya işaret ettiği eserlerin her biri araştırmanın diğer kaynaklarını oluşturmaktadır. Buna dair İbn Mücahid (ö.324/936),[7] Dânî (ö.444/1053),[8] Ebû Şâme (ö.665/1267)[9] ve İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429)[10] gibi sahasında uzman kişiler ve eserleriyle ilgili 45 isim-eser, vefat tarihlerine göre kronolojik bir sıralama ile ikinci bölümde inceleme konusu yapılmıştır. Bunun yanında İslamî ilimlerde araştırma yapanların kendisinden müstağni kalamayacağı TDV İslâm Ansiklopedisi ve el-Mektebetü'ş-Şâmile programı da temel başvuru kaynaklarımızı oluşturmuştur. Çalışma içerisinde eser ve müellifler zikredilirken, ilk geçtikleri yerlerde kısaca

---

5 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkī b. Sâlih el-Mısrî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379).

6 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî bi-Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, thk. Şuayb Arnaûd - Âdil Mürşid (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434).

7 Aḥmed b. Mûsâ b. el-ʿAbbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdâdî İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, thk. Şevḳî Ḍayf (Mısır: y.y., 1400); Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/214-215.

8 Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-Ḳırâʾâti's-Sebʿ*, thk. Ḫalef Maḥmûd Sâlim (Hâil: y.y., 1436/2015); Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-Dânî, *Câmiʿu'l-Beyân fi'l-Ḳırâʾâti's-Sebʿ* (b.y.: Câmiʿatu'ş-Şâriḳa, 1428/2007); Abdurrahman Çetin, "Dânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/459-461.

9 Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. İsmail el-Maḳdisî ed-Dimeşḳî Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Tetaʿallaḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: y.y., 1395/1975); Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/233-235.

10 Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/551-557; Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr* (b.y.: y.y., ts.); Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetu'n-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, thk. Muḥammed Temîm ez-Zağbî (Cidde: y.y., 1414/1994); Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ* (Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932).

tanıtımları yapılmış olup bu konuda, İbn Nedim'in *el-Fihrist*'i,[11] Zehebî'nin *Siyer*'i,[12] İbnü'l-Cezerî'nin *Gayetü'n-nihâye*'si,[13] İbn Hacer'in *el-Mecma'u'l-müʾesses*[14] ve *ed-Dürerü'l-kâmine*'si,[15] Suyutî'nin *Buğyetü'l-vuât*'ı,[16] Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı,[17] ve Muhammed ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'u[18] gibi belli başlı kaynaklardan istifade edilmiştir.

"Fetḥu'l-bârî'de Kıraat Olgusu" ile ilgili çalışma olup olmadığı hakkında yapmış olduğumuz inceleme ve araştırma neticesinde Türkçe hiçbir çalışmaya rastlanmamıştır. Arap dünyasında yapılan çalışmalarda ise 20 sayfasını kaynakçanın oluşturduğu toplam 51 sayfalık bir kitap ve iki makale tespit edilmiştir. Bunlardan kitap ve bir makale, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinden Dr. Yahya b. Muhammed Hasan Zemzemî'ye ait olup kitapta, İbni Hacer'in *Fetḥu'l-bârî* adlı eserinde kıraat kaynakları ve kıraat meseleleri hakkındaki görüşlerine, [19] makalede ise kıraatler ile istidlalde İbn Hacer'in metoduna kısaca işaret edilmiştir.[20] İkinci makale ise Irak Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden Prof. Dr. Ekrem Abd Halife Şihab ve Alâ Muhammed'e ait olup makalede kıraatlerle ihticac konusunda İbni Hacer'in metodu bazı örneklerle kısaca ele alınmıştır.[21] Zikredilen üç kaynak, araştırmanın şekillenmesi açısından önemli bir bakış açısı oluşturmuştur. Söz konusu çalışmaların sonuç bölümünde *Fetḥu'l-bârî*'nin kıraat ilmi açısından

---

[11] Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).

[12] Ebû ʿAbdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOs̱mân ez̲-Z̲ehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, thk. Suʿayb el-Arnâvut (b.y.: Muʾessesetu'r-Risâle, 1405/1985).

[13] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*.

[14] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*.

[15] Ebü'l-Fażl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fî Aʿyâni'l-Mieti's̱-S̱âmine*, thk. Muḥammed ʿAbdulmuʿîd Ḍân (Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Maʿârifi'l-ʿOs̱mâniyye, 1392/1972).

[16] Ebü'l-Fażl Celâlüddîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḫuḍayrî es-Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, ts.).

[17] Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm - Ḳāmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-ʿArab ve'l-Müstaʿrebîn ve'l-Müsteşriḳīn* (Beyrut: Dâru'l İlmi Li'l-Melâyîn, 2002).

[18] Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.).

[19] Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*.

[20] Yahya b. Muhammed Hasan Zemzemî, "Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fi'l-İstidlâli bi'l-Kırââti min Hilâli Kitâbihî (Fetḥu'l-bârî bi-Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî)", *Mecelletü Câmiati Ümmi'l-Kurâ li-Ulûmi'ş-Şeriyyeti ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ* 17 (1425/2004).

[21] Alâ Muhammed - Ekrem Abd Halife Şihâb, *Mecelletü Midâdi'l-Âdâb*, "Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fi'l-İhticâci bi'l-Kırââti min Hilâli Kitâbihî Fetḥu'l-bârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî", *Câmiatü'l-Irakîyyeti Külliyyeti'l-Âdâb* 15 (2018).

incelenmesinin çok önemli olduğu, kendilerinin sadece bir mukaddime yaptığı ve bu konunun daha geniş bir şekilde incelenip ilim dünyasına kazandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu vesileyle bu çalışmada da, *Fetḥu'l-bârî* adlı eserin geniş bir şekilde kıraat açısından tahlil edilmesi hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAAT İLMİ, İBN HACER ve FETḤU'L-BÂRÎ

Bu bölümde Kıraat ilmi, İbn Hacer, İmam Buhârî, Sahih-i Buhâri ve Fetḥu'l-bârî'ye dair genel bilgilere ve değerlendirmelere yer verilecektir.

1. Kıraat İlmi

Çalışmamızın bir bütünlük arz etmesi ve okunurken kavramsal anlamda başka bir kaynağa gitme ihtiyacı hissedilmemesi için kıraat ilmine dair bilinmesi gereken temel bilgiler ana hatlarıyla ele alınacaktır. Ancak sadece literatür aktarması yapılmayacak olup bazı değerlendirmelere de yer verilecektir.

1.1. Kıraat İlminin Tanımı

Kıraat (قِراءة), arapça bir kelime olup Ka-ra-e fiilinin masdarıdır. Kur'ân kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Bu kelime, toplamak, eklemek ve okumak anlamlarına gelmektedir. Ebû Ubeyde; Kur'ân'a, sûreleri birbirine ekleyip hepsini topladığı için bu şekilde isim verildiğini belirtmiştir. Kıraat kelimesi bu şekliyle Kur'an'da geçmemektedir. Ancak farklı ayetlerde kıraat-okumak anlamına gelen kelimeler geçmektedir. Örnek olarak İbn Abbâs (r.a.), "إنَّ علينا جمعه وقرآنه" âyetindeki[22] "Kur'ân" kelimesinin kıraat yani okumak anlamına geldiğini ifade etmiştir.[23] *Müfredât*'ta Kıraat kelimesi, *"harfleri ve kelimeleri tertîl üzere birbirine bitiştirmek"* olarak tarif edilmiştir.[24] Dolayısıyla bu kelime normal

---

[22] el-Kıyâme 75/17-18.

[23] Ebû Naṣr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naṣr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*, thk. Aḥmed ʿAbdulğafûr ʿAṭṭâr (Beyrut: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), "kre", 1/65; Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî İbn Manẓûr, *Lisân'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Ṣâdır, 1414/1993), "kre", 1/128; Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/425-432.

[24] Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-Râğıb el-Işfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân*, thk. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî (Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412), "kre", 1/668.

bir okumayı değil hususi bir okumayı ifade etmektedir.

Kıraat ilmi ise birbirine yakın farklı şekillerde tarif edilmiştir. Bunlardan, kendinden öncekileri içine alan ve sonrakileri de şekillendiren İbnü'l-Cezerî'nin şu tarifini zikretmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz: " **القراءات علم بكيفية أداء كلمات القرآن واختلافها بعزو الناقلة**". Kıraat ilmi: Kur'an kelimelerinin eda keyfiyetini ve bu kelimelerdeki farklılıkları, nakledenlere dayandırarak bilmeyi sağlayan ilimdir.[25] Bu tarif gerek Kur'ân'ın güzel okunmasını gerekse kelimelerdeki farklılıkları içermektedir. Süreç içerisinde kıraat ilminin ilgi alanındaki genişlemeye paralel olarak ulûmu'l-Kur'an ve kıraat kitaplarında kıraat ilmi tanımlarının da içeriği genişlemiştir. Maşalı, bu değişime şu şekilde dikkat çekmiştir: Kıraat ilmi ilk dönemlerde Kur'ân'ın nüzul dönemindeki orijinal şeklini tespit ederek pratik ve teorik olarak nakletmeyi konu edinen bir ilim iken zaman içerisinde vakf-ibtida ve mushaf imlası gibi alanları da içeren bir disiplin haline gelmiştir.[26]

Biz kıraat ilminin gelişim seyrinde kıraat ilmiyle meşgul olanların Kur'an-kıraat-tilâvet-mana ilişkisine sahip olmaları sebebiyle yapılan tariflerin efradını cami' ağyarını mani' olduklarını, fakat günümüzde yeni bir "Kıraat İlmi" tanımına ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Zira günümüzde (ülkemizde) kıraat denince ilk akla gelen halk nezdinde daha çok tilâvet; ilim ehli nezdinde de daha çok yedi-on kıraat yani aşere-i takrib olmaktadır. Her ikisi de temel gayeyi yansıtma noktasında yetersiz kalmaktadır. Hatta programında kıraat-mana ilişkisinin hiç yer almadığı aşere-takrib eğitimlerine rastlayabilmekteyiz. Dolayısıyla klasik tanıma ek olarak, üniversitelerin Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı konsepti, aşere-i takrib eğitimi, kıraat farklılıklarının manaya etkisi ve Kur'ân-ı Kerim'i güzel okuma esaslarını içeren yeni bir tanımın yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bilinmektedir ki bir ilmin alanını o ilmin tanımı belirler. Tanım gayeye uygun bir şekilde güncelleştirildiğinde içeriğin/müfredatın da tanıma uygun olarak güncelleneceğini düşünmekteyiz. Ünal da günümüzdeki kıraat algısı ve eğitiminin eksikliğini hissetmiş ve bu hususa şu şekilde

---

[25] Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Muḳri'în ve Murşidu'ṭ-Ṭâlibîn* (b.y.: y.y., 1420/1999), 9.

[26] Bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi Ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto, 2016), 9.

dikkat çekmiştir: "Evveli emirde tefsir ve kıraat âlimleri, kıraatleri manaya etki eden ve etmeyen şeklinde farklılıkları dikkate alarak değerlendirirken, bir zaman sonra Kur'an kelimelerinin eda keyfiyeti öncelenmiş ve mana boyutu geri planda kalmıştır." Ünal, ülkemizde hiç arapça bilmeyenlerin bile bu ilimle meşgul olmasına dikkat çekerek tilâvetin hedefinde anlamanın da olması gerektiğini, anlam olmadan tilâvetin eksik kalacağını ifade etmiştir.[27] Biz de aynı fikre katıldığımızı belirtmek istiyoruz. Bu istikamette konuyu uzmanların ilgisine ve istişaresine sunmak açısından eğitim-öğretim basamakları/süreci de dikkate alınarak şöyle bir tanımlama denemesini uygun buluyoruz:

Kıraat İlmi: Tecvid kurallarını, hüsnü tilâvet esaslarını, temsîlî okuma prensiplerini, vakıf-ibtida usullerini, yedi harf kavramını, mushaf imlasını, doğuş, gelişim, değişim süreçleriyle birlikte kıraat farklılıklarını ve bu farklılıkların anlamsal kazanımlarını konu edinen ilmî bir disiplindir.

Bu tanımda zikredilen maddelerle şu faydalar hedeflenmiştir: Tecvid kuralları ile öncelikle Kur'ân harflerinin ve kelimelerinin doğru/sahih okunması sağlanacaktır. Hüsnü tilâvet esaslarıyla Kur'ân'ın güzel okunmasına yönelik sesin kullanılması, ortama uygun/mutabık okuma, okunan ortamın nitelikleri, okuyanın ve dinleyenlerin keyfiyyeti gibi hususlar dikkate alınacaktır. Temsili okuma ile okuyan ve dinleyen açısından tilâvet-mana ilişkisinin hissedilmesi ve bütün benliğiyle (kalp-ruh-beden) okunması sağlanmaya çalışılacaktır. Vakf-ibtida usulleriyle rastgele bir okuma değil nitelikli ve mana merkezli bir okuma keyfiyeti sağlanacaktır. Kur'ân'ın inidirildiği yedi harf ruhsatı ve mushaf imlası konuları ile kıraat farklılıklarının alt yapısı öğrenilerek sağlam bir zemine oturması sağlanacaktır. Doğuş, gelişim ve değişim süreçleriyle birlikte kıraat farklılıkları kısmında, vahyin Yüce Allah'tan Cebrâîl vasıtasıyla Rasûlüllâh'a, ondan sahabeye ve onlardan da sonraki dönemlere nasıl ulaştırıldığının tüm süreç ve ayrıntılarıyla beraber işlenmesi hedeflenmiştir. Bu aşama; Kur'ân'ın yazılması, toplanması, istinsahı, kıraat teşekkülleri, kıraat imamları ve kıraat farklılıklarına dair günümüze kadar olan eğitim öğretim sürecini ele alacaktır. Sonrasında bu kıraat farklılıklarının tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve Arap dili gibi alanlara katkıları bağlamında anlamsal kazanımları ortaya konacaktır. Bütün bu

---

[27] Bk. Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 13,14.

süreçlerden sonra Kur'ân'ın, değil bir harfinin; imale, revm, işmam, teshil gibi bir nağmesinin bile kaybolmadan ve değişmeden bizlere kadar ulaştığını görmek ve bunu muhafaza ederek sonraki nesillere aktarmak üzere aşere-takrib-tayyibe eğitimine geçilecektir ki bu eğitim işin zirvesi olacaktır.

Kıraat ilminin bir bütün olarak ele alınıp tekrar değerlendirilerek yeni bir tanımının yapılması ve yapılan tanıma göre müfredatının hazırlanması adına bazı hususlara dikkat çekmeye çalıştık. Konu üzerinde durulduğunda şüphesiz daha farklı ve güzel değerlendirmeler ortaya çıkacaktır.

1.2. Kıraat İlminin Konusu, Gayesi ve Önemi

Bu ilim, Kur'an kelimelerinin okunuş şekilleri, eda keyfiyeti[28] ve med, kasr, nakil gibi hallerini konu edinmektedir.[29] Kıraat ilmi, başlangıçta Kur'ân'ın nüzül dönemindeki orijinal okunuş biçimini tespit etme ve nakletmeyi konu edinirken süreç içerisinde bazı genişlemeler ile mushaf imlası ve vakf-ibtida gibi konular da bu ilmin çatısı altında incelenmiştir.[30]

Kıraat ilminin gayesi, kurrâ imamlardan her birinin okuyuş usulünü bilmektir.[31] Bunun sayesinde Kur'an kelimelerindeki telaffuz hatalarından korunmak mümkün olur. Kıraat ilmi şer'î ilimlerin en şereflilerindendir. Hatta en şerefli kitap olan Kur'an ile çok yakın irtibatı sebebiyle ilimlerin en üstünü olduğu da söylenmiştir.[32] İlâhî kelâmı tahrif ve tebdile yol bulunamayacak şekilde Kur'ân'ın ve kıraatlerin tevâtür adedinden aşağıya düşmemek üzere öğrenilmesi ve öğretilmesi ümmet üzerine farzı kifayedir.[33] Kısaca bu ilim, Kur'ân'ın nüzul dönemindeki orijinal okunuşunu/okunuşlarını tahriften koruyarak, yazıyla ve müşafehe yoluyla nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktadır. İlerleyen

---

[28] Abdülfettâh el-Kâdî, *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırââti'l-Aşri'l-Mütevâtira* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1403), 7.

[29] Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAbdu'l-Ğanî ed-Dimyâṭî ،Şihâbu'd-Dîn eş-Şehîr bi'l-Bennâi el-Bennâʾ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâʾâti'l-Erbeʿate ʿAşer*, thk. Enes Mihre (Beyrut: y.y., 1427/2006), 6.

[30] Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 9.

[31] Bennâʾ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâʾâti'l-Erbeʿate ʿAşer*, 6.

[32] Bk. el-Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 7.

[33] Bennâʾ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâʾâti'l-Erbeʿate ʿAşer*, 7; el-Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 7.

bölümlerde örneklendirileceği üzere tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve Arap dili gibi birçok bilim dalı da ilâhî mesajın daha iyi anlaşılması için kıraat farklılıklarından faydalanmaktadır.

1.3. Kıraatlerin Doğuşu ve Tarihi Seyri

Bu kısımda; kıraatlerin doğuşu, Hz. Peygamber dönemindeki durum, Kur'ân'ın cem'i, istinsâhı, kıraat imamları dönemi, İbn Mücâhid dönemi, İbnü'l-Cezerî dönemi ve günümüzdeki kıraatlerin durumu ana hatlarıyla ele alınacaktır.

1.3.1. Hz. Peygamber Dönemi: Vahyin Nüzûlü, Yazdırılması ve Ezberlenmesi

Bilinmektedir ki Cebrâîl (a.s.) 23 yıllık bir süreçte Kur'ân'ı/vahyi Yüce Allah'tan alıyor ve Hz. Peygamber'e iletiyordu.[34] Hz. Peygamber de almış olduğu vahyi aynı anda ezberliyor, yazdırıyor, yazdırdığını okutarak kontrol ediyor ve öğretiyordu. Aynı zamanda uygun gördüğü sahabîleri gerek Mekke'ye gerek diğer şehirlere öğretici olarak tayin etmek suretiyle aktif bir eğitim-öğretim sürecini yönetiyordu. Medine, İslam devletinin merkezi olup farklı kabile ve bölgelerden İslama girenler çoğalınca Hz. Peygamber, bir harf üzere indirilen Kur'ân'ın okunuşuyla ilgili biraz esneklik olması konusunda Yüce Allah'tan ruhsat istedi. Bunun üzerine isteği kabul edildi ve Kur'an yedi harf üzere indirildi. Bu yedi harften hangisi kolay gelirse o şekilde okunabileceğine dair izin verildi.[35] Bu ruhsata binâen sahabe Hz. Peygamber'in bizzat öğrettiği ya da izin verdiği bazı farklılıklarla Kur'ânı okumuşlardır. Mevcut yedi-on kıraat ile yedi harfin bağlantısına dair farklı görüşler olsa da kıraat farklılıklarının menşeinin yedi harf hadisi olduğunu ve dayanağının da Yüce Allâh'ın verdiği izne binâen Cebrâil/Hz. Peygamber olduğunu söylemek mümkündür.[36] Dolayısıyla kıraat ilminin başlangıcı Hz.

---

[34] Cebrâil'in Yüce Allah'tan vahyi nasıl aldığına dair görüşler için bk. Nebil b. Muhammed İbrahim Âli İsmail, *İlmü'l-Kırâât: Neş'etühü-Etvâruhû-Eseruhü fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 59.

[35] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buḫârî el-Buḫârî, *el-Câmiʿu'ş-ṣaḥîḥ*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır (Beyrut: Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1422), "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No:4991): "Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Cibrîl (as) Kur'ân'ı bana bir harf üzere okuttu. Ona dönüp bunu artırma isteğimi yenileyip durdum. O da artırdı. Nihayet yedi harfe tamamlandı".

[36] Kıraat İlminin tarihiyle ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Teteʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*; Birışık, "Kıraat", 25/425-432; Âli İsmail, *Kırâât İlmi*; Muhammed Sâlih Cevâd es-Sâmerrâî, *İzâât fî Târîhi'l-Kırâât* (Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mektebetü'l-Mühtedîn, 2017).

Peygamber'e dayanmaktadır.[37]

Hz. Peygamber ile Cebrail her yıl ramazan aylarında, o güne kadar inen ayetleri birbirlerine karşılıklı olarak okuyorlardı (mukâbele-arza).[38] Rasûlüllâh'ın vefat ettiği yıl söz konusu ramazan mukabelesi iki defa gerçekleşmiş ve Kur'an'ın son şekli böylece tespit edilmiş oldu. [39] Hz. Peygamber hayattayken vahyin devam etmesi sebebiyle onun döneminde Kur'ân'ın kitap haline getirilmesi mümkün olmamıştı. Ayrıca rivayetlere göre, son nazil olan ayet ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında geçen süre bir görüşe göre 81 gün, çoğunluğun kanaatine göre ise 9 gece olup bu sürenin de bir kitap oluşumu için yeterli olmadığı ifade edilebilir.[40] Ancak son arza'da tespit edilen Kur'ân'ın nihâî şekli tamamıyla Hz. Peygamber henüz hayattayken pek çok sahâbî tarafından yazıldı, ezberlendi ve okunmaya devam edildi. Yani vahiy döneminde kitabeten bir mushaf oluşturulamadıysa da tilâveten tam ve mükemmel manada bir derleme oluşmuştu.[41]

1.3.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi: Kur'ân'ın Cem'i

Hz. Ebû Bekir döneminde Yemame savaşında Kurrâ'dan birçok kişinin şehit olmuştu. Bunun üzerine, Hz. Ömer'in teklifiyle Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir heyet görevlendirilerek iki şahit,[42] Hz. Peygamber'den bizzat duyulmuş ve onun huzurunda

---

[37] Hz. Peygamber zamanında Yedi harf hadisinin vürûd ortamı ve Yedi harf-kıraat meselesine bu çalışmanın ikinci bölümünde yer verildiği için burada ayrıntıya girilmemiştir.

[38] Buḫârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7; "Bed'ü'l-Halk", 6.

[39] Abdülbaki Turan, "Arza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/446.

[40] Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 73.

[41] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/12; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 155; Ayrıca bk. Remzi Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'de Eğitimci Olarak Hz. Peygamber* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2019), 125-127,129-131,133.

[42] İbn Hacer iki şahitle alakalı, klasik görüşten farklı olarak birkaç ihtimalden bahseder. Bunlardan ilkinde iki şahitten murâdın biri yazı diğeri ezber olduğunu zikreder. Muhsin Demirci isim zikretmeden, güvenilirlik açısından sadece kitabet ve hıfzın şahit olarak yeterli olmayacağını, iki şahidin şart olduğunu ileri sürerek İbn Hacer'in bu görüşünün pek isabetli olmadığını söyler. Söz konusu cümle tek başına ele alındığında Demirci'nin değerlendirmesi doğru görülebilir. Ancak İbn Hacer'in söylediği cümlenin öncesi ve sonrasına bakıldığında müellifin mushafın güvenilirliği açısından çok daha fazlasını söylediği görülür. O, Zeyd'in âyet olarak getirilen bir belgeyi ancak iki şahitle kabul ettiğini, sadece yazılı olanı yeterli görmediğini, Zeyd'in ezberinde olması şartıyla söz konusu âyetin Allah resulünden duyulduğuna dair şahidin de şart koşulduğunu ifade eder. Bununla beraber âyet olarak getirilen belgenin Allah resulünün huzurunda yazıldığına dair iki şahidin olması ya da getirilenin Kur'ân'ın indirildiği vecihlerden biri olduğuna dair iki şahidin olması anlamlarına da gelebileceğini söyler. Devamında bu uygulamadaki maksadın sadece hıfz ile yetinilmeyip Allah resulünün önünde bizzat yazılmış olanın

yazılmış olması gibi belirli şartlar ve prensipler çerçevesinde, bir yıl süren bir çalışmayla Kur'an'ın cem' edilmesi sağlanmıştır.[43] Konuyla ilgili Sahih-i Buhârî'de geçen rivayetlere baktığımızda; Cem' faaliyetinin devlet ve milletin merkezinde, herkesin gözü önünde, ekip çalışmasıyla ve içerisinde Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman ve birçok hafızın da bulunduğu bütün sahabilerin katılımıyla ve onayıyla gerçekleşmiş olması dikkat çekmektedir. Özellikle cem' faaliyetinde, şu da şöyle olsaydı veya şurada şu ihtilaf oldu diye bir haberin olmaması Hz. Peygamber'in irtihalinin hemen ardından Kur'ân-ı Kerim'le ilgili bir icmâ'nın olduğunu göstermektedir. Bazı kaynaklarda Kur'ân'ın cem'inde hazırlanan nüshanın yedi harfi içerdiği zikredilse de[44] bu faaliyette kıraat farklılıklarının nasıl kayda alındığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen bu büyük çalışma, Kur'ân'ın artık kaybolmasının ve tahrif edilmesinin önüne kuvvetli bir set çekmiştir. Ancak kitap haline getirilen Kur'ân-ı Kerim tektir ve o da resmi olarak halifenin yanında muhafaza edilmektedir. Kişisel mushaflar ve kıraat farklılıkları eskiden olduğu varlıklarını sürdürüyor, her muallim Hz. Peygamber'den öğrendiği şekliyle okumaya ve öğretmeye devam ediyordu.

1.3.3. Hz. Osman Dönemi: Kur'ân'ın İstinsâhı

Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde gerçekleşen fetihlerle İslam çok geniş bir coğrafyaya yayıldı. Yeni fethedilen yerlerde ana dili arapça olmayan kişiler için Kur'an muallimlerine ihtiyaç oluyordu. Hz. Peygamber zamanında başlayan muallim gönderme uygulaması sonraki halifeler zamanında da aynı şekilde devam etti. Bu amaçla Kûfe'ye Abdullah b. Mes'ûd, Basra'ya Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Şam'a Übeyy b. Ka'b ve Ebu'd-Derdâ gibi kurrâ sahabiler gitmişlerdi. Bu sahabîler Hz. Peygamber'den öğrendiği kıraatleri ve kendi özel mushaflarını esas alıyordu. Bu durum her bir bölgede belli bir kıraatin ve

---

tespit edilmesi olduğunu ifade eder. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/14-15; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 161.

43 Buḫârî, "Tefsir", 9 (No. 4967); "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No. 4986); İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 7.

44 İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/15; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/253-254; bk. Çetin, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 78; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 165.

mushafın takip edilmesine sebep oldu.[45] Bu mushaf ve kıraatlerde yedi harf ruhsatına dayalı farklılıklar mevcuttu.

Zaman içerisinde kıraatteki bu farklılıklar ümmetin birliğini bozacak bir problem haline geldi. Bu problemin anlatıldığı Buhârî rivayetinde, Ermenistan ve Azerbaycan savaşlarında (25/646) kıraat konusunda büyük bir karmaşanın ortaya çıktığı, bu sefere Iraklılarla beraber katılan Huzeyfe b. Yemân'ın Medine'ye döndüğünde derhal halife Hz. Osman'ın huzuruna çıkarak şahit olduğu dehşeti anlatıp çözüm bulmasını istediği ifade edilmektedir. Bunun üzerine Hz. Osman Hz. Hafsa'dan, yanındaki mushafı kendilerine göndermesini, ondan yeni mushaflar çoğaltıp geri iade etmek üzere ricada bulundu.[46] Hz. Hafsa mushafı Hz. Osman'a gönderdi. Hz. Osman, istinsah ve çoğaltma işi için Cem'de başkan olarak görevlendirilmiş olan Zeyd b. Sâbit'i yine başkan olarak tayin ederek; Abdullah İbn Zübeyr, Said İbn el-Âs ve Abdurrahman İbn Hâris İbn Hişam'dan oluşan bir heyet görevlendirdi. Onlar da onu istinsah ettiler. Hz. Osman, Zeyd dışındaki diğer üç Kureyşli heyet üyelerine; "Kur'an'daki bir kelimede Zeyd ile ihtilafa düşerseniz onu Kureyş lehçesine göre yazınız, çünkü Kur'an, Kureyş lehçesinde nâzil olmuştur." diye talimat verdi. Bu şekilde mushaflar istinsah edildi. İstinsah işi tamamlanınca Hz. Osman Hz. Hafsa'dan getirttiği mushafı kendisine iade etti ve yazılan mushafları önemli şehir merkezlerine gönderdi. Artık herhangi bir karışıklığa meydan vermemesi için de istinsah edilen bu mushafların dışında sahip olunan kişisel mushafların ve sahifelerin yakılmasını emretti."[47] İslam ümmeti, istinsah edilen bu mushafların hatadan masum olduğuna ve bu mushaflarda olmayıp başka mushaflarda bulunan noksan, ziyade ve farklı kelimeleri terk etmek üzere icmâ etmiştir.[48] Hz. Osman döneminde yapılan bu istinsah faaliyetinde dikkat çeken bazı noktalara şu şekilde işaret edebiliriz:

Bazı kaynaklarda; Hz. Ebû Bekir döneminde cemedilen mushafın yedi harfe izin verdiği, Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushafların ise yedi harfi tek harfe düşürdüğü

---

[45] İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meṣâḥif*, çev. Abdülkadir Karakuş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 33.

[46] Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen mushaf Hz. Hafsa'da bulunuyordu. Bk. Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3 (No:4987).

[47] Buḫârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No:4987).

[48] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 7.

zikredilmektedir.[49] Ancak bize göre bu kabul edilebilir görünmemektedir. Zira yedi harf ruhsatına dair birçok sahih rivayet varken bu ruhsatın kalktığına dair Hz. Peygamber'den hiçbir rivayet mevcut değildir. Bunun yanında yedi harf kaldırılmıştır denildiğinde, yedi harfin de kapsamı içine giren kıraat-i aşere nereye koyulacaktır. Kur'an'ın tarihsel değil de evrensel bir kitap olduğu düşünüldüğünde Hz. Peygamber'den sonra da yine bu ruhsata ihtiyaç duyulabilecektir. Hz Peygamber, başta Kur'an dışında kendisinden duyulanların yazılmasını yasaklamış sonra bunu serbest bırakmıştı.[50] Yine kabir ziyaretini bazı gerekçelerle başta yasaklamış sonra ona müsaade etmişti.[51] Yedi harf ruhsatı kalkacak olsaydı ona dair bir rivayet veya en azından bir işaret olması gerekirdi ki buna dair yaptığımız okumalarda böyle bir kayda rastlayamadık. Çetin'in; Dânî, Eş'arî, İbn Hazm ve daha başkalarından nakillerde bulunarak; *"yedi harf ruhsatının verildiğini vahye dayanarak bildiren Peygamberimizden, daha sonra bu ruhsatın kaldırıldığına dair bir açıklama sâdır olmamıştır"*[52] ifadesi de bizim görüşümüzü destekler mahiyettedir.[53]

Diğer bir husus; "Hz. Ebû Bekir zamanında ilk defa yapılan ve daha yoğun bir faaliyet olması beklenen cem işi bir yıl sürmüş, istinsah faaliyetinin ise cemdeki nüsha da ellerinde olmasına rağmen özel bir ekiple neden 5 yıl sürdüğü[54] sorusu akla gelebilmektedir. Sadece 5-7 adet çoğaltılmasının bu soruya cevap olarak yetmeyeceğini düşünmekteyiz. Bu konuyu şöyle izah etmek mümkündür: Hz. Ebû Bekir diğer mushafların imha edilmesini düşünmemişti. Sadece orijinal mushafın oluşturulmasını düşünmüştü. Ancak Hz. Osman zamanında en son işlem yapılacak, sonrasında hazırlanan bu mushafa uymayanlar yakılacak ve bu konu bir daha açılmamak üzere kapanacaktı. Onun için bunun sorumluluğu büyüktü. Sonuçta öyle de oldu. Hz Osman'ın emrinde, Zeyd'in başkanlığındaki ekip bütün kontrolleri yapıp mushafla ilgili son noktayı koydu.

---

[49] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, thk. ʾAḥmed Muḥammed Şâkir (b.y.: Muʾessesetu'r-Risâle, 1420/2000), 1/63; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 165 (Demirci'nin de bu görüşü benimsediği anlaşılmaktadır.).

[50] Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, *Ṣaḥîhu Muslim*, thk. Muḥammed Fuâd ʿAbdulbâḳî (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâṯi'l-ʿArabî, 1374/1955), "Zühd", 16.

[51] Muslim, *Ṣaḥîhu Muslim*, "Cenâ'iz", 106; Suleymân b. el-Eşʿaṯ es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾûṭ (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 2009), "Cenâ'iz", 81.

[52] Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 190, 349, 447.

[53] Çalışmamızın İkinci bölümünde Yedi harf konusu ve günümüzde mevcut olup olmadığı geniş bir şekilde ele alınmıştır.

[54] Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 161, 170.

Hz. Osman'dan bu güne kadar dünyanın her yerinde, bütün mushaflar her şeyiyle söz konusu mushaflar esas alınmak suretiyle çoğaltıldı ve çoğaltılmaya devam etmektedir.

Hz. Osman'ın, mushafların istinsahı ve bu faaliyette kimleri görevlendireceği hususunu bütün sahabeye danışarak yaptığı zikredilir. Hz. Ebû Bekir zamanında cem konusunda nasıl icmâ olduysa istinsahta da aynı şekilde icmâdan bahsetmek mümkündür. Özel mushafların yakılması konusunda, ilk başta bir iki farklı ses çıkmış olsa da konunun ehemmiyeti anlaşılınca herkes hemfikir olmuştur. Hatta Hz. Ali "Osman o işi yapmasaydı ben yapacaktım. Onun bu konuda kınanmasını gerektiren bir durum yoktur. Zira O, bu hususta bütün kararları sahabenin ileri gelenleriyle birlikte almıştır" demiştir.[55] İstinsah faaliyeti tamamlandıktan sonra, bir kıraatin sahih sayılabilmesi söz konusu mushaflardan birinin imlâsına muvafakat şartına bağlanmıştır. Netice olarak mushafın istinsahını sahabenin çoğunluğu takdir etmişler ve bu olay kıraat tarihi açısından en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.[56]

1.3.4. Hz. Osman Sonrası / İstinsah Sonrası Dönem

Hz. Peygamber zamanı ve sonrasında Kur'an öğretmek için diğer bölgelere giden/gönderilen sahabîler, kendilerine ait şahsî mushaflarıyla yedi harf ruhsatına binâen Kur'ân'ı nasıl öğrendilerse o şekilde öğretiyorlardı. Mesela Halife Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd'u muallim olarak Kûfeye göndermiş ve Kûfe halkı kıraati ondan almışlardı. Aynı zamanda Alkame, Esved b. Yezîd, Zirr b. Hubeyş gibi onun kurrâ talebeleri de bu kıraati okutmuşlardı. Öyleki Kûfe'de bilinen tek kıraat Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatiydi. Bu durum istinsah faaliyetiyle yeniden şekillenme yoluna girmiştir.[57] Çünkü istinsahta en önemli noktalardan biri, beldelere gönderilen her bir nüshanın bir muallim ile gönderilmesidir. Bu amaçla Medine'de Zeyd b. Sâbit muallim olarak bırakıldı. Kûfe'ye Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.73/692) vazifelendirildi. Aynı şekilde Mekke, Suriye, Basra gibi merkezlere muallimler gönderildi.[58] Ebû Abdurrahman es-Sülemî istinsahtan

---

[55] Bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meṣâḥif*, 31-49; Zürkânî, *Menâhil*, 255-263; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto, 2015), 73,74.
[56] Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM, 2019), 126.
[57] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâ'ât*, 66-67.
[58] Mustafa Azami, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İz, 2018), 136-137.

sonra gittiği Kûfe'de büyük mescitte ders halkasını kurdu. Bizzat bu halkanın başında 40 yıl hocalık yaparak vefat edinceye kadar kıraat okuttu.[59] Artık yeni dönemde her bir bölgenin kıraati, çoğaltılan mushaflara ve yanında gönderilen mualimlere göre şekil almaya başladı. Söz konusu mushafların imlâsına (resmi mushafa) uymayan kıraatler terk edilmeye başlandı.

Hazreti Osman dönemine kadar sahih kıraatlerin tespitinde tek kriter vardı ki bu, naklin sahih olması yani isnat kriteriydi. Bu sebeple İbni Mes'ud, Übey b. Ka'b, İbn Abbas gibi rivayet zinciri bulunan ve nakli sahih olan bütün okuyuşlar sahih kabul ediliyor, öğreniliyor ve öğretiliyordu. İstinsah faaliyetiyle, isnadın ortaya koyduğu ferşî farklılıklar ikincil bir korumaya kavuşmuş oldu. Bununla beraber, yedi harf kapsamında yer alanlardan özellikle müteradif grubun Kureyşî aslı kitabileştirilmiş, ötekileri ise saf dışı bırakılmıştır. Bu doğrultuda mushafın, isnadın ortaya koyduğu birikim üzerinde üç hususta ciddi bir fonksiyon icra ettiği söylenebilir. Birincisi, ferşî farklılıklar konusunda isnada destekçi olmak. İkincisi, isnada rağmen yedi harf içinde yer alan müteradif okumaları bire indirgeyerek birikimi sınırlandırmak. Üçüncü fonksiyonu ise; Müdreç kıraatleri sahih birikimin dışında tutmaktır.[60] Böylece, istinsah sonrası dönemde sahih kıraatlerin tespitinde naklin sahih olması yani isnat kriteri, resm-i mushafla hem desteklenmiş hem de sınırlandırılmış oldu.

Kıraatler, Hazreti Osman döneminde mushaf düzeyinde sınırlamaya tabi tutulurken daha sonra mushafın noktasız-harekesiz metin yapısı arap olmayanların yanlış okumalarına yol açmış ve bu durum bir probleme dönüşmüştür. Bu sıkıntıyı aşmak üzere mushafın metni üzerinde Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688), Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746) ve son olarak Halil b. Ahmed (ö.175/791) tarafından nokta ve harekeleme işlemleri yapılarak yanlış okumaların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.[61] Tabiin dönemine gelindiğinde Arap dili çerçevesinde ortaya çıkan lahn olgusu ciddi bir probleme dönüşmüş ve kıraat birikimini etkisi altına almıştır. Bu sebeple kıraatlerin sıhhtinin tespitinde artık Arap dili kriteri de dikkate alınmaya başlamış ve Kur'an/Kıraat-Arap Dili münasebeti bu dönemde en doruk

---

[59] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 67-68.
[60] Dağ, *Kıraat Algısı*, 179-180.
[61] Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 127,193.

noktasına ulaşmıştır.[62] Bu sebeple sonraki dönemlerde sahih kıraatin şartlarına "bir vecihle de olsa Arap diline uygun düşmesi" maddesi eklenmiş oldu.[63] Kıraat ilminin seyrinde zikrettiğimiz isnad, resm-i mushaf ve Arap diline muvafakat şartları dönem dönem birbirine eklenerek sahih kıraatlerin tespiti yapılmış ve bu kıraatler arasında tercihlere gidilmiştir.

Zikrettiğimiz yeni dönemde her bir bölgede, mushaflar ve yanlarında görevlendirilen mualimler bakımından eğitimin müfredatı ve hocası artık belliydi. Bu durum Kur'an eğitiminin sistemleşmesini ve kıraat ilminin olgunlaşma dönemine geçmesini sağladı. Tabiin dönemi, ashabın öğrencileri olan kârîlerin çoğaldığı bir dönemdir. Bu dönemde artık kıraat farklılıkları iyice belirmeye başlamış ve sahih kıraatler için yukarıda zikrettiğimiz şartlar öne sürülerek bunun dışındakiler şâz olarak nitelenmeye başlamıştır.[64] Kıraatler meşhur imamlara kadar sahabenin öğrencileri olan bu kârîler tarafından rivayet zinciriyle şifâhi olarak nakledilmiş, bu imamlar da kendilerine ulaşan bu kıraatler arasından tercihlerde bulunmuşlardır. Tercih ettikleri kıraatler; İbn Âmir, İbn Kesir, Âsım kıraati gibi kendi isimleriyle anılmışlardır. Hemen belirtelim ki bu sözlü nakil geleneği günümüze kadar kesintisiz olarak devam etmektedir. Üzerinde durduğumuz tâbiîn döneminde ise şifâhi aktarımın yanında Kur'an kıraatleri yazılmaya başlanmış ve müstakil eserler oluşturulmaya başlanmıştır.[65] Bu anlamda kıraatlere dair müstakil eser yazan ilk müelliflerin Yahyâ b. Ya'mer (ö.89/708) ve Ebân b. Tağlib (ö.141/758) olduğuna dair bilgiler mevcutsa da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/838) Kitâbü'l-Kırâât adlı eserinin bu alanın ilkleri arasında olduğuna dair genel kabul vardır.[66] Müellif bu eserinde sonradan meşhur olan (İbn Mücahid'in zikrettiği) yedi kıraat imamının da içerisinde bulunduğu, her şehirden üç kişi olmak üzere yirmibeş imamın sahih kıraat vecihlerine yer vermiştir. İbnü'l-Cezerî de, kıraatleri bir kitapta

---

62 Dağ, *Kıraat Algısı*, 184.

63 Ebû Muḥammed Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne ʿan meʿânî'l-ḳırâʾât*, thk. ʿAbdulfettâḥ İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehḍati Mıṣr, 1977), 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, 9-10.

64 Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat*, 55.

65 Mehmet Dağ, "Kıraat İlminin Akademik Serencamı", *Ekev Akademi Dergisi*, (2013), 313; İsmail Karaçam, *Kur'ân Tilâvetinin Esasları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 54-55.

66 Abdulhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin, 2018), 183-184.

toplayan ilk muteber şahsın Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm olduğunu söylemektedir.[67] Yine bu dönemde Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö.255/869) kıraatlere dair yazdığı eserinde yirminin üzerinde kıraat imamını, Taberî de eserinde 22 imamı zikretmiştir. Kısaca İbn Mücâhid dönemine kadar Ebu Ubeyd, Ebû Hâtim Sicistânî, Taberî, İsmail b İshak el-Kâdî gibi birçok âlim kıraat kitapları tasnif etmişler ve bu kitaplarda farklı sayılarda kıraat imamlarını seçmişlerdir.[68]

1.3.5. İbn Mücahid Dönemi (ö. 324/936)

İbn Mücâhid, kıraatleri yedi olarak sınırlandıran ve yedili sistemi kuran ilk kişidir.[69] Müellif belli başlı beş merkezden bölgenin kıraatini en iyi temsil eden yedi imamı seçmiştir. Bu imamlar; Medine'de Nâfi', Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Âsım, Hamza ve Kisâî, Basra'da Ebû Amr ve Şam'da İbn Âmir olmak üzere bölge halkının tamamının kıraati üzerinde icmâ ettiği kurrâlardır. İbn Mücâhid'in bu yedi imam ve kıraatlerini ele aldığı *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Ḳırâ'ât* adlı eseri, sahih ve mütevâtir kabul edilen yedi kıraate dair Kitâbu's-Seb'a - Kırââtü's-seb'a literatüründeki ilk kaynaktır.[70] İbn Mücâhid'den daha önce ve sonra farklı sayılarda imamların kıraatlerini toplayan birçok eser yazıldıysa da hiçbiri Kitâbü's-Seb'a'nın gördüğü itibara ulaşamamıştır. Meselâ İbn Cübeyr el-Mekkî de (ö.258/871) kıraatler hakkında bir kitap yazmış ve bu kitapta her bir şehirden bir imam olmak üzere beş imamı ihtiyar etmiş ancak bu çalışma o kadar şöhret bulmamıştır.[71] İbn Mücâhid, kendisine neden bir harf/kıraat ihtiyar etmediği sorulunca, "Bizim seçip de kendimizden sonraya bırakacak bir harften ziyade, bizden önceki kıraat imamlarımızın seçtiklerini muhafaza etmeye daha çok ihtiyacımız vardır" şeklinde cevap vererek yeni bir dönemin başladığını adeta ilan etmiştir.[72]

---

[67] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/33, 34; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 268.

[68] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31; Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne 'an me'ânî'l-ḳırâ'ât*, 36.

[69] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/34; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/139.

[70] Tayyar Altıkulaç, "Kitâbü's-Seb'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/113-114; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 56-66; Yaşar Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 19-28.

[71] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/34; İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 53.

[72] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Ḳırâ'ât*, 1/153.

İbn Mücâhid sonrası kıraat ilmi, onun Kitâbu's-Seb'a adlı eseri çerçevesinde şekillenmiştir. Kıraat câmiâsında bu eser ve yedili kıraat tasnifi büyük bir kabule mazhar olmuştur. İbn Mücâhid'in talebelerinden olan ve kendileri de büyük kıraat âlimi olan İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Fârisî ve daha birçok kişi *Kitâbu's-Seb'a* eseri üzerine çalışmalar yaparak bu sistemin daha fazla yayılmasını sağlamışlardır.[73] Bununla beraber zamanla İslami ilimlerin merkezi haline gelen Endülüs'te de kıraatte İbn Mücahid'in sistemi benimsenmiş ve onun eseri üzerine birçok çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö.444/1053) "*et-Teysîr fi'l-ḳırâ'âti's-seb'*" ve Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) "*eş-Şâṭıbiyye*"[74] adlı eserleri kıraat eğitim müfredatının baş eserleri olarak genel kabul görmüşlerdir. Beş asrı aşkın İslam ilim dünyasına büyük ölçüde şekil veren Endülüs'te, kıraat uzmanlarının İbn Mücâhid'in yedili tasnifini benimsemesi ve bu alana dair verdiği eserlerin tüm islam coğrafyasında kıraat eğitiminde okunup okutulması İbn Mücâhid'i ve yedili tasnifini beş asır boyunca tek başına gündemde tutmuştur.

İbn Mücahid ve daha başkaları istinsah edilen mushafların adedine riayet etmeyi murad etmişler, Yemen ve Bahreyn'e gönderilen mushafların yerine iki kâri ilave ederek ihtiyar edilen kıraat adedini yediye tamamlamışlardır. Bu sayı ise "**أَنَّ الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ**" hadisinde zikredilen sayıyla muvafık olarak denk geldi. Böyle olunca meselenin aslını bilmeyen ve bu hususta ilmi ve zekâsı yeterli olmayan kişiler bu yedi kıraatle murad edilenin hadiste zikredilen yedi harf olduğunu zannettiler.[75] Yedili tasnifin, yedi harf-yedi kıraat karmaşasına sebep olduğuna tepki olarak yedili tasnife alternatif birçok eser telif edilmiş olsa da bu girişimler İbü'l-Cezerî'ye kadar ciddi bir karşılık bulamamıştır.[76]

1.3.6. İbnü'l-Cezerî Dönemi (ö. 833/1429)

Onlu kıraat tasnifine dair (kıraat-i aşere); On kıraati, rivayetleri ve tarikleriyle birlikte ele

---

[73] Kitâbu's-Seb'a üzerine yapılan bazı çalışmalar için bk. Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*.

[74] Şâtıbiyye: Ebû Amr ed-Dânî'nin teysîr adlı eserinin, Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) tarafından 1173 beyt halinde manzum hale getirildiği eserdir. Kitabın adı, Hırzü'l-emânî ve vechü't-tehânî olup müellifine nispetle Şâtıbiyye diye meşhur olmuştur. Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 155.

[75] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

[76] Daha geniş bilgi için bk. Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 56-88; Birışık, "Kıraat", 25/426-433.

alan İbn Mihrân en-Nîsâbûrî[77] (ö.381/992), Enderâbî[78] ve Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'nin (ö. 569/1173)[79] eserleri gibi bir çok çalışma yapılmış olsa da İbn Mücâhid'in yedili tasnifi İbnü'l-Cezerî'ye kadar beş asır boyunca tedrisatın baş kitabı olarak gündemdeki yerini korumuştur.[80] İbnü'l-Cezerî ise İbn Mücâhid'in tesis ettiği yedili tasnife; Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef'i ilave ederek ilk defa onlu tasnifin kabul görmesini sağlamıştır. İbnü'l-Cezerî'nin on kıraati toplaması ve bunun kabul görmesi kıraat ilmi ve eğitim öğretiminin en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Mehmet Dağ'ın ifadesiyle, "Yedi kıraat geleneğini aşamayan kıraat-ı aşerenin artık ilim câmiasında kabul görmesi, pek çok öğretim halkasında kıraati seba'nın yerini onlu sistemin alması İbnü'l-Cezerî'nin eserleri ve çabaları sayesinde olmuştur.[81] Onun; *en-Neşr*, *Ṭayyibetü'n-Neşr*, *Taḳrîbü'n-Neşr* gibi birçok eseri, alanda ciddi itibar görmüştür. Aynı zamanda yapmış olduğu yolculuklar vesilesiyle kaldığı bölgelerde eserlerini okutması ve o beldenin ileri gelen âlimlerine icazetler vermesi de eserlerinin yaygınlaşmasında ve aşere tarikinin daha fazla kabul görmesinde etkili olmuştur. İlerleyen bölümde İbn Hacer'le İbnü'l-Cezerî'nin münasebeti başlığında buna dair örnekler görülecektir. Yapmış olduğumuz tetebbuat neticesinde kanaatimizce İbnü'l-Cezerî'yi öne çıkaran belki en önemli husus, kıraat ilmini belli bir kaynaktan almış olmayıp kendinden önce telif edilen yüzün üzerinde kaynaktan beslenmiş olmasıdır. Yine en-Neşr'de esas aldığı on kıraati; her bir kıraati iki rivayet, her bir rivayeti iki tarik, her bir tariki de yine ikişer alt tarik üzerinden aktarmış olmasıdır.

Şunu da ifade etmek isteriz ki İbnü'l Cezerî'nin, Anadolu coğrafyasında kıraat ilminin kökleşmesi açısından ayrı bir önemi vardır. Zira en mühim eserleri; *en-Neşr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*'ı, bu eserini nazmettiği *Ṭayyibetü'n-Neşr*'i ve ihtisar ettiği *Taḳrîbü'n-Neşr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*'ı Bursa'da kaleme almış, padişahın çocukları dâhil birçok talebeye okutmuş ve *Tayyibe*'yi ezberletmiştir.[82] Sonuç olarak İbnü'l-Cezerî'nin gayretleri neticesinde kıraat tedrisinde seb'a tarikinin yerini aşere tariki almış ve bu gelenek günümüze kadar canlılığını koruyarak okunmaya ve okutulmaya devam edegelmiştir.

---

77 *el-Ġāye fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*
78 *Ḳırâ'âtü'l-ḳurrâ'i'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*
79 *Ġāyetü'l-iḫtiṣâr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*
80 Yedi kıraatten az ya da çok kıraati esas alan kaynaklara dair daha geniş liste için bk. Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 80-82.
81 Dağ, *Kıraat Algısı*, 315.
82 Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/551-557; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 95.

Bununla beraber İbnü'l-Cezerî'ye kadar İbn Mücâhid ve Kitâbü's-Seb'a'sıyla şekil alan kıraat ilmi, sonraki dönemde İbnü'l-Cezerî ve eserleriyle şekillenmiştir. Endülüs'ün Müslümanların elinden çıkması, Osmanlı'nın İslam coğrafyasına hâkim olması ve Osmanlı'nın kıraat tedrisatına çok önem vererek her bir bölgede Dâru'l-Kurrâ'lar açması da İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı topraklarında kurmuş olduğu bu Aşere tarikinin genel kabule mazhar olmasında etkili olmuştur.

1.3.7. Günümüzdeki Durum

İbnü'l-Cezerî yukarıda zikrettiğimiz şekilde sistemini İbn Mücahid'in tasnifi üzerine kurmuştur. İbnü'l-Cezerî'den günümüze kadar olan süreçte eğitim öğretime ilişkin farklılıkların dışında kıraat ilminin temel dönüm noktası sayılabilecek bir olgunun görülmediğini ifade etmek mümkündür. Bugün İslam dünyasında içerik ve yönteme ilişkin bazı farklılıklar olsa da kıraat tedrisatında İbn Mücahid ve İbnü'l-Cezerî'nin kurduğu sistem uygulanır. Günlük hayatta okunan kıraatler açısından meseleye bakıldığında başta Âsım kıraatinin Hafs rivayeti olmak üzere 2-3 kıraatin devam etmekte olduğu diğerlerinin ise sadece tedrisat ile nesilden nesile aktarıldığı görülür. İslâm ülkelerinde; Kuzey Afrika'da (Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Moritanya) çoğunlukla Nâfi' kıraatinin Verş rivayeti ve az da olsa Kâlûn rivayeti, Sudan Bölgesinde Ebû Amr kıraati, İslâm dünyasının geri kalan bölgelerinde ise yaygın olarak Âsım kıraatinin Hafs rivayeti okunmaktadır.[83]

1.4. Kıraat İlminde Bilinmesi Gerekli Bazı Kavramlar

Kıraat:[84] Kıraat ilminde bu terim; kıraat imamlarından her birinin tercih ettiği okuyuşlar için kullanılmaktadır. Bir kıraat imamının her iki ravisinin aynı okuyuşta ittifak etmesi halinde bu okuyuş o imamın kıraati diye zikredilir. Râvi ismi ayrıca zikredilmez. Nâfi' kıraati, İbn Kesir kıraati, Âsım kıraati gibi.[85]

---

[83] Çetin, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 165; Birışık, "Kıraat", 25/427; Ramazan Pakdil, *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 412.

[84] Kıraat kelimesinin yapısı hakkında, yukarıda "Kıraat ilminin tanımı" konusunda bilgi verilmişti. Bk. s.7.

[85] Birışık, "Kıraat", 25/426; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 237; Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 61.

Rivayet: Bir kıraati, kıraat imamlarından doğrudan veya vasıtalı olarak alıp nakleden kimseye râvi, naklettiği kıraate de rivayet denmiştir. Tedrisatta genellikle her bir kıraat imamının en meşhur iki râvisine yer verilir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu iki ravinin aynı okuyuşta ittifak etmesi halinde o imamın kıraati zikredilir. Ancak bazen imam, râvilerine aynı kelimeyle ilgili farklı nakilleri okutmuş olabilir. Bu şekilde iki ravinin bir okuyuşta ihtilafı halinde bu kıraat râviye izafe edilir. Kıraat-i Âsım-Rivayeti Hafs gibi.[86]

Tarik: Tarik kelimesi kıraat ilminde birçok manada kullanılır. Mutlak olarak zikredildiğinde, râvilerden sonra gelen nakil halkasını ifade eder. Yani ravilerin ravilerine tarik denir. Âsım kıraatinin Hafs rivayetinin Ubeyd b. es-Sabbâh tarîki gibi. Her imamın birçok râvisi varken tedrisatta kolaylık olması için en meşhur ikisi zikredildiği gibi her bir ravinin de birçok ravisi varken eserlerde genellikle en meşhur ikisine yer verilir. Örnek olarak tedrisatta yaygın olarak kullanılan İbnü'l-Cezerî'nin *Taḳrîbü'n-Neşr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr* adlı eserinde her imamın iki râvisine, her râvinin de iki tarikine yer verilmiştir. Bununla beraber "tarik" terimi; seb'a tariki, aşere tariki gibi sayısal tasnifler; şâtıbiyye tariki, tayyibe tariki gibi kıraat tedrisinde takip edilen eserler; Mısır tariki, İstanbul tariki gibi bölgesel tedris metotları ve infirâd tariki, indirâc tariki gibi tek ya da birleştirilmiş hatim usulü için de kullanılmaktadır.[87] Bu tabirlerin anlamlarını kısaca ifade edelim.

İnfirâd tariki: Lügatte yalnız olma, yanında kimse bulunmama manalarına gelir. Buna "ifrad" tariki de denilmektedir. Bu usulde her kıraatın her bir rivayeti müstakil olarak okunur ve bu şekilde hatim tamamlanır.[88]

İndirâc tariki: İndirâc, lügatte dâhil olma, içine sıkıştırma anlamına gelir. İndirâc tarikine cem tariki de denilmektedir. Belirli bir tertip ve usule göre ayetlerde aynı okuyuşu yapan İmam, râvi ve tarikler bir okuyuşta toplanır her bir farklı okuyuş da ayrıca gösterilir.[89]

---

[86] Birışık, "Kıraat", 25/426; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 237; Akdemir, *Kıraat*, 61.
[87] Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 248-250; Birışık, "Kıraat", 25/426; Akdemir, *Kıraat*, 61.
[88] Birışık, "Kıraat", 25/430; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 223; Akdemir, *Kıraat*, 100; Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi & Takrib Usûlü* (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 165.
[89] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 223; Akdemir, *Kıraat*, 101; Koyuncu, *Kıraat*, 164; Pakdil, *Kıraat*, 413-414.

Teysîr Tariki / İstanbul Tariki: Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) kırâat-i seb'aya dair *et-Teysîr'*i ve İbnü'l-Cezerî'nin et-*Tahbîr'*i[90] esas kaynak kabul edilerek bunlara, manzum olan *eş-Şâtıbiyye*[91] ve *ed-Dürre*[92] ilavesi ile okunan usûle teysîr tariki denir. Hicrî 10. Asırdan itibaren bu usûle İslâmbol/İstanbul tariki denilmiştir.[93]

Şâtıbiyye Tariki / Mısır Tariki: İstanbul tarikinin tam aksine manzum olan *Hırzü'l-emânî* (*Şâtıbiyye*) ve *Dürre* esas kaynak alınarak bunlara, Dânî'nin *Teysîr*'i ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîr'*i, ilavesi ile okunan usûle denir. Daha sonraları bu usule Mısır tariki denmiştir. [94]

Seb'a Tariki: Dânî'nin yedi kıraati ihtiva eden *et-Teysîr* adlı eseri ile Şâtıbî'nin *Hırzü'l-emânî* (*Şâtıbiyye*) adlı manzum eserinin ihtiva ettiği kıraat vecihlerine denir.[95]

Aşere Tariki / Aşru's-Suğrâ: İbnü'l-Cezerî'nin on kıraate dair *Tahbîru't-teysîr* ve *ed-Dürre* isimli eserlerinin ihtiva ettiği kıraat vecihlerine denir. On kıraat imamı ve ikişer râvisinin okuyuşu esas alınır.[96]

Tayyibe Tariki / Takrib Tariki / Aşru'l-Kübrâ: İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'i manzum hale getirdiği 1019 beyitten oluşan *Ṭayyibetü'n-Neşr fi'l-ḳırâʾâti'l-'aşr* eserini esas alan aşere eğitim metodudur. Buna Aşru'l-Kübrâ da denir.[97] Bunun bir adı da Takrib tarikidir. Bu tarikde on kıraat imamı, onların ravileri ve ravilerin ravileri (tarikler) arasındaki kıraat

---

[90] Taḥbîrü't-Teysîr fî ḳırâʾâti'l-eʾimmeti'l-ʿaşere: İbnü'l-Cezerî'nin, Dânî'nin et-Teysîr'ine Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef'in kıraatlerini ilâve etmek suretiyle meydana getirdiği eseridir. Akdemir, *Kıraat*, 105; Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/555.

[91] Şâtıbiyye: Ebû Amr ed-Dânî'nin teysîr adlı eserinin, Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) tarafından manzum hale getirildiği eserdir. Kitabın adı Hırzü'l-emânî ve vechü't-tehânî olup müellifine nispetle Şâtıbiyye diye meşhur olmuştur. Yedi kıraat imamı ve ikişer ravisinin usul ve ferş yönüyle okuyuşlarını ihtiva etmektedir.Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 158.

[92] ed-Dürre fî ḳırâʾâti's-selâseti'l-mütemmime li'l-ʿaşere: İbnü'l-Cezerî'nin, Şâtıbî'nin Hırzü'l-emânî'sindeki (Şatıbiyye) yedi kıraati on kıraate tamamlamak üzere aynı vezinle yazdığı 240 beyitten oluşan eseridir. Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/554.

[93] Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021), 34-35; Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 249; Akdemir, *Kıraat*, 105; Koyuncu, *Kıraat*, 67; Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 151-152; Pakdil, *Kıraat*, 414; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 127.

[94] Muhammed Emin Efendi, *Umde*, 35; Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 249; Akdemir, *Kıraat*, 104; Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 152; Koyuncu, *Kıraat*, 67; Pakdil, *Kıraat*, 414.

[95] Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 248.

[96] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 224; Akdemir, *Kıraat*, 106.

[97] Akdemir, *Kıraat*, 105; Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/554.

vecihleri/ihtilafları öğrenilir ve okunur.[98]

Usûl Farklılıkları / Fonetik Farklılılar / Edâ Farklılığı: Kıraat ilminde usûl farklılığı, kıraat imamının uyguladığı belli ve düzenli kaideleri ifade eden uygulamalardır. "Ferş" veya "ferşu'l-huruf" kavramının zıddıdır.[99] Diğer bir tanıma göre; iki ya da daha fazla kıraat farklılığının her birinin bir usule göre Kur'an'daki geçtiği yerlerin tamamında aynı şekilde okunmasıdır. Meselâ bir imam bir meddi kaç elif miktarı çekiyorsa Kur'ân'ın tamımında aynı şekilde çekmektedir. Bu usule, kelimenin telaffuz ve ses yönüyle olması sebebiyle fonetik farklılılar da denir. Meddin mertebeleri, teshîl, imâle, işmâm gibi farklılıklar bu alana dâhildir.[100]

Ferş / Ferşu'l-Hurûf İhtilafı: Belli bir kaide ve formülasyona dayanmayan, üzerine kıyas yapılmayan kelime farklılıklarına denir.[101] Aynı kelime bir yerde farklı vecihlerle okunurken diğer yerde ihtilafsız okunabilmektedir. Örnek olarak Bakara 9. ayette "**يُخَادِعُونَ**" kelimesini Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr müfâale babından "**يُخَادِعُونَ**" okurken diğer imamlar sülâsî kalıbından "**يَخْدَعُونَ**" şeklinde okuyorlar. Ancak aynı kelime münafıklardan bahseden Nisâ 142. ayette ittifakla"**يُخَادِعُونَ**" şeklinde okunmakta ve farklı bir okuyuş barındırmamaktadır. Bunun gibi Kur'ân'ın farklı kelimelerindeki birbiriyle kıyaslanmayan özel farklılıklara ferşî farklılıklar denmektedir. [102]

1.5. Kıraat Çeşitleri

Kıraat alanında süreç içerisinde bazı kavramlarda ciddi anlam değişimleri olmuştur. Meselenin tarihi süreci dikkate alınmadan, kıraat mütehassıslarından birinin bir tarifini alıp onu mutlak/güncel doğru kabul etmek bazen kavram karmaşasına sebep olabilmektedir. Kıraat ilminde bu husus belki en çok kıraat çeşitleri ve tanımlarında ortaya çıkmaktadır. Zamanla kıraatler için birbirinden farklı tasnifler yapılmıştır. Sahih,

---

98 Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 224.
99 Koyuncu, *Kıraat*, 173-174.
100 Dağ, *Kıraat Algısı*, 57-60.
101 Koyuncu, *Kıraat*, 160.
102 Dağ, *Kıraat Algısı*, 70-71.

Mütevâtir, Meşhur, Âhad ve Şâz gibi herbir kavramda farklı âlimlere atıfla farklı tanımlar görülür. İlmi disiplinlerin oluşum safhasında hadis ilminin sıhhat kavramlarının kıraat ilmine aynen aktarılma denemesi de bu anlamda bazı mahzurları beraberinde getirmiştir. Zira bir hadis rivayetinde iki güvenilir ravinin ihtilaf etmesi halinde bu bir kusur kabul edilip bu konuda ihtilafı giderme yollarına başvurulurken, kıraat ilminde yedi harf ruhsatına istinaden bizzat Hz. Peygamber'den öğrenilen/rivayet edilen iki farklı kıraat olması mümkündür. Bu takdirde her iki kıraat de sahihtir.[103] Hatta abdest âyetinde olduğu gibi sahih olan iki kıraatin hüküm bakımından birbirine zıt olabilmesi de mümkündür. Bu takdirde söz konusu âyet iki âyet hükmünde kabul edilerek değerlendirilir.[104]

Mütevâtir kıraat kavramı da başlangıçta mütevâtir hadis gibi Hz. Peygamber'den itibaren yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun aynı özellikteki bir topluluktan rivayeti anlamında kullanılırken daha sonraları bu kavramın, kıraat imamlarından itibaren böyle bir topluluğun birbirlerinden nakli manasına olması ön plana çıkabilmiştir. İbnü'l-Cezerî dahî *Neşr*'de, daha önce hadis ilmindeki anlamıyla tevatürün şart olduğunu düşündüğünü ancak süreç içerisinde bu tefekkürün yanlış olduğuna kanaat getirdiğini ifade etmektedir.[105]

Süreçteki anlam değişiminden en büyük nasibi "Şâz" kavramı almıştır. Kavramı kıraat literatüründe ilk kullananların Taberî ve İbn Mücâhid olduğu görülür. Taberî bu kavramı, râvilerdeki sayısal azınlık anlamında, İbn Mücâhid ise imamın kıraatinin nâdir kalıp yaygınlık gösterememesi anlamında kullanmışlardır. Fakat her ikisinin de bu kavramla ifade ettiği kıraatler sahih birikimin içerisinde kabul ettikleri kıraatlerdir.[106] Hatta İbn Mücâhid'in talebesi İbni Cinnî, İbn Mücâhid'in el-Ḳırâʾâtü'ş-şâẕẕe eserini esas alarak hazırladığı el-Muḥteseb adlı kitabında, amacının şâz denilen bu kıraat rivayetlerinin ne kadar sahih olduğunu ortaya koymak ve bu kıraatler hakkındaki önyargıyı bertaraf etmek

---

[103] M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/36-37.

[104] Remzi Kaya, "Kıraat Açısından Abdest Ayeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 5/5 (1993), 258.

[105] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, 13; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 108; Karaçam, *Tilâvet Esasları*, 245-255; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat*, 85-90; (Maşalı, Kıraatlerin mütevâtirliği meselesini, süreçteki anlam değişimleri ve ilgili tartışmalarla beraber genişçe [36 sayfa boyunca] ele almıştır.) Bk. Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*.

[106] Mehmet Dağ, "Kıraat Terimlerindeki Anlam Kırılmaları - Şâz Kavramı Örneği" (Tebliğ, 2015), 85-112.

olduğunu söylemiştir.[107] Yani ilk kullanıldığı dönemde şâz kavramı sahih birikim içindeki bir alana karşılık geliyorken sonraki dönemlerde; yedi/on kıraatin dışında kalanlar, sahih olmayan okuyuşlar, mushafa muhalif olanlar, merdûd/mevzu kıraatler ve kıraat değeri taşımayan rivayetler gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır.[108] Taberî, İbn Mücâhid, İbnü'l-Cezerî, Suyutî gibi âlimlerin kendi zamanlarındaki kullanımına göre yapmış oldukları tanımların, süreçteki anlam değişimine dikkat çekmeksizin herhangi birinin alınarak günümüze aynen taşınması sebebiyle hala kavram karmaşası devam etmektedir. Ancak bu, yeni ortaya çıkmış bir sorun değildir. Örnek olarak Suyûtî *İtkan*'da Celâleddin el-Bulkînî'nin kıraat tasnifini vermiş ve açıklamış sonrasında bana göre bu çok uygun bir tasnif değildir demiştir. Zira Bulkînî yapmış olduğu tasnifte yedi kıraati mütevâtir; buna eklenen üç kıraati ve sahâbenin kıraatlerini âhad; A'meş, Yahyâ b. Vessâb ve İbn Cübeyr gibi tâbiîn'in kıraatlerini de şâz olarak tanımlamıştır. Suyûtî bu üçlü tasnifi uygun görmediğini belirterek birçok âlime de atıf yaparak kendisi yeni bir tasnif vermiş ve yedi kıraate ilave edilen üç kıraati meşhur olarak tanımlamıştır.[109]

Bu tasnif farklılıklarının ve terimlere yüklenen anlamların süreç içerisindeki değişimi dikkate alınmadığı zaman çok ciddi sonuçlar doğurduğu gözden kaçmamalıdır. Zira Bulkînî-Suyûtî örneğinde de olduğu gibi; bugün âhad olarak tanımlanan bir kıraatin Kur'an olarak okunamayacağı ittifakla sabitken Bulkînî'nin âhad taksimatını dikkate alarak üç kıraat hakkında hüküm vermek sonraki dönem İslam ümmetinin icmâına ters düşecektir. Dolayısıyla her bir fıkhî hükmü kendi dönemindeki literatüre göre değerlendirmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. İslam ilim geleneğinde çok önemli yeri olan bir âlimin görüşünün, dönemin algısı ve süreçteki değişimler dikkate alınmadan sonraki dönemlere taşınmasının bazı mahzurları beraberinde getirebileceği gözden kaçmamalıdır. Yeni dönem yazılan kıraat kitaplarında özellikle Suyûtî'nin tasnifi de dikkate alınarak birçok bağımsız kıraat tasnifi yapıldığı ve aynı kelimelere farklı anlamlar

---

[107] Ebû'l-Fetḥ ʿOs̄mân b. Cinnî el-Mevṣılî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâẕi'l-Ḳırâʾât ve'l-Îḍâḥi ʿanhâ* (b.y.: Vezâratu'l-Evḳâf, 1420/1999), 1/11; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/397; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 60,61.

[108] Dağ, "Şâz Kavramı", 110.

[109] Ebü'l-Faẓl Celâlüddîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḫuḍayrî es-Süyûṭî, *el-İtḳân fî ʿUlûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: el-Heyʾetu'l-Mıṣriyyeti'l-ʿAmme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 258-265.

yüklenebildiği gözlemlenmektedir. Hatta aynı müellifin farklı eserlerinde farklı tasniflere yer verdiği de görülmektedir.[110]

Süreç içerisindeki bu değişim ve farklı yaklaşımlara işaret ettikten sonra biz de iki ayrı açıdan kıraat tasnifi yapmanın konuyu daha fazla açıklığa kavuşturacağını düşünüyoruz. Birincisi pratikte en çok ihtiyacımız olan kısımla ilgili yani hangi kıraatlerin Kur'an olarak okunup okunamayacağı ile ilgili "okunabilmesi açısından kıraatlerin taksimi", ikincisi daha çok işin uzmanları ve ilim dünyasıyla ilgili "istifade edilebilmesi açısından kıraatlerin taksimi" şeklinde konu iki ayrı açıdan ele alınacaktır.

1.5.1. Okunabilmesi Açısından Kıraatler

1.5.1.1. Sahih/Makbul Kıraat

Kıraat ilminde genel olarak; muttasıl ve güvenilir bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşan, Hz. Osman'ın çoğaltıp büyük şehirlere gönderdiği mushaflardan birine takdiren de olsa uyan, yine bir vecihle de olsa Arap diline uygun düşen kıraatler âlimlerin ittifakıyla "Sahih Kıraatler" olarak tanımlanır.[111] Bunlar, İbn Mücâhid'in belirlediği yedi kıraate İbü'l-Cezerî'nin üç ilavesiyle meydana gelen on kıraattir. Bu kıraatler ittifakla sahihtir, makbuldür, ibadet maksadıyla Kur'an olarak okunur ve namazda caiz olan kıraat vecihleri bunlardır. Kaynaklarda mütevâtir, sahih ve meşhur olarak nitelenen kıraatler bu bölüme dâhildir.

1.5.1.2. Merdûd Kıraat

On kıraatin dışındaki vecihlerdir ki bunlar ittifakla Kur'an olarak okunamaz ve bunlarla namaz caiz olmaz. Kaynaklarda âhad, şâz, müdrec ve mevzû olarak nitelenen kıraatler bu birikime dâhildir.

1.5.2. İstifade Edilebilmesi Açısından Kıraatler

---

[110] Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 261-267; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 226-234; Çetin, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 164-165; Bk. Dağ, "Şâz Kavramı", 85-112; Karaçam, *Tilâvet Esasları*, 256-258; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat*, 83-96.

[111] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 9; Birışık, "Kıraat", 25/426.

1.5.2.1. Sahih Kıraatler

Yukarıda açıkladığımız yedi/on kıraattir ki bunlar hem okunması hem de tefsir, fıkıh vb. bütün ilimlerde kendisinden yararlanılması ve hüküm istinbat edilebilmesi bakımından sahihtir.

1.5.2.2. Şâz Kıraatler

Sahih kıraatin üç şartı olan muttasıl ve güvenilir bir senet, Resm-i mushafa muvafakat ve bir vecihle de olsa Arap diline mutabakat kriterlerinden en az biri kendinde bulunmayan kıraatlerdir. Kaynaklarda şâz, âhad ve müdrec olarak nitelenen bütün kıraatlerin bu birikime dâhil edilmesi mümkündür.[112] Şâz kıraatler üzerine Dînî/fıkhî anlamda kat'î bir hüküm bina edilmemiş, daha çok başka delillerin yardımıyla verilen hükümleri desteklemek için kullanılmışlardır.[113] Bu kıraatlere "أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ " ve "إِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّ ْرُ" gibi örnekler verilebilir. Bunların senedi sahih olsa da, mushaf'ın hattına uygun olmadığı için senedin sahih olması onun Kur'an olduğunu ispat etmeye kâfi gelmemiştir.[114]

1.5.2.3. Mevzû Kıraatler

Hiçbir aslı olmayan, uydurma senetlerle birilerine nisbet edilen rivayetlerdir. Bunlara kıraat denmesi de aslında uygun değildir ancak kıraat diye rivayet edildiği için "mevzû kıraatler" diye tanımı yapılmaktadır. Bunların hiçbir şekilde okunması ve kullanılması caiz değildir. En meşhur örneği, el-Huzâî'nin (ö. 408/1017) Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiği Fâtır 28. âyetidir. "اِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُاٰ": *"Kulları içinde ancak âlimler Allah'tan hakkıyla korkar"* kısmındaki "الله" lafzının fâil yapılmak suretiyle merfû okunması ve Allah'ın âlimlerden korktuğunun ifade edilmesidir.[115]

---

[112] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 9; Birışık, "Kıraat", 25/426-428.
[113] İkinci bölümde şâz kıraatlerle ilgili ayrıntılı bilgi verilecektir. Bk. s.118-120.
[114] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.
[115] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/16; Birışık, "Kıraat", 25/429.

1.5.3. Kıraat Çeşitlerine Dair Değerlendirme

Klasik ve modern dönem kıraat algısını göz önüne alarak kıraat çeşitlerine dair, Kur'an olarak kabul edilen ve edilmeyen merkezli bir taksim denemesi yapmış bulunmaktayız. Aslında Çetin'in *"Yedi Harf ve Kıraatler"* kitabının sonuç bölümünde vardığı netice de yaptığımız bu tasnif denemesini desteklemektedir. O, kıraatlarin meşhur/mütevâtir ve şaz olarak iki grupta toplandığını ifade ederek on kıraati makbul, dışında kalanları da şaz olarak değerlendirmiştir.[116] İbnü'l-Cezerî'nin Mekkî b. Ebû Tâlib'den yaptığı şu nakilde de kıraatlerin taksiminde, "*Kur'an olarak kabul edilip edilmeme*" olgusunun merkeze alındığı görülür: "Kıraat olarak yapılan rivayetler üç kısımdır. Birincisi bugün Kur'an olarak okunandır ki kendisinde; sika bir râviden nakil, Arapçaya uygunluk ve mushafın hattına muvafakat olmak üzere üç şartı toplayandır. Bu üç özelliği kendinde toplayan bir kıraat Kur'an olarak okunur. Bunun vahiy ürünü olduğuna, sıhhatine ve sıdkına kesin olarak hükmedilir. Çünkü mushaf hattına uygunluk cihetinden icmâ ile kabul edilmiştir. Bu tür kıraati inkâr edenin küfrüne hükmedilir. İkinci kısım, nakli haberi âhad ile sahih olan, Arapçaya uygun olan fakat mushaf hattına muhâlif olan kıraatlerdir. Bunlar haber/hadis olarak kabul edilir ancak iki illet sebebiyle Kur'an olarak okunmaz. Biri haberi vâhid ile gelip icmâ ile gelmemiş olmasıdır. Haberi vâhid ile gelen hiçbir kıraat Kur'an olarak tespit edilmemiştir. Diğer illet ise üzerinde icmâ' gerçekleşen mushaf hattına muhalif olmasıdır. Bu tür kıraatlerin gaybî olduğuna ve sıhhatine kesin olarak hükmedilmez ve sıhhati kesin olmayanın da Kur'an olarak okunması câiz olmaz. Bu tür kıraatleri inkâr eden küfre nispet edilmez ancak bunu inkâr eden çok kötü bir şey yapmış olur. Üçüncüsü ise sika olmayan birinden nakledilen ya da sika birinden nakledilmiş olup Arapçaya hiçbir vecihle uygun olmayan kıraat türüdür. Bu tür kıraatler mushaf hattına muvafık olsa da kabul edilmez."[117] Birinci kısmın örnekleri "**مَالِكِ وَ مَلِكِ**", "**يَخْدَعُونَ وَيُخَادِعُونَ**", "**وَأَوْصَى وَوَصَّى**", "**يَطَّوَّعُ وَتَطَوَّعَ**" gibi meşhur kıraatlerdir. İkinci kısmın örneği " **وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى**"[118] âyetini, İbn Mes'ûd ve Ebu'd-Derdâ'nın "**وَالذَّكَرَ وَالْأُنْثَى**" okumasıdır. Üçüncü

[116] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 449.
[117] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/14; Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne ʿan meʿânî'l-ḳırâ'ât*, 1/52.
[118] el-Leyl 92/3.

kısmın örneği ise "نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ"[119] âyetinin; İbnü's-Semeyfe', İbn Semmâl ve daha başkalarından nakledilen "نُنَحِّيكَ" kıraatidir.[120] Zikredilen bu açıklamalar doğrultusunda rivayet edilen bir kıraatin öncelikle Kur'an olarak okunup okunmayacağının tespit edilmesinin sonrasında kıraate dair hükmünün ele alınmasının önem arzettiği görülmektedir.

1.6. Kıraat İmamları

Bu bölümde kıraatlerin sayısal tasniflerine göre; kıraat-i seb'a, kıraat-i aşere, kıraat-i erbaate aşer şeklinde yedili, onlu, ondörtlü tasnife göre kıraat imamları ve kısa biyografileri verilecektir.

1.6.1. Kırâât-i Seb'a (Yedi Kıraat) İmamları

İbn Mücâhid, kıraatleri yedi olarak sınırlandıran ve yedili sistemi kuran ilk kişi kabul edilir.[121] Onun, belli başlı beş merkezden bölgenin kıraatini en iyi temsil eden yedi imamın kıraatlerini ele aldığı *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Ḳırâ'ât* adlı eseri, Kırââtü's-seb'a literatürünü başlatmıştır. Artık yedi kıraat denince onun kitabında yer verdiği imamlar ve kıraatleri anlaşılır olmuştur. Bu imamlar; Medine'de Nâfi', Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Âsım, Hamza ve Kisâî, Basra'da Ebû Amr ve Şam'da İbn Âmir olmak üzere bölge halkının tamamının, kıraati üzerinde icmâ ettiği kurrâlardır.[122] Bu imamlar hakkında kısaca bilgi verelim.

1.6.1.1. Nâfi': Ebû Ruveym Nâfi' b. Abdirrahmân b. Ebî Nuaym el-Medenî (ö. 169/785)

İbn Mücâhid, Hz. Peygamber'in şehri olduğu ve ilmin kendileri vasıtasıyla yayıldığı sahabenin büyüklerinin kaynağı olduğu için tasnifine Medine kıraatiyle başladığını ve Tâbiînden sonra Medine'de kıraat ilmini ayakta tutan/üstelenen kişinin de Nâfi' olduğunu

---

[119] Yûnus 10/92.
[120] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/14-16.
[121] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/34; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/139.
[122] Altıkulaç, "Kitâbü's-Seb'a", 26/113-114; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 56-66; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 19-28.

ifade etmiştir. Nâfi', Medine kıraat imamıdır. Zehebî'nin kendisini tanıttığı ilk cümlede "Kur'an uzmanı" ifadesi ne kadar da güzel kendisine yakışmıştır. Aslen İsfahanlı olup tahminen 70'li yıllarda Medine'de doğmuş, 169/785 yılında Medine'de vefat etmiştir. Kendi ifadesine göre tâbiînden yetmiş kişiden kıraat okumuş ve en az iki kişinin ittifak ettiği kıraatleri alarak kıraat metodunu oluşturmuştur. Kıyas ve ictihada yönelmeden hocalarından aldığı şekliyle kıraat sistemini kurup öğretmiştir. Medine Mescidi'nde yetmiş yıldan fazla kıraat okutmuştur. Meşhur on kıraat imamından Ebû Ca'fer el-Kârî meşhur hocaları arasındadır. Önde gelen diğer hocaları; el-A'rec, Şeybe b. Nisâh, Müslim b. Cündeb ve Yezîd b. Rûmân'dır. Birçok kişiden okumuş olsa da kıraat senedinin ana kolu bu beş hoca vasıtasıyla Abdullah b. Ayyâş - Übey b. Kâ'b ve Hz. Peygamber şeklindedir.

Mâlik b. Enes, İsmâil b. Ca'fer, Îsa b. Verdân, İbnü'l- Cemmâz, Kâlûn ve Verş önde gelen talebelerindendir. Kâlûn ve Verş, Nâfi' kıraatinin meşhur iki râvisi olup bu kıraat söz konusu iki zatın okuyuşuyla yaygınlık kazanarak günümüze ulaşmıştır. Bu kıraat ilk önce Medine ve çevresinde kabul görüp okunmuş olup sonraları özellikle Kuzey Afrika ülkelerinde yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde ise Mısır, Tunus, Cezayir ve Fas gibi Kuzey Afrika ülkelerinde okunmaya devam etmektedir. Kütüb-i Sitte'de yer alan bir rivayeti olmasa da İmam Nâfi'in muhaddislik yönü de vardır. Kendisi hakkında "sika", "sadûk" ve "sâlihu'l-hadîs" ifadeleri kullanmıştır.[123]

1.6.1.2. İbn Kesîr: Ebû Ma'bed Abdullāh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî (ö. 120/738)

İbn Kesîr tâbiînden olup Mekke'nin kıraat imamı ve Mescid-i Harâm'ın mukriidir. İbn Mücâhid "Mekke'de kıraatin kendisinde nihayete erdiği imam" övgüsüyle Mekke'deki kıraatin son şeklini onunla almış olduğunu ifade etmiştir. Aslen İranlı olup 45/665 veya 48/668 yılında Mekke'de doğmuş, 120/738 yılında yine Mekke'de vefat etmiştir. Abdullah b. Zübeyr, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Enes b. Mâlik gibi meşhur sahabîlerle

[123] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâ'ât*, 53-64; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 7/336; Ebû ʿAbdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOṯmân eẕ-Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâ'l-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr* (b.y.: y.y., 1417/1997), 1/64-66; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 330-334; Tayyar Altıkulaç, "Nâfi' b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/287-289; Ayrıca Nâfi' hakkında Türkiye ve İslam dünyasında yapılan akademik çalışmalar için bk. Altıkulaç, "Nâfi' b. Abdurrahman", 32/289.

görüşmüştür. Kıraat senedi anahatlarıyla, Mücâhid b. Cebr - Abdullah b. Abbas - Übey b. Kâ'b - Hz. Peygamber şeklindedir. En önde gelen râvileri, talebelerinin talebeleri olan Bezzî (250/864) ve Kunbül (291/904) olup İbn Kesîr kıraatinin tesbitinde genellikle onların rivayetleri esas alınmıştır. Ma'rûf b. Müşkân, Halîl b. Ahmed gibi meşhur birçok talebesi vardır. Yedi kurrâdan olan Ebû Amr b. Alâ da kendisinden bir hatim indirmiştir. Mekke'nin en güzel Kur'an okuyanlarının İbn Kesîr ve Humeyd b. Kays olduğu söylenmiştir. Aynı zamanda bir vâiz olan İbn Kesîr'in, ders okutacağı zaman öncelikle sohbetle talebelerini mânen Kur'an tilâvetine hazırladığı zikredilmektedir. Onun muhaddislik yönü de vardır. İbn Sa'd, Ali b. Medînî, Nesâî gibi âlimler kendisini sika bir râvi olarak değerlendirmişlerdir. [124]

1.6.1.3. Ebû Amr: Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771)

Basra kıraat imamı olan Ebû Amr, 70/689 yılında Mekke'de doğmuş, 154/771 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Çocukluğunu Mekke'de geçirdiği, kıraat dersine henüz küçük bir çocukken başladığı, ilk tahsilini Mekke ve Medine'de tamamladığı daha sonra Basra'ya yerleştiği zikredilmektedir. Ebû Amr, kıraat okuduğu hocalar açısından çok zengin bir listeye sahiptir. Mekke'de Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Atâ, İkrime b. Hâlid, yedi kıraat imamlarından İbn Kesîr; Medine'de Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh ve on kıraat imamlarından Ebû Ca'fer; Kûfe'de yedi kıraat imamlarından Âsım; Basra'da Yahyâ b. Ya'mer, Nasr b. Âsım ve Hasan-ı Basrî gibi tanınmış âlimlerden kıraat okumuştur.

Ebû Amr'ın kıraat ilmindeki esas senedini, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr - Abdullah b. Abbas - Übey b. Kâ'b - Hz. Peygamber olarak tesbit etmek mümkündür. Ebû Amr'ın kıraati, talebesi Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'nin talebeleri olan Dûrî (150/767) ve Sûsî'nin (173/789) rivayetleriyle günümüze ulaşmıştır. Hârûn b. Mûsâ el-A'ver, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh, yedi kıraat imamlarından Hamza gibi birçok meşhur talebesi vardır. Talebelerinden Tayyib b. İsmâil, Ebû Amr'ın onbin varaklık yazılı bir metin meydana getirdiğini aktarmıştır. Ancak onun bir oda dolusu kitabını yaktığı rivayet edilmektedir.

---

[124] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 1/64-66; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 5/318-322; Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâʾi'l-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*, 1/49-50; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/443-445; Tayyar Altıkulaç, "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/13-132.

Günümüze ulaşan sadece birkaç eseri vardır. İbn Nedîm'in Fihrist'inde ve daha başka kaynaklarda *"Kitabü'l-Kırâât"* isimli bir eseri zikredilmiş fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır. IX. (XV.) yüzyıla kadar Ebû Amr kıraati geniş bir coğrafyada okunmakta iken farklı etkenlerle bu alan daralmıştır. Bugün kıraati Sudan, Nijerya ve bazı Orta Afrika ülkelerinde okunmaktadır. Basra dil ekolunun tanınmış simalarından Yunus b. Habib'in (ö. 182/798), Ebû Amr'ın taziyesinde söylediği şu sözler onun ne kadar âlim ve zâhid bir zât olduğuna işaret eder: "Son zamanlarda onun bir benzeri görülmemiştir. Vallahi onun ilmi ve takvası 100 kişiye dağıtılmış olsa elbette onların hepsi âlim ve zâhid olurdu."[125]

1.6.1.4. İbn Âmir: Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî (ö. 118/736)

Tâbiînden olan İbn Âmir Şam kıraat imamıdır. Bugünkü Ürdün toprakları içinde yer alan Belkâ'da tahmînî 8/630 yılında doğmuş, 118/736' da Dımaşk'ta vefat etmiştir. İbn Âmir Mugîre b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî, Muâz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ ve Fedâle b. Ubeyd'den ders almış ve kıraat okumuştur. Bizzat Hz. Osman'dan Kur'an dinlediği de rivayet edilmiştir. Kıraati senedi, Mugîre b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî - Hz. Osman - Hz. Peygamber şeklindedir. Kıraati, talebesi Yahyâ b. Hâris'in râvilerinden kıraat okuyan Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859) ve Ebû Amr İbn Zekvân'ın (ö. 242/857) rivayetleriyle meşhur olmuştur. Şam bölgesinde V. (XI.) yüzyılın sonlarına kadar namazda ve tilâvette İbn Âmir'in kıraati tercih edilmiştir. İbn Âmir hadisle de meşgul olmuş; Hz. Osman, Hz. Muâviye gibi önde gelen sahabîlerden hadis nakletmiştir. Birçok kişi de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hadis alanında "sika" ve "sadûk" olarak nitelendirilmiştir.[126]

1.6.1.5. Âsım: Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745)

Âsım tâbiînden olup Kûfe kıraat imamıdır. Muâviye döneminde (661-680?) Kûfe'de

---

[125] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 79/85; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 118-133; Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâʾi'l-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*, 1-58-62; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 6/407-410; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 288-292; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/94-96.

[126] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 85-87; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 120,121,135; Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâʾi'l-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*, 46-49; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/292, 423-425.

doğdu, burada yaşadı ve 127/745 yılının sonlarında aynı yerde vefat etti. Âmâ olduğu zikredilmekte ancak gözlerini ne zaman kaybettiği bilinmemektedir. İmam Âsım, kıraat ilminin yanında çok güzel sesi ve tilâvetiyle temayüz etti. Hz. Osman'ın Kûfe'ye Kur'an muallimi olarak gönderdiği Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den Ali b. Ebû Tâlib'in kıraatini aldı ve bu kıraati Hafs'a öğretti. Zir b. Hubeyş el-Esedî'den de İbn Mes'ûd'un kıraatini öğrendi ve bu kıraati de Ebû Bekir b. Ayyâş'a öğretti. Dolayısıyla Âsım'ın kıraati; Ebû Abdurrahman es-Sülemî – Ali b. Ebû Tâlib ve Zir b. Hubeyş – Abdullah b. Mes'ûd isnadlarıyla Hz. Peygamber'e ulaşmıştır. Ebû Abdurrahman es-Sülemî vefat edince onun 40 yıl boyunca ders okuttuğu kürsüsüne geçip görevi devraldı. A'meş, Halîl b. Ahmed, kırâat-i seb'a imamlarından Ebû Amr ve Hamza kendisinden kıraat ilminde faydalandı. Ebû Hanîfe'nin de kıraat ilmini Âsım'dan öğrendiği zikredilmektedir. Âsım kıraati, talebesi ve üvey oğlu olan Hafs ile Ebû Bekir Şu'be b. Ayyâş'ın rivayetlerinin tercih edilmesiyle günümüze kadar ulaşmıştır.

Günümüzde İslam dünyasının yaklaşık yüzde doksanı Âsım kıraatinin hafs rivayetini tercih edip okumaktadır. Bu tercihin sebebi olarak, senedindeki sağlamlık, okuyuş sadeliği, Kur'an'da birkaç kelime dışında kaide dışı okuyuşların bulunmayışı, beyne, ihtilâs ve birkaç istisna dışında imâle, işmam ve teshil gibi özellikle Arap olmayanların uygulamada zorluk çekecekleri unsurların yer almayışı gibi hususiyetler zikredilmiştir. Bunların yanında iktidarların kurumsallaşma anlamında tercihlerinin de kıraatlerin yayılmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. İmam Âsım'ın kıraatteki uzmanlığının yanında bir de muhaddislik yönü vardır. Tâbiîn neslinin ileri gelenlerinden hadis rivayet etmiş, kendisinden hocaları da dâhil birçok âlim rivayette bulunmuştur. Hadis açısından kendisine bazı eleştiriler olsa da rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış ve "sika" ve "sadûk" tabirleriyle nitelendirilmiştir.[127]

1.6.1.6. Hamza: Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî (ö. 156/773)

[127] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 69-71; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 256-261; Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâʾl-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*, 1/51-54; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 346-349.

Hamza Kûfe kıraat imamlarındandır. 80/699 yılında doğmuş 156/773 yıllında Hulvan'da vefat etmiştir. Kaynaklarda aslen Farisî olduğu zikredilmektedir. Hamza, kıraat ilmini Humrân b. A'yen ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ'dan öğrenmiş, ayrıca A'meş, Ebû İshak es-Sebîî, Talha b. Musarrif, Ca'fer es-Sâdık ve Âsım b. Behdele gibi âlimlerden de istifade etmiştir. Kıraati; A'meş, İbn Ebû Leylâ - Minhâl b. Amr - Saîd b. Cübeyr - İbn Abbâs - Übey b. Ka'b isnadlarıyla Hz. Peygamber'e ulaşır. Diğer bir kıraat senedi de şöyledir: İbn Ebû Leylâ, Humrân b. A'yen - Ubeyd b. Nudayle - Alkame – Abdullah b. Mes'ûd – Hz. Peygamber. Kur'an ve kıraat alanında aralarında yedi kıraat imamlarından Kisâî'nin de bulunduğu pek çok talebe kendisinden faydalanmıştır. Hamza'nın kıraatinin sonraki nesillere aktarılmasında tercih edilen ravileri Halef b. Hişâm (ö.229/844) ve Hallâd b. Hâlid (ö. 220/835) olmuştur. Bunlar Hamza'nın en önde gelen talebelerinden Süleym b. Îsâ el-Hanefî'nin talebeleridir.

Hamza'nın kıraatinin sıhhati üzerine; Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahman b. Mehdî, Yezîd b. Hârûn, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ ve Taberî gibi bazı isimler eleştirilerde bulunmuşlardır. Bütün bu eleştirilere rağmen Süfyân es-Sevrî, Hamza'nın kıraatindeki her vechin bir mesnedi bulunduğunu söyleyerek onu savunmuştur. İbn Mücâhid de Kitâbü's-Sebʿa'sında Mekke, Medine, Basra ve Şam kurrâsından birer kişi seçmesine rağmen Kûfe kurrâsından iki kişinin (Âsım ve Kisâî) yanı sıra Hamza'nın kıraatini de yedili sisteminin içine alarak onu sahih bulduğunu göstermiştir. Hadis ilmiyle de meşgul olan Hamza, önde gelen birçok isimden hadis rivayet etmiş ve kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Muhammed b. Fudayl gibi birçok tanınmış muhaddis rivayette bulunmuşlardır. Kütüb-i Sitte'de Buhârî'nin dışındaki beş eserde Hamza'nın rivayetleri yer almaktadır. Bununla beraber İbn Nedîm, Hamza'nın aynı zamanda bir fakih olduğunu da belirtmiştir. Hamza'nın günümüze ulaşan *"el-Menâm fî fażîleti ḥıfẓi'l-Ḳurʾân"* adlı bir risâlesi bulunmaktadır. Kaynaklarda günümüze ulaşmamış olan; kıraat, ulumu'l-Kur'ân, ferâiz ve vakıf-ibtidâ'ya dair eserlerinin isimleri zikredilmiştir.[128]

[128] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 71-77; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 121; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 7/90-92; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 261-263; Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/511-513.

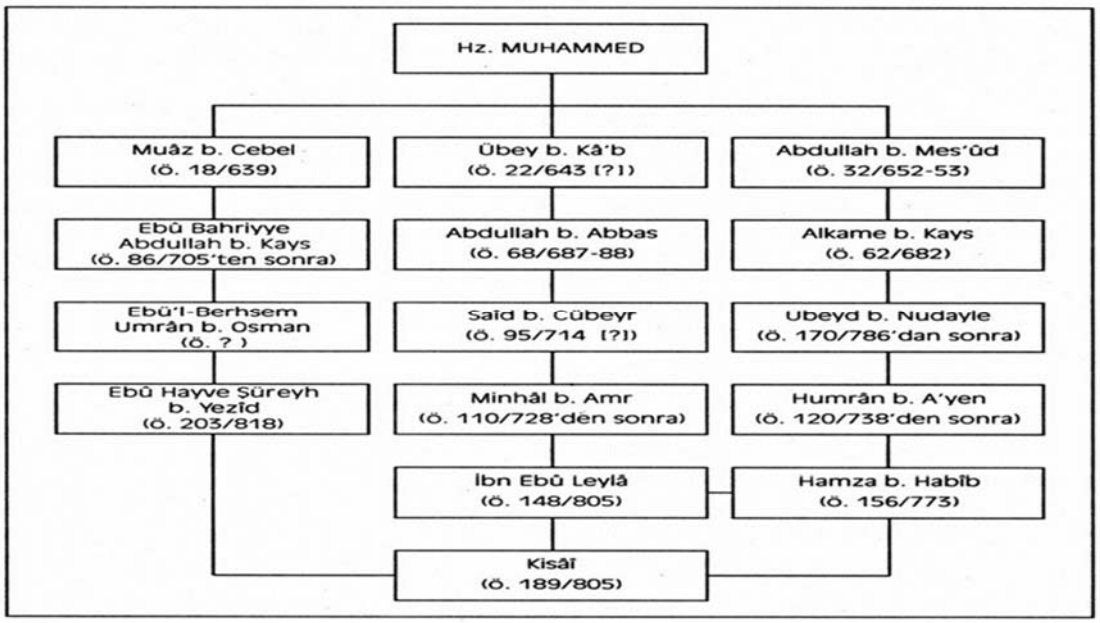
1.6.1.7. Kisâî: Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805)

Kûfe kıraat imamlarından olan Kisâî, iyi bir Kur'an okuyucusu, Kur'an muallimi ve Arap dili âlimidir. 120/738 yılı civarında Bağdat'ta doğmuş,[129] 189/805 yılında Hârûn Reşîd'le çıktığı Horasan seyahati sırasında Rey'de vefat etmiştir. Kisâî; Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, İbn Ebû Leylâ, Ebû Hayve Şüreyh b. Yezîd el-Hadramî, Halîl b. Ahmed, Muâz b. Müslim el-Herrâ, Ebû Amr b. Alâ, Yûnus b. Habîb, Îsâ b. Ömer el-Hemdânî gibi birçok önemli isimden dersler almış ve istifade etmiştir. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Kuteybe b. Mihrân, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi âlimler de kıraat ilminde kendisinden istifade etmiş; Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Sa'dân gibi meşhur âlimler kendisinden rivayette bulunmuştur. Kisâî'nin kıraati, önde gelen talebelerinden Ebü'l-Hâris (240/854) ve Ebû Ömer ed-Dûrî (248/862?)'nin rivayetleriyle sonraki nesillere ulaşmıştır. Kisâî, kıraat ilmini Hamza'dan almış olsa da 300 kadar yerde ona muhalefet etmiş, diğer imamların kıraatlerinden de tercihler yaparak kendi kıraat sistemini oluşturmuştur. Bu sistem kendi döneminde ve sonrasında kabul görmüş olup kendisi kıraatte asrın imamı sayılmıştır. Kıraati 3 asır boyunca Kûfe, Şam bölgesi ve Mısır'da okunmuştur. Kisâî'nin günümüze ulaşan bazı eserleri vardır. Bunun yanında; kıraat, ulûmu'l-Kur'ân, nahiv ve farklı alanlarda günümüze ulaşmamış olan yirmi kadar eserinin isimleri kaynaklarda zikredilmektedir. Altıkulaç, hazırlamış olduğu bir tabloda Kisâî ve Hamza'nın kıraatlerinin Hz. Peygamber'e nasıl ulaştığını göstermektedir. Biz de bir örnek olarak bu şemayı sunmak istiyoruz.[130]

---

[129] Kûfe'de doğduğu da ileri sürülmüştür. Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

[130] İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 78,79,98; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 9/131-134; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/535-540; Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

1.7. Kırâât-i Aşere (On Kıraat) İmamları

Yukarıda zikrettiğimiz üzere İbn Mücâhid'ten önce ve sonra farklı sayılarda kıraat tercihleri yapılmıştır. On kıraate dair de birçok eser kaleme alınmıştır. Bu konudaki ilk eserin İbn Mihrân en-Nîsâbûrî'ye (ö. 381/992) ait olan *"el-Ġāye fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr"* olduğu zikredilmektedir. Müellif bu eserinde İbn Mücâhid'in tercih ettiği yedi imama Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef'i ilâve ederek onlu sistemin temelini atmıştır. Günümüze de ulaşmış olan söz konusu eser üzerine yazıldığı günden beri birçok çalışma yapılmıştır.[131] İbnü'l-Cezerî de İbn Mücâhid'in kabul ettiği yedi imamı ve İbn Mihrân'ın ilave ettiği üç imamı aynen kabul ederek onlu sistemini bu asıl üzerine kurmuştur. Şimdi bu üç imamın biyografilerine kısaca yer verilecektir.

1.7.1. Ebû Ca'fer el-Kārî: Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî (ö. 130/747-48)

Tâbiîn neslinden olan Ebû Ca'fer'in doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda bir bilgi bulunmayıp 90 yaşının üzerinde 130/747-48 yılında Medîne'de vefat ettiği

[131] Ali Eroğlu, "İbn Mihrân en-Nîsâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/199-200.

zikredilmektedir. Güzel Kur'an okumasıyla temâyüz etmiş olan Ebû Ca'fer, 685 yılından vefatına kadar 60 yılın üzerinde Mescid-i Nebevî'de Kur'an dersleri vermiş ve bu sebeple kendisi hakkında "Medine kıraat imamı" tabiri kullanılmıştır. Ebû Ca'fer, Kâbe'de imamlık yaptığında arkasında Abdullah b. Ömer b. Hattâb'ın da namaz kıldığı rivayet edilmiştir.

Kıraati Abdullah b. Ayyâş, Abdullah b. Abbas ve Ebû Hüreyre'den almıştır. Kıraat senedi bu hocaları vasıtasıyla Übey b. Kâ'b'a ondan da Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Yedi kıraat imamlarından Nâfi' ve Ebû Amr ile Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, meşhur talebeleri arasındadır. Kıraati, önde gelen talebelerinden İbnü'l-Cemmâz (ö. 170/786'dan sonra) ve İbn Verdân (ö. 160/777 ?), rivayetleriyle bizlere ulaşmıştır. Zehebî onun kıraati için şâz denemeyeceğini zira sahâbe'nin henüz hayatta olduğu bir dönemde Mescid-i Nebevî'de Kur'an dersleri verdiğini ve okuyuşuna kimsenin karşı çıkmadığını ifade etmiştir. Hadis alanında da Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer b. Hattâb gibi sahabilerden faydalanmış ve onlardan rivayette bulunmuş, kendisinden de İmam Mâlik, Ebû Dâvûd gibi önemli birçok isim rivayette bulunmuştur.[132]

1.7.2. Ya'kūb el-Hadramî: Ebû Muhammed Ya'kūb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821)

Ya'kûb Basra kıraat imamlarındandır. 117/735? yılında Basra'da doğmuş, 205/821? Yılında aynı yerde vefat etmiştir. Kıraati, hocaları; Ebü'l-Eşheb el-Utâridî, Mehdî b. Meymûn, Şihâb b. Şürnüfe ve Sellâm b. Süleyman vasıtasıyla, onların da hocaları ve hocalarının hocaları şeklinde; Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Übey b. Kâ'b ve Ali b. Ebû Tâlib ile Hz. Peygamber'e ulaşır. Yedi kıraat imamlarından Ebû Amr b. Alâ', Hamza ve Kisâî'den istifade etti ve Ebû Amr'dan sonra Basra'nın kıraat imamı oldu. Kıraati, talebelerinden olan Ravh (ö.234/849?) ve Ruveys'in (ö. 238/852) rivayetleriyle sonraki dönemlere aktarılmıştır.

Mekkî b. Ebû Tâlib, Ya'kûb'un aslında yedinci imam olarak el-Kisâî yerinde olduğunu

---

[132] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 5/287-278; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 2/382-384; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Ca'fer el-Kārî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/116.

zikretmiştir. İbnü'l-Cezerî de kırâat-i seb'a imamları arasında Hamza yerine Ya'kûb'u tercih edenlerin bulunduğuna dikkat çekmiştir. Hatta bazı müellifler İbn Mücâhid'in yedili tasnife Hamza ve Kisâî'yi alıp Ya'kûb'u almamasına bir tepki olarak hemen akabinde sekizinci imam olarak Ya'kûb'u zikrettikleri "Kırâʾâtü'ş-şemân.." adlı eserler kaleme almışlardır. Ya'kûb'un, kıraat ihtilâflarını ele aldığı "el-Câmiʿ" adlı eseri, Vaḳfü't-temâm ve daha başka eserleri olduğu zikredilmekte fakat bunların günümüze ulaştığı bilinmemektedir.[133]

1.7.3. Halef b. Hişâm: Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 229/844)

Halef, Kûfe kıraat imamlarındandır. 150/767 yılında doğmuş 229/844 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Hamza, Âsım ve Nâfi'in kıraatini almıştır. Kıraat senedi hocaları ve zikrettiğimiz üç kıraat imamının senetleri vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşır. Halef on kıraat imamından biri olmakla beraber aynı zamanda altıncı imam olan Hamza'nın kıraatinin sonraki nesillere aktarılmasında etkili olan iki raviden birisidir. On üç yaşında Kur'an dersi vermeye başlayan Halef'in kıraatte birçok talebesi vardır. Onun kıraati de talebelerinden İshak (ö. 286/889) ve İdrîs'in (ö. 292/905) rivayetleriyle meşhur olmuştur. Hadis sahasında da uzmanlığı olan Halef, Mâlik b. Enes gibi meşhur birçok âlimden hadis dinlemiş, Ahmed b. Hanbel gibi önde gelen isimler kendisinden hadis rivayet etmiş, Müslim ve Ebû Dâvûd eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Kıraat, ihtilâfü'l-mesâḥif ve Kur'ân'ın müteşâbihlerine dair eserleri olduğu fakat günümüze ulaşmadığı zikredilmektedir.[134]

1.7.4. Kıraat-i Erbeate Aşere (Ondört Kıraat) İmamları: 4 Şâz Kıraat

İbnü'l-Cezerî, on kıraate dair yazdığı eserlerden sonra en-*Nihâye*[135] adlı 450 beyitlik

---

[133] Ẕehebî, *Maʿrifetu'l-Ḳurrâʾi'l-Kibâr ʿalâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*, 1/94-95; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 2/386-389; Tayyar Altıkulaç, "Ya'kūb el-Hadramî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/282-284.

[134] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 10/576-580; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/272-274; Tayyar Altıkulaç, "Halef b. Hişâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/237-238.

[135] Nihâyetü'l-berere fi'l-ḳırâʾâti'ş-şelâş ez-zâʾide ʿale'l-ʿaşere.

manzum bir eser kaleme alarak İbn Muhaysın, A'meş ve Hasan-ı Basrî'nin kıraatlerini meşhur on kıraate eklemiştir.[136] Sonrasında İrşâdü's-sârî müellifi Kastallânî (ö. 923/1517) ve Dimyâtî[137] İtḥâf adlı eserinde bu üç imama Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî kıraatini eklemiş ve on dörtlü tasnif bu şekilde oluşmuştur.[138] Bu dört kıraat, diğer meşhur kıraatler kadar kabul görmemiş, sahih birikimin içine girememiş, Kur'an olarak kabul edilecek seviyeye erişememiş ve şâz kabul edilmiştir. Ancak bunların diğer şâz kıraatlere nispetle daha fazla kabul gördüklerini ve Arap dili, tefsir, hadis ve fıkıhta kendilerinden çokça istifade edildiğini söylemek mükündür. On dörtlü tasnifte yer alan imamlar şunlardır ki ulemâ ilave edilen dört kıraati ittifak ile şâz olarak konumlandırmıştır:[139]

1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)
2. İbn Muhaysın (ö. 123/741)
3. A'meş (ö. 148/765)
4. Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817)

1.8. Kabul Edilen Kıraatler Hakkında Değerlendirme

Yukarıda zikrettiğimiz bilgiler doğrultusunda kıraat algısı ve târihî sürecine ilişkin şu hususlara dikkat çekilebilir.

1. Tesbitlerimize göre İbn-i Mücâhid kendisinden önce üç asır boyunca okunan kıraatlerden sahih olanları toplamıştır. Bu dönemde bölgelerin kıraati olarak temâyüz etmiş olan kıraatlerden, Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim, İbn Cübeyr gibi birçok kıraat uzmanı farklı sayılarda sahih kıraat tercihleri yapmışlardır. İbn Mücâhid de tercih edilen bu kıraatlerin içerisinden yedi imamı seçmiş ve bunun üzerine bir kıraat sistemi oluşturmuştur. Müellifin oluşturduğu sistem ondan sonra aynen devam etmiştir.
2. İbn Mücâhid sahih birikimin içerisinden bir tercih yaptığını söylemiş ancak bunun

---

[136] Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/555.
[137] Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî (ö. 1117/1705)
[138] Bennâʾ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâʾâti'l-Erbeʿate ʿAşer*.
[139] Bk. Bennâʾ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâʾâti'l-Erbeʿate ʿAşer*; Tayyar Altıkulaç, "Bennâ, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992); Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/551-557; Birışık, "Kıraat", 25/428-429.

dışında sahih kıraat olmadığını ileri sürmemiştir. Söz konusu dönemde hiçbir kimse de bu tercihlere böyle bir anlam yüklememiştir. Hatta birçok kıraat uzmanı, bazı kimselerin yedinin dışında sahih kıraat olmadığını zannettiğini bunun büyük bir yanılgı olduğunu vurgulamıştır. Yani bu yedi kıraatin dışında sahih bir birikim vardır. Bu birikimle ilgili süreç içerisinde birçok eser kaleme alınmış fakat bu çalışmalar pratikte ciddi bir karşılık bulamamıştır. Yaklaşık beş asır boyunca tedrisatta yedili sistem aktif olarak okunmuş ve okutulmuştur.

3. Sonrasında İbnü'l-Cezerî, ilk dönemlerden itibaren birçok eserde sahih birikim içerisinde zikredilen üç kıraati genel kabule sunmuş, böylece kıraati aşereye geçiş başlamıştır.

4. İbnü'l-Cezerî, Kastallânî ve Dimyâtî gibi âlimlerin on üzerine dört daha ilave ederek on dört kıraat denemesi sahih birikim açısından karşılık bulamamıştır. İlave edilen bu dört kıraat ittifakla şâz kabul edilmiştir.

5. İbn Mücâhid dönemiyle yedi kıraatin sahihliği üzerinde icmâ eden ümmetin, İbnü'l-Cezerî ile artık on kıraatin sahihliği ve Kur'an olarak okunabileceği üzerinde icmâ ettiğini söylemek mümkündür.

1.9. Kıraat ve Hadis İlimleri Arasındaki İlişki

Kıraat ilmi, Kur'ân'ın kelimeleri ve okunuşuyla ilgili olduğu için Kur'an'la ilgisi olan her ilmin kıraat ilmiyle de alakası vardır. Bu bağlamda kıraat ilmiyle diğer ilimlerin bağlantısı kurulmuş fakat hadis sahası genelde ihmal edilmiştir. Örnek olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde kıraat maddesinin[140] ve Kıraat İlmi ve Tarihi kitabının[141] yazarı Birışık, kıraat ilminin diğer ilimlerle ilişkisi başlığında, onun arap dili, tefsir ve fıkıhla ilişkisini birer başlıkla ele almış fakat hadisle ilişkisini yalnızca bir kelime ile ifade etmiştir.[142] Hâlbuki kıraat ve hadis ilminde, anlam itibarıyla bazı farklar olsa da mütevâtir, meşhur, âhâd, şâz, râvî, rivayet, şeyh, hıfz-hâfız, tarik, vecih, isnâd, icazet gibi birçok ortak terim olduğu görülür. Dolayısıyla ilmin öğrenilmesi, öğretilmesi, nakli ve kullanılan terimler bağlamında iki ilim arasında ciddi bir irtibattan bahsetmek mümkündür. Son

[140] Birışık, "Kıraat", 25/426-433.
[141] Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*.
[142] Birışık, "Kıraat", 25/430.

zamanlarda hadis-kıraat ilişkisine dair yapılmış birkaç çalışmaya şu şekilde işaret edebiliriz:

1. Israa Mahmood EID: İmam El-Aynî'nin Buharî Şerhi "Umdetu'l-Kari" Bağlamında Kıraat-Hadis İlişkisi. (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022)
2. Mustafa TAŞ: "Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması.", Makale.[143]
3. Rıfat Ablay: "Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri.", Makale.[144]

1.9.1. Kıraat - Hadis İlişkisi

Kıraat ilminin temel dayanağının, yedi harfi hadisi olduğu ve bu ilmin söz konusu hadis üzerine bina edildiği zikredilir. Bu sebeple iki ilim arasında ciddi bir ilişki olduğu görülür. Ayrıca hadis ve kıraat ilmi Hz Peygamber 'den itibaren isnad yöntemiyle sonraki nesillere aktarılmıştır. Hadis ilmi, hadis olarak zikredilen bir sözün Hz. Peygamber'e dayanıp dayanmadığını tespit etmeye çalışır. Kıraat ilmi de Allah kelâmı/vahiy olarak aktarılan bir sözün Hz. Peygamber'e dayanıp dayanmadığını, dolayısıyla Kur'an olup olmadığını tespit etmeyi hedefler. Bu bakımdan her iki ilimde de, rivayet edilen bir sözün Hz. Peygamber'e ulaşıp ulaşmadığını tespit etme gayesi bulunmaktadır. Hadis ilmi, elindeki rivayeti doğruladığında bu rivayet, hadis olarak tespit edilirken, kıraat ilmi kendi kriterleri doğrultusunda elindeki rivayeti doğruladığında bu rivayet, Kur'an olarak tespit edilmiş olmaktadır.

Ayet ile hadis, mertebe olarak birbiriyle kıyaslanamasa da bu, hadisin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Zira Necm süresi 3-4. ayetlerde Hz Peygamber'in hevâsından konuşmayacağı, onun söylediklerinin ancak kendisine indirilen bir vahiy olduğu zikredilmektedir. Sünnet'in, tebyîn işlevi vardır. Sünnet, Kur'ân'ın âmmını tahsis, mutlakını takyit ve mücmelini beyan etmek gibi yollarla vahyin anlaşılmasına katkı

[143] Mustafa Taş, "Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2019), 29-60.
[144] Rıfat Ablay, "Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri", *Artuklu Akademi* 9/1 (2022), 179-196.

sağlar. Kıraat ilmi de bu açıdan Hadis ilmiyle aynı işlevi görür ve sahih-şâz herbir kıraat, vahyin daha doğru anlaşılmasında rol oynar.[145] Bunun yanında kıraat farklılıklarının anlama etkisi ile ilgili, başvurulan en belirgin alanın hadis alanı olduğu söylenebilir. Diğer yönden, her iki ilim yöntem olarak birbirine yakındır. Istılah olarak da mütevâtir, sahih, zayıf, şâz, makbul, merdud, isnad gibi birçok ortak terimi kullanmaktadırlar.[146] Sadece bir kısmına işaret ettiğimiz bu açıklamalarla kıraat ilminin hadis ilmiyle son derece bağlantılı ve iç içe olduğunu söylemek mümkündür.

1.9.2. Hadis - Kıraat İlişkisi

Bir önceki başlıkta her iki ilmin birbirinden bağımsız düşünülemeyeceği ifade edilmişti. Buna ilave olarak ayrıca şu hususlara dikkat çekebiliriz. Hadis ilmi Hz. Peygamber'in sözlerini ve yaşayışını merkeze alarak Kur'an'ı Kerimi daha iyi anlamaya çalışır. Dolayısıyla Kur'an-ı anlamak için hadislerden istifade edildiği gibi hadisleri anlamak için de kıraat farklılıklarından istifade edilmektedir. Buna dair birçok örnek mevcuttur ki bir kısmına, "Kıraat Farklılıklarının Hadis İlmine Katkısı" başlığında yer verilecektir. Ayrıca bu çalışmanın ana konusunda olduğu gibi, hadis kitaplarında özellikle de "Kitâbü't-tefsîr" kısımlarında kıraat ilminin konularına ve kıraat farklılıklarına dair birçok bilgi bulunur. Bu da hadis-kıraat ilişkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Dolayısıyla, kıraat ilmi hadis ilminden bağımsız düşünülemeyeceği gibi hadis ilminin de kıraat ilminden bağımsız düşünülemeyeceğini söylemek mümkündür.

1.9.3. Hadis Âlimlerinin Kıraat İlmine Verdikleri Önem

Muhaddislerden kurrâ olan, kurrâlardan da aynı zamanda muhaddis olan birçok âlim görülür. Mesela Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Ebî Dâvûd gibi önde gelen muhaddisler eserlerinde kıraat ilmine ayrı bir önem vermiş, kıraate dair rivayetleri hususi başlıklar açarak ele almış, kıraat farklılıkları ve yedi harf gibi önemli kıraat meselelerine değinmişlerdir.[147] Öte yandan Nâfi', İbn Kesîr, Âsım gibi kıraat imamlarının çoğunun muhaddislik yönleri de vardır ki *"kıraat imamları"* kısmında

[145] Bk. Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 5.
[146] Konuyla ilgili bk. Taş, "Kıraat-Hadis Karşılaştırması".
[147] Bk. Zemzemî, "Menhecü'l-İstidlâl (Mekke)", 14-15.

herbirine değinmiştik. Bununla beraber birçok kıraat âlimi hadis ilmiyle de yakın ilişki içinde olmuştur. Meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî ve Dimyâtî için TDV İslam Ansiklopedisinin başlığındaki kısa tanıtım cümlesinde; "Kıraat ve hadis âlimi" ifadesi bulunmaktadır. Bu da kıraat ve hadisin yakın ilişkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.[148] Yine Buharî şerhi İrşâdü's-sârî'nin müellifi Kastallânî için; "Hadis hâfızı ve kıraat âlimi" ifadesi kullanılmıştır. Bu müellifin aynı zamanda on dört kıraat ve rivayetlerini esas alan, *"Leṭâ'ifü'l-işârât"* adlı kıraate dair müstakil bir eseri de bulunmaktadır.[149]

Zikrettiğimiz gibi meşhur hadis âlimlerinden bir kısmı kıraat ilmine dair müstakil eserler kaleme alırken bazıları da geniş eserleri içerisinde kıraat konularına değinmişlerdir. Kıraat konuları ve farklılıklarına geniş yer veren muhaddislerin eserlerine; Sahih-i Buhârî, Müsned-ü Ahmed b. Hanbel, Sahih-i Müslim, Ebû Davûd, Tirmizî ve Nesâî'nn sünenleri gibi eserleri örnekleri verebiliriz. Muhaddislerin kıraate dair yazdığı müstakil eserlere ise; İbn Ebî Dâvûd'un Kitabü'l-Mesâhif'i, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin "el-Kırâât" ve "İhtilâfü'l-mesâhif" adlı eserleri örnek olarak zikredilebilir. *Fetḥu'l-bârî*'nin kıraat kaynaklarının ele alındığı ikinci bölümde, muhaddislerin eserlerine müstakil bir başlık olarak yer verilecektir. Kıraat konularını gayet geniş bir şekilde ele alan en önemli çalışmalardan birisi de, çalışmamızın ana konusunu oluşturan, bir hadis kitabı şerhi olan *Fetḥu'l-bârî* adlı eserdir. Sadece bir kısmına işaret edilen bu bilgiler, hadis ve kıraat ilimlerinin birbirleriyle ilişkisini göstermesi bakımından yeterli sayılabilir.

2. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)

Bu kısımda, üzerinde çalıştığımız müellifin hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri gibi başlıca bilgilere yer verilecektir.

2.1. İbn Hacer'in Nesebi, Hayatı ve Görevleri

İbn Hacer, 773/1372 yılında Mısır'ın Kahire şehrinde doğmuş 852/1449 tarihinde 77

---

[148] Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî" 20/551-557; Altıkulaç, "Bennâ, Ahmed b. Muhammed", 5/457-458.

[149] Abdülkadir Şenel, "Kastallânî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/583-584.

yaşında aynı yerde vefat etmiştir. Tam adı Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî'dir. Lakabı Şihâbuddin, künyesi Ebu'l-Fadl'dır. Aslen Filistin'in Askalân kentinden olduğu için "el-Askalânî" nisbesiyle de anılmıştır. Bizzat kendisi, soy zincirini "Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mahmut b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî" şeklinde sekiz kuşak olarak aktarmaktadır. Bu soy ağacında görüleceği üzere yedinci dedesine nisbetle İbn Hacer diye meşhur olmuştur. Babası ve dedesi de aynı şekilde İbn Hacer diye bilinmekteydi. İbn Hacer Karimi tüccarları denilen, dönemin zengin Müslüman tüccar gruplarından bir aileye mensuptur. Ancak dedeleri ticaretin yanı sıra ilmi faaliyetler içerisinde de yer almışlardır. Babası da bir yandan ticaretle uğraşırken diğer yandan ilmi faaliyetlerle iştigal eden ve konumuz açısından çok önemli bir husus olan kırâat-i seb'ayı da iyi bilen bir âlimdi. İbn Hacer, dört yaşında iken babası, ondan bir müddet sonra da annesi vefat etmiş[150] ve küçük yaşta ablasıyla beraber hem yetim hem de öksüz kalmıştır. Babaları vefat etmeden önce onları biri tüccar Zekiyyüddin el-Harrûbî (ö. 787/1385) diğeri âlim İbnü'l-Kattân es-Semennûdî (ö. 813/1411) isimlerindeki iki arkadaşına emanet etmiştir.[151]

İbn Hacer'in dört hanım ile evlilik yaptığı tespit edilmiştir. Bu evliliklerden ilki, Üns Hatun (ö. 867/1462) iledir. 798/1396 tarihinde evlendiklerinde Üns Hatun 18, İbn Hacer 25 yaşındaydı. Üns Hatun'un ailesi ve annesinin ailesi, Kahire'nin idari ve ekonomik açıdan önde gelenlerindendi. İbn Hacer hanımını da ilmi faaliyetlere yönlendirmiş O da Zeynüddin el-Irâkî ve daha başka âlimlerden çeşitli dersler okumuş, icazetler almış, İbn Hacer'in de bulunduğu ilim meclislerinde hadis rivayet etmiş ve tanınmış kimselere Ṣaḥîḥ-i Buḫârî gibi dersleri okutmuştur.[152] Gerek İbn Hacer'in gerekse hanımının ekonomik açıdan rahat olmaları ve her ikisinin de ilimle meşgul olmalarının başarılarına katkı sağladığını söylemek mümkündür. İbn Hacer'in yedi çocuğundan beşinin annesi

[150] Bazı kaynaklarda annesinin daha önce vefat ettiği zikredilse de yaptığımız okumalara göre sonra olduğu kuvvetle muhtemeldir.

[151] Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâ'i'l-ʿUmr*, thk. Ḥasan Ḥabeşî (Mısır: el-Meclisu'l-Aʿlâ, 1389/1969), 1/3; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/514; Tahsin Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018); Sezai Engin - Mehmet Fatih Yalçın (ed.), *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi* (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), 12-16.

[152] Ebû'l-Ḫayr Muḥammed b. ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, thk. İbrâhîm Bâcis ʿAbdulmecîd (Beyrut: y.y., 1419/1999), 3/1207-1208; Engin - Yalçın, *İbn Hacer-Bir Memlük Âlimi*, 25-29.

Üns'tür. Daha sonra evlendiği eşinden de bir kızı olmuş kızlarının hepsi kendi sağlığında vefat etmiştir. İbn Hacer 41 yaşlarındayken tatar asıllı cariyesi Has Türk'ten oğlu Muhammed doğmuştur. İbn Hacer oğlunun ilmi açıdan yetişmesi için çok imkânlar sağladıysa da onun ilmi yetkinliği belli bir yere kadar olmuş ancak çok ileri bir seviyeye ulaşamamıştır.[153]

İbn Hacer 806/1403 yılından vefatına kadar; Şeyhûniyye, Mahmûdiyye, el-Cemâliyye el-Müstecidde Medresesi, İbn Tolun Camii, Eşrefiyye Dârülhadisi, Zeyniyye Medresesi, Kâmiliyye Dârülhadisi gibi daha birçok medresede resmi olarak hocalık vazifesinde bulunmuştur. O, yirmi yedi yıl boyunca kendisine önerilen Mısır Şâfiî başkadılığını reddetmiş ancak Sultan Barsbay'ın teklifi üzerine 827/1423 tarihinde bu görevi kabul etmiştir. Bu görevini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu vesileyle onun, devlet ve toplum yapısını daha iyi tanıdığı ve bu tecrübelerini eserlerine de yansıttığı söylenir.[154]

İbn Hacer bütün vaktini ilim ya da ibadetle doldururdu. Mütevazı bir kişiliğe sahipti. Çok şefkatli olduğu, hayırlı işlerde infakta bulunduğu, görevli olarak gittiği yerlerde beytülmaldan bir şey yemediği, her fırsatta oruç tuttuğu, hastayken ve seyahattayken bile teheccüd namazı kılmaya gayret ettiği nakledilir.[155] İbn Hacer 852/1449'da Kahire'de dizanteriden ölmüş, cenaze namazını sultanın teklifi üzerine Abbâsî halifesi (Emîru'l-Mü'minîn) kıldırmıştır. Aynı zamanda Mekke ve Kudüs gibi birçok şehirde kendisi için gıyabî cenaze namazı kılındığı zikredilmektedir.[156]

2.2. İlmî Şahsiyeti

İbn Hacer daha küçük yaştayken babası ile önemli ilim meclislerine gitmeye başlamış, onun vefatından sonra Zekiyyüddin el-Harrûbî'nin yanında Mekke'ye gitmiş ve onun özel ilgisiyle birçok âlimden dersler almıştır. Beş yaşında Kur'an öğrenmeye başladığı dokuz yaşında hıfzını tamamladığı ve 13 yaşında Kâbe'de namaz kıldırdığı zikredilmiştir.

---

[153] Engin - Yalçın, *İbn Hacer-Bir Memlük Âlimi*, 34-36; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/515.
[154] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/515.
[155] Dinî, ahlakî ve sosyal hayatına dair daha geniş bilgi için bk. Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 3/979-1061; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/516.
[156] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 3/1193-1197; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/515.

Harrûbî vefat ettikten bir müddet sonra diğer hâmîsi kıraat ve fıkıh âlimi İbnü'l-Kattân es-Semennûdî'nin derslerine devam etmiş ve onun yanında yetişmiştir. [157] İbn Hacer; Hadis, tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, kıraat, kelam, hesap, tarih, tabakat, râviler ilmi, Arap dili, edebîyat, şiir gibi birçok sahada meşhur hocalardan dersler alarak kendini yetiştirmiş, 796/1394'ten itibaren ise tamamen hadise yönelmiştir. Bu tarihten itibaren Zeynüddin el-Irâkî'nin ders halkasına katılmış onun vefatına kadar on yıl boyunca kendisinden birçok ders okumuş ve bunları okutma icazeti almıştır. Irâkî kendisine "hâfız" ünvanını vermiş, öyle ki bu ünvan tek başına söylendiği zaman artık sadece İbn Hacer akla gelir olmuştur. İbn Hacer yirmi yaşında ilmî seyahatlere başlamıştır. İskenderiye, Hicaz, Mekke, Yemen, Taiz, Zebîd, Aden, Vâdilhasîb, Dımaşk, Gazze, Nablus, Remle, Kudüs, el-Halîl, Sâlihiyye, Âmid (Diyarbakır), Halep, Ayıntab (Gaziantep) gibi ilim merkezlerini ve şehirleri dolaşarak tanınmış âlimlerden faydalanmış, icazetler almış ve kendisi de gittiği yerlerde birçok dersler okutup icazetler vermiştir.[158]

İbn Hacer hayatını adeta hadis ilmine adamış ve bu ilmin hem rivayet hem dirayet sahalarında 170 kadar eser kaleme alarak İslam ilim geleneğinin en yetkili isimlerinden biri olmuştur. Taġlîḳu't-taʿlîḳ kitabını 350, el-İsâbe'yi 940, Fetḥu'l-bârî'yi 1430 kaynaktan yararlanarak yazmıştır. Usûl-i hadîs konusunda orijinal bir bakış açısı ortaya koymuştur. Cerh ve ta'dîl usulüne olan vukufiyeti ilmi anlamda tenkitçi bir bakış açısına sahip olmasına vesile olmuştur. Arap diline olan hâkimiyetini eserlerinde net bir şekilde sergilemiş, açıklama ve ihticaclarını özellikle Kur'an ve hadislerden seçmiştir. O aynı zamanda bir fıkıh mütehassısıdır. Bu konuda otuz kadar eser yazmış, uzun yıllar fıkıh okutmuş, fetva vermiş ve yirmi yıl kadar da Şâfiî kâdı'l-kudâtlığı görevini yürütmüştür.[159]

2.3. Meşhur Hocaları

İbn Hacer 730'ün üzerinde hocadan faydalanmış, bu hocalarına ve onlardan okuduğu kitaplara dair, *"el-Muʿcemü'l-müfehres"* ve *"el-Mecmaʿu'l-müʾesses"* adlı iki eser

[157] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/121; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/514.
[158] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/142,193-195; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/514.
[159] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/516-517.

kaleme almıştır.[160] İbn Hacer *"el-Mecmaʿu'l-müʾesses"* adlı bu eserinde alfabetik olarak hocalarının isimlerini ve hadis, kıraat, fıkıh ve diğer ilim dallarında onlardan aldığı icâzetleri zikretmiştir. Talebesi Sehâvî de İbn Hacer'e dair yazdığı*"el-Cevâhir ve'd-dürer"*adlı müstakil eserinde 630 hocasını isimleriyle beraber zikretmiştir.[161] İbn Hacer'in en çok okuduğu ve en meşhur hocalarından birkaç ismi şu şekilde zikredebiliriz.

1. Zeynüddîn el-Irâkī: (ö. 806/1404). Hadis âlimi ve hâfızı.[162]
2. İbnü'l-Kattân es-Semennûdî: (ö. 813/1411). Kıraat ve fıkıh âlimi.[163]
3. el-Heysemî: (ö. 807/1405). Zevâid çalışmalarıyla da tanınan meşhur muhaddis.[164]
4. İbn Cemâa: (ö. 819/1416). Şâfiî fakihi, hadis ve dil âlimi.[165]
5. Bulkīnî: (ö. 805/1403). Şâfiî fakihi ve müctehidi.[166]
6. İbnü'l-Mülakkın: (ö. 804/1401). Şâfiî fakihi, muhaddis ve biyografi yazarı.[167]
7. Cemâleddin İbn Zahîre: (ö. 817/1414). Mekke Kadısı/Müftüsü, Âlimü'l-Hicâz, Şafiî fakihi, Muhaddis. [168]

2.4. Kadın hocaları

İbn Hacer'in faydalandığı ve isimlerini kendi eserinde zikrettiği 628 hocadan elli beşi kadın hocalarıdır. Buna dair araştırma yapan Muhammet Yılmaz eserinde 53 isme ve kısa biyografilerine yer vermiştir.[169] İbn Hacer'in *"el-Mecmaʿu'l-müʾesses"* adlı eserinde rivayet ettiği kitap sayısı 1500 civarındadır. İbn Hacer'in en çok rivayette bulunduğu

---

[160] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*.
[161] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/200-240.
[162] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*; M. Yaşar Kandemir, "Irâkī, Zeynüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/118-121.
[163] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 3/329-331; Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Kattân es-Semennûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/108-109.
[164] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 2/263-267; M. Yaşar Kandemir, "Heysemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/292-293.
[165] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâʾi'l-ʿUmr*, 3/115-117; Cengiz Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/394-395.
[166] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâʾi'l-ʿUmr*, 2/245-247; Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkīnî, Ömer b. Reslân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/410/411.
[167] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâʾi'l-ʿUmr*, 2/308-309; Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/150-152.
[168] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâʾi'l-ʿUmr*, 3/332; Rıza Kurtuluş, "İbn Zahîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/455.
[169] Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008).

hocasının Fâtıma bint Muhammed b. Ahmed et-Tenûhiyye olduğu görülür (ö. 803/1401).[170] İbn Hacer bu kadın hocasından 155 kadar kitap rivayet etmiştir.[171] On yıl kadar yanında kaldığı hocası Zeynüddîn el-Irâkī'den rivayet ettiği eserin 115 kadar olduğuna bakılırsa Fâtıma et-Tenûhiyye'nin konumu daha çok dikkat çekecektir. Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdî el-Makdisiyye (ö. 816/1413)[172] ve onun kardeşi Fâtıma'dan (ö. 803/1401)[173] rivayetleri 60 kadardır. Diğer bir kadın hocası Meryem bint Ahmed b. Muhammed b. El-Ezra'ıyye'den (ö. 805/ 1402)[174] rivayeti ise 42'dir. İbn Hacer'in en çok rivayette bulunduğu ilk 13 hocası arasında dördü kadın hadisçidir.[175] Bu durum İbn Hacer ve dönemi açısından kadınların ilim dünyasındaki yerini yansıtması bakımından da dikkat çekicidir.

2.5. Kıraat Hocaları

Yaptığımız araştırmalara göre İbn Hacer'in ilim dünyasına bu derece etki etmesinde iki hususun önemli olduğu kanaatindeyiz. Birincisi ticaret erbabı olan, imkânları geniş bir aileden geliyor olması, ikincisi bu ailenin ticaret yanında aktif olarak ilimle de meşgul olmalarıdır. Kıraat açısından meseleye baktığımızda da aynı şekilde babasının kıraat-i seb'a'yı iyi bilen bir âlim olması, İbn Hacer'in kıraatle sonradan ilgilenmediğini, aile içinde doğal bir kıraat kültürü olduğunu gösterir. Nitekim İbn Hacer'in henüz dokuz yaşındayken, es-Seftî'den (ö. 808/1406)[176] hafızlığını tamamlamış olması aynı kültürün tabiî bir neticesi olarak karşımıza çıkar.[177]

İbn Hacer'in, meşhur kıraat ve tecvid âlimi et-Tenûhî'den[178] (ö. 800/1398) kıraat okuduğu ve icazet aldığı bilinir. İmam Şatıbî'nin (ö. 590/1194) kıraat ilmine dair yazdığı

---

[170] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 2/389; Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 129.
[171] Yılmaz, eserinde 170 diye rakam vermiş ancak kaynak verdiği yerde bu rakam 155 olarak geçmektedir. Bk. Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 128; İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 4/446.
[172] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 2/350-356; Mücteba Uğur, "Âişe bint Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/206; Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 155.
[173] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 2/369; Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 147.
[174] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/525; Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 159.
[175] Yılmaz, *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*, 128.
[176] Sadruddin Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk es-Seftî el-Mukrî.
[177] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/121; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/514; Kazan, *İbn Hacer*, 117.
[178] Ebû İshak Burhâneddin İbrâhim b. Ahmed b. Abdü'l Vahid et-Tenûhî eş-Şâmî.

eş-Şatıbiyye'yi ve Kur'an-ı Kerim'in yazı ve imlasına dair (resmü'l mushaf) *el-Akîle*'yi[179] tamamıyla hocası Tenûhî'den okuduğunu kendisi zikretmiştir.[180] Tenûhî, İbn Hacer'in en çok istifade ettiği hocalarından olup kendisinden üç yılın üzerinde ders okumuş ve 275 kitap ahzetmiştir. Ancak O, henüz 27 yaşındayken hocası vefat etmiştir.[181] İbn Hacer aynı zamanda, büyük kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî ile de ilmi alışverişlerde bulunmuş, eserlerinde İbnü'l Cezerî'yi övmüş ve sahibünâ-dostumuz Allâme Hafız Şemsü'd-din İbnü'l-Cezerî diyerek kendisini zikretmiştir.[182] Onun İbnü'l-Cezerî ile irtibatını kıraat ilmi açısından çok önemli gördüğümüz için ayrı bir başlık halinde konuyu değerlendirmek istiyoruz.

2.6. İbnü'l-Cezerî ile Münasebeti

İbn Hacer, meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî ile görüştüklerini, birbirlerine kitaplar hediye ettiklerini ve icazet verdiklerini ifade etmiştir. Müellif, hocalarının isimlerini ve hayatlarını ele aldığı "*el-Mecma'u'l-müʾesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*" adlı eserinde İbnü'l-Cezerî'nin hayatına ve eserlerine uzunca değinmiş ve aralarındaki münasebete dair bilgiler vermiştir.[183] İbn Hacer'in kendi ifadelerinden bu bilgilerin bir kısmına şu şekilde işaret edebiliriz: "İbnü'l-Cezerî'nin kitapları bana ulaştı. Kendisi bana ve evladıma icazet verdi. Benim için yazdığı ve dua isteğinde bulunduğu şu beyitleri bizzat onun hattından naklediyorum:

إِنِّي أجزت لَهُم رِوَايَة كل مَا ... أرويه من سنَن الحَدِيث ومسند

وَكَذَا الـ ـّحَاح الْخمس ثمَّ معاجم ... والمشيخات وكل جُزْء مُفْرد

---

[179] Akiletü etrabi'l-kasâid fî esne'l-makasid, Kasım b Firruh eş-Şatıbi. Bk. Abdurrahman Çetin, "Şâtıbî, Kāsım b. Fîrruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/376-377.

[180] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/7-8; İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 1/79-201; Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/139; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/514; Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 3; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî Musannefâtühû ve Dirâsetün fî Menhecihî ve Mevâridihî fî Kitâbihi'l-İsâbe* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 95-96.

[181] Ömer Faruk Akpınar, "İbn Hacer'in Kütüphanesinde Dolaşmak: Tecrid Üzerine Bir Okuma", *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi*, ed. Sezai Engin - Mehmet Fatih Yalçın (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), 122-123.

[182] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* c. 2/421.; Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 3.

[183] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 222-229.

وَجَمِيع نظم لِي ونثر وَالَّذِي ... ألفت كالنشر الزكي ومنجد

فَالله يحفظهم ويبسط فِي حَيا ... ة الْحَافِظ الحبر الْمُحَقق أَ ْحمد

وَأَنا المق ر فِي الورى العَبْد الفقي ... ر مُحَمَّد بن مُحَمَّد بن مُحَمَّد[184]

Tercümesi:

Ben onlara icazet verdim rivayet ettiğim sünen ve müsned hadislerinin tamamı için,

Aynı şekilde beş sahihler[185] sonra mu'cemler, meşyehât[186] ve her bir cüz için,

Yazmış olduğum apaçık "Neşr" ve "Müncid" gibi

Bütün manzum ve mensûr eserlerim için,

Allah onları buyursun muhafaza

Ve yaysın nimetlerini uzman ve muhakkik olan Hafız Ahmed'in hayatına

Ben Muhammed ibn Muhammed ibn Muhammed, fakir bir kul, noksanım verâda.

İbn Hacer bu beyitlerden sonra İbnü'l-Cezerî ile 797 senesinde görüştüğünü, kendisini rihle yapmaya teşvik ettiğini, kendisiyle Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn[187] kitabı hakkında konuştuklarını aktarmıştır.[188] Müellifin, bizzat kendisinin verdiği bu bilgilerden anlaşılan, İbnü'l-Cezerî ile ilk görüşmesini henüz 24 yaşındayken yapmış olduğudur.

Müellif konuya şöyle devam eder: İbnü'l-Cezerî, Mekke'de olan dostumuz Takiyyuddin

---

[184] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 3/225-226.; Ebû'l-Ḫayr Muḥammed b. ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed Şemsuddîn es-Seḫâvî, *eḍ-Ḍavʾu'l-Lâmiʿ li-Ehli'l-Ḳarni't-Tâsiʿ* (Beyrut: Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Ḥayâh, ts.), 9/258.

[185] İbn Mâce'nin Sünen'i hariç diğer beş kitap, teliflerinden sonra kütübü hamse olarak meşhur olmuştur. (Mehmet Eren, "Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları-II", *Dini Araştırmalar* 3/7 (2000), 59.) Ayrıca İbn Hacer Dârimî'nin sünen'ini 6. Kitap olarak tercih etmektedir. (Eren, "Dini Araştırmalar", 59;120.dipnot.)

[186] Mu'cem ve Meşyehât türü eserler için bk. Mehmet Eren, "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Eylül 2005), 19-28.

[187] el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn: İbnü'l-Cezerî'nin başta kütüb-i sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarından derlenen rivayetlerle dua ve zikrin fazilet ve âdâbı, icâbet vakitleri ve yerleri, esmâ-i hüsnâ, bazı sûre ve âyetlerin fazilet ve Hz. Peygamber'in duaları gibi konuları ele aldığı eseridir.(Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/556).

[188] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 3/227-228.

el-Fâsî'ye, Buhârî üzerine yazdığım *Taġlîḳu't-ta'lîḳ* kitabı hakkında soru sorduğu bir mektup gönderdi. Bu, benim de Mekke'de olduğum bir zamana denk geldi. Benim yanımda kitabımın bir nüshası vardı. Onu hazırlayıp kendisine gönderdim. Bana, bundan çok memnun olduğuna dair bir mektup gönderdi. Bu vesileyle bu kitabı o beldelerde meşhur etti. Sonrasında O da bana "*en-Neşr*" kitabını hediye etti ve Mısır'da bu kitabının yayılmasını rica etti. Yüce Allah lütfuyla bu hususta bana yardım etti. Sonra 827 yılında Dımaşk'a geldi. Kahire'ye girmek için izin istedi ve kendisine izin verildi. Sultanın meclisinde bulundu. İnsanlar bizzat kendisinden hadis ve kıraat dinleyip ona okumak üzere huzuruna geldiler. Bu vesileyle *Neşr* kitabını ve birçok ilmi yaymış oldu. Sonra hacca gitti. Deniz yoluyla oradan yemene geçti. 829'da Kahire'ye geldi. Oradan da Şiraz'a döndü. Sonra bana *"Taġlîḳu't-ta'lîḳ"* ve *"Mukaddimetü'ş-şerh"*[189] kitaplarımın, kendi yazdığı birer nüshasını gönderdi. Duyması biraz ağırdı ancak gözleri sağlamdı. Âdeti üzere hattı çok güzel yazardı. Fıkıhta bir uzmanlığı yoktu. Asıl mâhir olduğu alan kıraatti. Hadiste de çalışmaları vardı. Orta halli de bir şiirsel yönü vardı.[190] 833 yılında ben Mekke'deyken, kendisinin Şiraz'da vefat ettiği haberi bana ulaştı.[191]

Müellif *Fetḥu'l-bârî*'de de, Cuma günündeki faziletli saatten bahsederken İbnü'l Cezerî ve eserinden şu şekilde bahsetmiştir: "Ben bunu yazdıktan sonra bu söylediklerime ziyade olarak, şimdiye kadar henüz bir yerde nakledilmemiş olan bir söze ulaştım ki bunu dostumuz Allâme Hâfız Şemsü'd-din İbnü'l-Cezerî istinbat etmiştir. O, dualara dair yazmış olduğu *Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn* kitabı hakkında bana da rivayet icazeti vermiştir."[192]

Fetḥu'l-bârî mütalaa edildiğinde İbn Hacer'in kıraat ilmine ne kadar derin vukûfiyeti olduğu anlaşılır. Müellifin kıraati Tenûhî'den okuduğu bilinir. Ancak İbnü'l-Cezerî ile de aralarında 24 yaşından itibaren ilmî bir alışveriş olduğu görülür. Buradan hareketle onun İbnü'l-Cezerî ile görüşmelerinin, *Neşr*'in icazetini alarak onu okuyup okutmasının ve Mısır'da yayılmasını sağlamasının, kendisinde var olan kıraat müktesebatına çok önemli

---

[189] Söz konusu eser, İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî'ye mukaddime olarak yazdığı Hedyü's-sârî kitabıdır.
[190] İbn Hacer burada İbnü'l-Cezerî'nin şiirsel yönünden orta düzey diye bahsetmiş ancak kıraat ilmini nazım haline soktuğu "Tayyibetü'n-neşr" gibi bir eserin sahibi için "orta halli bir nazım bilgisi" ifadesi çok anlaşılamamıştır.
[191] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 3/228-229.
[192] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* c. 2/421.

bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.[193] Bununla birlikte İbnü'l-Cezerî de İbn Hacer'in *Taġlîḳu't-ta'lîḳ* kitabını bulunduğu yerlerde okutmuş ve meşhur olmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca İbnü'l-Cezerî, müellifin *"Taġlîḳu't-ta'lîḳ"* ve *"Hedyü's-sârî"* kitaplarını kendi eliyle yazmış ve müellife hediye etmiştir. Sehâvî de ümmetin İbn Hacer'e olan övgüleri bölümünde İbnü'l-Cezerî'yi ayrı bir başlık altında incelemiş, onun İbn Hacer'in ilmi ve şahsiyeti ile ilgili söylediği birçok övgüye yer vermiştir. İbnü'l-Cezerî'nin İbn Hacer'e hediye ettiği kitapların başında kendi el yazısıyla ona yönelik iltifat cümleleri kullanmış, Sehâvî bu yazıları bizzat gördüğünü ifade etmiştir.[194] Ancak aralarındaki bu kadar ilmî münasebete rağmen, yapmış olduğumuz taramalarda İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinde İbn Hacer'i zikrettiğine dair bir kayda rastlayamadık.

2.7. Meşhur Talebeleri

İbn Hacer'in hayatını okuma ve okutmaya tahsis ettiği zikredilir. O, 806/1403 yılından vefatına kadar birçok medresede ve ilim yolculuklarında binlerce talebe yetiştirmiştir. Talebelerinden Şemseddin es-Sehâvî bunlardan 626 kadarının listesini vermekte, çoğunun kısa biyografilerini sunmakta bazılarının ise sadece ismini zikretmektedir.[195] En meşhur talebelerinden bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

1. Muhaddis ve tarihçi es-Sehâvî (ö. 902/1497).[196]
2. Muhaddis ve Şafiî fakîhi el-Bûsîrî (ö. 840/1436).[197]
3. Hanefî fakihi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457).[198]
4. Meşhur tarihçi İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470).[199]

---

[193] Abdülmün'im, İbnü'l-Cezerî'yi İbn Hacer'in kıraat hocaları arasında saymak suretiyle, bizim İbn Hacer'in eserlerinden yola çıkarak vardığımız neticeyi desteklemiş olmaktadır. Bk. Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 96.

[194] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/291-294.

[195] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 3/1063-1179; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/515.

[196] Cengiz Tomar, "Sehâvî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/313-316.

[197] İsmail Lütfi Çakan, "Bûsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/468.

[198] Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/87-90.

[199] Mustafa Çuhadar - İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/385-388.

5. Hanefî fakihi ve hadis âlimi İbn Kutluboğa (ö. 879/1474).[200]
6. Müfessir, muhaddis, Şâfiî fakihi, tarihçi ve edip, Nazmü'd-dürer adlı meşhur tefsir müellifi el-Bikāî (ö. 885/1480).[201]
7. Hanefî fakihi ve tarihçi İbnü'ş-Şıhne (ö. 890/1485).[202]
8. Hanbelî fakihi ve biyografi yazarı Burhâneddin İbn Müflih (ö. 884/1479).[203]
9. Hanbelî fakihi ve muhaddis İbnü'l-Mibred (ö. 909/1503)[204]
10. Muhaddis, fakih ve tarihçi İbnü'l-Haydırî (ö. 894/1489)[205]
11. Şâfiî fakîhi Zekeriyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520)[206]
12. Osmanlı âlimi, müfessiri, müftüsü (Şeyhulislamı) ve Fatih Sultan Mehmet'in hocası Molla Gürânî (ö. 893/1488)[207]

İbn Hacer'in talebeleri müstakil bir araştırma konusunu aşacak boyuttadır. Ancak sadece zikrettiğimiz on iki ismin genel profiline ve ihtisas alanına bakıldığında dahî aslında İbn Hacer'in ne kadar da çok yönlü bir âlim olduğu görülmektedir. Zira ağacın kalitesi meyvesinden anlaşılır. En başta muhaddisler ve Şafiî âlimler, bununla beraber edipler, tarihçiler, biyografi yazarları, müfessirler, kelâm âlimleri hatta kendisi Şafiî olduğu halde en meşhur Hanefi ve Hanbeli âlimler kendisine talebelik yapmışlardır. Akademik ihtisaslaşmanın revaçta olduğu günümüzde, aynı alanın içinde farklı bir konu olduğunda bile "bu benim ihtisas alanımda değil" cümlesini duyabilmekteyiz. Bu bağlamda İbn Hacer'e baktığımızda birinci ihtisas alanı hadis ve usûl-ü hadis olsa da uzman yetiştirecek kadar tefsir, fıkıh, kelâm, kıraat, tarih, dil ve daha birçok alana hâkim olduğunu

---

[200] Talat Sakallı, "İbn Kutluboğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/152-154.

[201] Necati Kara, "Nazmü'd-Dürer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/463-464; DİA, "Bikāî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, ts.).

[202] Şükrü Özen, "İbnü'ş-Şıhne, Ebü'l-Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/220-222.

[203] Kasım Kırbıyık, "İbn Müflih, Burhâneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/216-217.

[204] Ferhat Koca, "İbnü'l-Mibred", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/126-128.

[205] İsmail Hakkı Ünal, "İbnü'l-Haydırî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/79.

[206] Ahmet Özel - Cengiz Kallek, "Zekeriyyâ el-Ensârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/212-215.

[207] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/248-250; Halil İnalcık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/406.

eserlerinde ve talebelerinde net bir şekilde görebilmekteyiz.

2.8. Eserleri

İbn Hacer'in eser sayısına dair kendi döneminden bugüne kadar başta talebeleri olmak üzere birçok âlimden 25'ten 282'ye kadar farklı sayılar ve listeler verilmiştir. Talebelerinden Bikāî 142, Sehâvî 270,[208] daha sonra Süyûtî 200, Münâvî 150'nin üzerinde İbn Hacer'in eseri olduğuna dair sayılar zikretmiş ve bir kısım eserlerini tanıtmışlardır.[209] Bu konudaki en kapsamlı çalışmayı son dönem ilim adamlarından Şâkir Mahmûd Abdülmün'im hazırlamıştır. O, İbn Hacer'in eserlerini; Ulûmu'l-Kur'ân, usûlü'l-hadis, şerhu'l-hadis, metnü'l-hadis, kütübü'l-fıkhı ve usûlühû gibi 25 alt başlık halinde konularına göre tasnif etmiş ve toplamda 282 eserin ismini vererek herbirinin tanıtımını yapmıştır. Ayrıca kendisine nispet edilen eserlerle ilgili de bilgiler vermiştir.[210]

Kandemir de İbn Hacer'in eserlerini konularına göre 20 alt başlık altında sayılarına göre şu şekilde listelemiştir: Hadis (18 eser), ilelü'l-hadîs (12), tariklerin cem'i (9), etrâf çalışmaları (4), zevâid çalışmaları (3), tahrîc çalışmaları (10), âlî isnad çalışmaları (3), kırk hadis çalışmaları (8), hadis usulü (6), ricâlü'l-hadîs (17), mu'cem (8), biyografi kitapları (7), tertip çalışmaları (2), kur'an ilimleri (3), fıkıh ve usûl-i fıkıh (15), akaid (4), tarih (14), dil ve edebiyat (8), sorular ve cevaplar (6), diğer eserleri (3). Kandemir, bu listedeki 159 kitabın ayrı ayrı tanıtımını yapmış, ayrıca bunların dışında bazı eser isimlerine de işaret etmiştir.[211] İbn Hacer'in, değil eserlerinin tamamı sadece meşhur olanları bile bizim çalımamızın boyutlarını aşacak niteliktedir. Burada sadece en meşhur eserlerinden birkaçına işaret edilecektir.

1. *Fetḥu'l-Bârî:* Çalışma konumuz olan eser, üellifin en geniş eseri olup aşağıda ayrı bir başlık olarak ele alınacaktır.

2. *Hedyü's-sârî:* Sahîh-i Buhârî hakkında önemli bilgileri ihtiva eden eser Fethu'l-

---

[208] Kandemir, "et-Tibrü'l-mesbûk" isimli esere atıfta bulunarak Sehâvî'nin söylediği rakamı 150 olarak zikretmiştir. Ancak Abdülmün'im bu sayıyı 270 olarak zikretmiştir. Bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/517; Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/168.
[209] Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/167-172.
[210] Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/173-387.
[211] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/517-529.

bârî'nin mukaddimesi niteliğindedir ve Fethu'l-bârî'nin bütün baskılarında genellikle mukaddime adıyla müstakil bir cilt halinde yer almaktadır. Zâhid Kevserî, "İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'yi yazmamış olsaydı onun şerhi, *Umdetü'l-Kârî* ile kıyaslanamazdı" diyerek *Hedyü's-sârî*'nin önemine dikkat çekmiştir. Müellif eserinde Sahîh-i Buhârî'deki taktî',[212] ihtisar, mükerrer, ta'lik[213] garib kelimeler ve müphem isimleri açıklamış, Buhârî'nin tenkit edildiği bütün görüşleri zikredip değerlendirmiş ve eserin sonunda Buhârî'nin hayatını geniş bir şekilde ele almıştır.[214]

3. *el-Muʿcemü'l-müfehres:*[215] İbn Hacer bu eserinde okuttuğu kitapları kimlerden nasıl aldığını ve bu eserlerin müelliflerine kadar uzanan isnadlarını belirtmektedir. Bu eser İbn Hacer'in, birçok alanda başvuru kaynağı niteliğinde olan eserler telif edebilmesine zemin hazırlayan, ilim yolculuğunda istifade ettiği kaynaklarına ulaşma imkânı sağlar. Müellif bu eserinde 1960'tan fazla esere yer vermiştir.[216]

4. *el-Mecma'u'l-müʾesses li'l-mu'cemi'l-müfehres:* Müellifin alfabetik bir tasnifle 730 hocasının adlarını, biyograflerini ve kendilerinden okuduğu kitaplara dair bilgileri içeren eseridir. *el-Muʿcemü'l-müfehres'te* eserlerden müellife bir usûl varken *el-Mecma'u'l-müʾesses'te* müelliften eserlere bir metottan bahsetmek mümkündür. Bu eser sadece âlimlerin hayatını konu edinmeyip içerisinde yaşadığı dönemin ilmi hayatını ve kültürel hareketliliğini siyasi ve idari yönleriyle beraber ele alması açısından ayrı bir önem arzetmektedir.[217]

5. *el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe:* Sahâbenin hayatına dair, alanında en geniş muhtevaya sahip olan bu eser, müellifin Fetḥu'l-bârî'den sonraki en büyük ve meşhur eseri olarak kabul edilmekte ve mükerrerleriyle birlikte 12.304 biyografiye yer vermektedir. İbn Hacer bu kitabını kırk yılda tamamlayabildiğini ifade etmiştir. Eserin mukaddimesinde öncelikle kimlere sahâbe denileceği açıklanmış, sahabenin dindeki konumu ve faziletlerine dair âyetler ve hadisler zikredilmiştir. Eseri diğer çalışmlara göre daha

---

[212] Taktî': Hadislerin bölünerek bir kısmının verilmesi demektir.
[213] Ta'lik: Bir senedin sadece ilk râvisinin adını zikredip sonrasındaki râviyi/râvileri zikretmemektir.
[214] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/517.
[215] Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâʾi'l-mensûre.
[216] Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/274; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/525; Akpınar, "İbn Hacer'in Kütüphanesi", 80-81; Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Akpınar, "İbn Hacer'in Kütüphanesi", 79-139.
[217] Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/279-289; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/525; Akpınar, "İbn Hacer'in Kütüphanesi", 80.

önemli kılan bir husus da yanlışlıkla ya da bilerek sahâbî diye kaydedilmiş olan bazı kimselerin sahâbî olmadıklarını delillerle ortaya koymasıdır. Eserin son kısmında hanım sahâbîlere ve sahâbî olarak zikredilen bazı cinlere de yer verilmiştir. İbn Hacer kitabını 940'tan fazla eserden faydalanarak yazdığını ifade etmiştir. Yine de sayıları 100.000'i aşkın sahâbenin ancak onda birine ulaşabildiğini söylemiştir. İbn Hacer'in eserleri kısmında işaret ettiğimiz Abdülmün'im'in, el-İsâbe'nin metodu, kaynakları ve önemine dair bir doktora çalışması bulunmaktadır.[218]

6. *Taġlîḳu't-taʿlîḳ*: Müellif eserinde el-Câmiʿu's-sahîh'teki bütün ta'liklerin (merfû, mevkuf ve maktu) isnadlarını tesbit edip bu rivayetleri aynı tertip üzere muttasıl isnatlarıyla kaleme almıştır. 350 kadar kaynaktan istifade ederek yazmış olduğu bu eser sahasının ilk ürünü olarak kabul edilmektedir.[219]

7. *Bezlü'l-mâʿûn fî fażli'ṭ-ṭâʿûn:* Müellif eserinde vebaya dair birçok hadis, ahkâm ve âdâbı toplamıştır. İbn Hacer, iki kızını (Fâtıma ile Gâliye) vebadan kaybetmesi üzerine yazmaya başladığı bu eseri en büyük kızı Zeyn Hatun'un da aynı hastalıktan öldüğünde tamamlamıştır.[220]

8. *Nuḫbetü'l-fiker - Nüzhetü'n-naẓar*: Müellif, hadis usulü ve ilimlerine dair İbnü's-Salâh'ın altmış beş neviden müteşekkil *Mukaddime* adlı eserini ihtisar etmiş ve buna kırk nevi daha ekleyerek *Nuḫbetü'l-fiker* eserini oluşturmuştur. Sonrasında aynı eseri *Nüzhetü'n-naẓar* adıyla şerh etmiştir. Bu iki eser sonraki dönemlerde büyük kabul görerek ders kitabı olarak okunmuş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır.[221]

9. *Bulûġu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm:* Müellif, ibadet ve muâmelâta dair 1356

---

[218] Ebü'l-Fażl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *el-İṣâbe fî Temyîzi'ṣ-Ṣaḥâbe*, thk. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd - ʿAlî Muḥammed Muʿavvaḍ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415/1994); Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/296-300; 399-471; 2/5-344; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/523; M. Yaşar Kandemir, "el-İsâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/487; Sezai Engin, "Bir Şerhin Hikayesi ve Otoritesi: 'Feth'ten Sonra Hicret Yok muydu", *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi*, ed. Sezai Engin - Mehmet Fatih Yalçın (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), 393-410.

[219] Ebü'l-Fażl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Taġlîḳu't-Taʿlîḳ ʿala Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, thk. Saʿîd ʿAbdurraḥmân Mûsâ el-Ḳazaḳî (Amman: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1984); M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/115; Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/212-214; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/519.

[220] Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/377-378; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/519.

[221] Ebü'l-Fażl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Nuḫbetu'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eṣer*, thk. ʿİṣâm eṣ-Ṣabâbṭî - ʿİmâd es-Seyyid (Kahire: y.y., 1418/1997); Abdülmün'im, *İbn Hacer ve Musannefâtühû*, 1/176-182; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/523.

sahih hadisten müteşekkil bu kitabı oğlunun kolay ezberlemesi için yazmıştır. Eser, eğitim öğretimde yaygın olarak kullanılmış ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. [222]

2.9. İbn Hacer ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bu konuda İslam dünyasında yüzlerce çalışmanın yapıldığı görülür. Tahsin Kazan, doktora tezinde bu eserlerden dokuz yurtiçi ve yüz on yedi yurtdışı olmak üzere 216 eserin tanıtımına ve içerik bilgilerine yer vermişir.[223] Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde İbn Hacer'e dair bugüne kadar beş doktora, yirmi bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Müellif ve eserleri üzerine yapılan çalışmalardan bir kısmına kronolojik olarak işaret edilecektir.

Kitaplar:

1. *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî*[224]
2. *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*[225]
3. *Mu'cemu'l-Musannefâti'l-Vâride fî Fethi'l-Bârî*[226]

Yurtiçinde Yapılan Doktora Tezleri:

1. *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*[227]
2. *İbn Hacer El-Askalânî'nin Hadis Usûlündeki Özgünlüğü*[228]
3. *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yönetilen İtirazlara Verdiği Cevaplar*[229]
4. *Metin Tahlili Açısından Fethu'l-Bari Ve Umdetu'l-Kâri'nin Mukayesesi*[230]

---

[222] Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Bulûġu'l-Merâm min Edilleti'l-Aḥkâm*, thk. Mâhir Yâsîn el-Faḥl (Riyad: y.y., 1435/2014); Ali Osman Koçkuzu, "Bulûgu'l-Merâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/412-413; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", 19/526.

[223] Bk. Kazan, *İbn Hacer*, 17-64.

[224] İbn Hacer Çalıştayı. Editörler: Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul, 2021.

[225] Muhammed Yılmaz, Ankara, 2008.

[226] Ebû Ubeyde Meşhûr ibn Hasan İbn Selman - Ebû Huzeyfe Râid İbn Sabri, Riyad, 1991.

[227] Mhd Saeed Almajd, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2021.

[228] Tahsin Kazan, İnönü Üniversitesi, 2018.

[229] Mehmet Bilen, Ankara Üniversitesi, 2004.

[230] Yavuz Köktaş, Marmara Üniversitesi, 1999.

Yurtiçinde Yapılan Yüksek Lisans Tezleri:

1. *İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî Adlı Eserinde Bir Şerh Metodu Olarak Bağlam*[231]
2. *İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu'l-Bârî Adlı Eserinde Nâsih ve Mensûh Metodu*[232]
3. *İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî'de Hanefîlere Yaklaşımı*[233]
4. *Fethu'l-Bârî'de İhtilâflı Hadislerin Değerlendirilmesi*[234]
5. *İbn Hacer El-Askalânî'nin Hadis Usûlcülüğü*[235]
6. *İbn Hacer el-Askalani ve Fethu'l-Bari'deki Metodu*[236]

Yurtdışında Yapılan Doktora Tezleri:

1. *Mu'cemu Fıkh-i Fethi'l-Bârî*[237]
2. *er-Rivâyetü't-Tefsîriyye fî Fethi'l-Bârî*[238]
3. *Cuhudû İbn Hacer el-luğaviye fî Fethi'l-Bârî*[239]
4. *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî Fethi'l-Bârî*[240]
5. *İbn Hacer el-Askalânî ve Menhecuhû fî Fethi'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*[241]
6. *İbn Hacer el-Askalânî Musannefâtuhû ve Dirâsetün fî Menhecihî ve Mevâridihî fî Kitâbihi'l-İsâbe*[242]
7. *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fi Kitâbihi Fethi'l-Bârî bi Şerh Sahîhi'l-Buhârî*[243]

Yurtdışında Yapılan Yüksek Lisans Tezleri:

1. *Şâiriyyetu İbn Hacer el-Askalânî*[244]

---

[231] İbrahim Celil Özendi, Kocaeli Üniversitesi, 2023.
[232] Abdurrahman Özgüç, İstanbul Üniversitesi, 2021.
[233] Hesham Halım Ahmed İbrahim, Ankara Üniversitesi, 2020.
[234] Fethullah Yılmaz, Marmara Üniversitesi, 2013.
[235] Betül Şimşek Öztürk, Selçuk Üniversitesi, 2007.
[236] Ahmet Emin Seyhan, Selçuk Üniversitesi, 1995.
[237] Muhammed Bessâm Sîhûnî, Sudan Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmîyye, 2010.
[238] Abdülmecid Abdulbârî, Medine İslâm Üniversitesi, 1998.
[239] Ahmed Ali Kâid el-Misbâhî, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1996.
[240] Muhammed b. Emin el-Ceknî eş-Şankîtî, Medine İslâm Üniversitesi, 1993.
[241] Abdülhamid Abtân Abbas, Bağdad Üniversitesi, 1993.
[242] Şâkir Mahmûd Abdulmun'im, Bağdât Üniversitesi, 1976.
[243] Cemil Ahmed Mansûr eş-Şevâdif, Ezher Üniversitesi, Mısır, 1975.
[244] Muhammed Subhî Ali Mikdâd, Filistin Gazze İslâm Üniversitesi, 2015.

2. *el-Hâfız İbn Hacer ve Kitâbuhû Fethi'l-Bârî*[245]

3. *İhtiyarâtu İbn Hacer el-fıkhiyye fi'l-mu'âmelât min kitâp fethi'l-bârî min hilâl kutubi'l-et'ime ve'l-eşribe ve'l-libâs*[246]

4. *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fil-Akîde min Hilâli Kitâbihî Fethi'l-Bârî*[247]

5. *el-Mekâsidu'ş-Şeria 'inde İbn Hacer el-Askalânî min Hilâli Fethi'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*[248]

6. *Mevâridü İbn Hacer el-Askalânî fi Ulûmi'l-Kur'ân min Kitabihi Fethi'l-Bârî*[249]

Burada zikredilmeyenleri de dikkate alarak yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında,[250] İbn Hacer'in yaşadığı dönemden itibaren kendisi ve eserlerinin güvenilir bir kaynak kabul edildiği, hakkında İslam dünyasında birçok çalışma yapıldığı ve bu çalışmalarda müellife ve eserlerine büyük önem atfedildiği görülür. Son dönemlerde yapılan akademik çalışmalarda Arap dünyasında yüzlerce çalışma varken ülkemizde bu sayı onlarla ifade edilebilir. *Fethu'l-bârî*, müellifin eserlerinden üzerine en çok çalışma yapılan kitabı olarak dikkat çeker. Yapılan çalışmaların bir kısmında eserler; tefsir, hadis, fıkıh, akâid, mekâsidü'ş-Şeria gibi belirli açılardan metotsal olarak incelenmiş, bazılarında ise nesih, muâmelat, hudûd gibi konusal olarak ele alınmıştır. İbn Hacer'in şafiî mezhebinden olması ve hanefîlerin görüşleriyle mesafeli olması sebebiyle, hakkında yapılan çalışmaların ülkemizde pek az olduğu ancak yeni dönemde müellif ve eserleri tanındıkça ibrenin olumlu yönde tersine döndüğü ifade edilebilir.

2.10. Âlimlerin Kendisi Hakkındaki Övgüleri

İbn Hacer, kişiliği ve eserleriyle kendi dönemi ve sonrasında İslam dünyasında yüksek bir konuma sahip olmuştur. Hocalarının, talebelerinin, eserlerinin, rihlelerinin çok olmasının ve uzun süren resmi görevlerinin bu şöhreti ziyadeleştirdiğini söylemek mümkündür. Talebelerinden Sehâvî, hocasına dair yazdığı *el-Cevâhir* adlı eserinin

---

[245] Abdullah Yasir Hayrî, Medine İslâm Üniversitesi, 2009.
[246] Abdulvelî Muhammed el-Mağribî, Yemen Câmiatü'l-İmân, 2008.
[247] Muhammed İshak Kendû, Medine İslâm Üniversitesi, 1995.
[248] Abdulmecid Busekif, Fas Câmiatü'l- Muhammed el-Hâmis,1995.
[249] Muhammed Enver, Medine İslâm Üniversitesi, 1994.
[250] İbn Hacer ve eserleri hakkında yapılan çalışmalara dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Kazan, *İbn Hacer*, 17-64.

"Ümmetin İbn Hacer'e Senası" başlığında onun hakkındaki övgülerin tamamını toplamanın ve zikretmenin mümkün olamayacağını belirterek yetmiş yedi âlimin ifadelerine yer vermiştir.[251] İbn Hacer'den övgüyle bahsedenlerden birkaçına işaret etmek istiyoruz.

İbn Haldun (ö.808/1406) kendisini efendi, cömert, ilim ve fazilet sahibi, muhtaçları gözeten mükemmel bir insan olarak nitelemiştir.[252] Hocalarından Zeynüddin Irâkî kendisi için "Şeyh, âlim, kâmil, fâzıl, şerefli, faydalı, muhaddis, hâfız, mütkīn, zâbıt, sika ve me'mûn ifadelerini kullanmıştır.[253] Bulkīnî, onun asrının hâfızı olduğunu söylemiştir.[254] Hocalarının onu bu derece övgüleri dikkate şâyandır. Talebelerinden Sehâvî mezkûr eserinin başında onun hakkında; Şeyhülislam, ümmetin önde gelenlerinin biriciği, asrının hafızı, müçtehitlerin sonuncusu, kadi'l-kudât, ilimlerin ve eserlerin sancaktarı, son derece zeki, hüsn-ü ifade ve tahkik uzmanı ifadelerini kullanmıştır. Bunun yanında, benzeri görülmemiş eserler tasnif ettiğini, ilminden istifade etmek üzere dünyanın her yerinden kendisine şiddetle yolculuk yapıldığını ve sonrasında onun derecesine hiçbir kimsenin ulaşamadığını söylemiştir.[255] Süyûtî, onun zamanının hafız imamı hatta dünyanın mutlak olarak hafızı olduğunu, hadis ilminde parladığını bununla beraber bütün ilimlerde ileri bir seviyede olduğunu, dünyada artık hadis konusunda riyaset makamının ve hadis yolculuklarının kendisinde son bulduğunu ifade etmiştir. Şevkânî kendisinin büyük hafız ve müteahhir dönemlerde hadis ve illetlerini en iyi bilen imam olduğunu bununla birlikte hafız ünvanının artık mutlak olarak onun hakkında kullanılmasında icmâ olduğunu ifade etmiştir.[256] İzzeddin b. Abdüsselâm, onun Buhârî kadar olmasa da ondan aşağı olmadığını zikretmiştir.[257] Kendisi hakkında "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" ünvanı da kullanılmıştır.[258] İbn Hacer'in hocalarının, talebelerinin, yaşadığı dönemdeki âlimlerin ve sonraki dönem ulemasının kendisi hakkındaki hüsnü ifadelerine bakıldığında onun

---

[251] Şemsuddîn es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyḫi'l-islâm ibn Ḥacer*, 1/262-335.
[252] es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, 1/274.
[253] Abdülaziz eş-şeyh Abdülbârî, *er-Rivâyetü't-Tefsîriyye fî Fethi'l-Bârî* (Vakfü's-selâm el-hayrî, 2005), 63.
[254] es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, 1/281.
[255] es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, 1/53-54.
[256] Abdülbârî, *Rivâyetü't-tefsîriyye fi'l-feth*, 64.
[257] es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*,1/307.
[258] es-Seḫâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer*, 1/65,309.

ahlakının güzelliği, karakterinin düzgünlüğü, ilminin derinliği ve güvenilir bir kaynak olduğu ümmetin ortak kanaati olduğu görülür.

3. Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Fetḥu'l-Bârî'nin Önemi

İbn Hacer'in sayıları 300'e yakın birbirinden kıymetli eserleri vardır. Ancak bunların içinde en meşhuru ve genişi, birçok ilmi içine alan ve yazımı 25 yıl kadar süren *Fetḥu'l-bârî*'dir. Eserin kendi özgünlüğünün yanında ona bu derece değer katan en önemli hususlardan biri de Sahih-i Buhârî'nin şerhi olmasıdır. Diğer bir ifadeyle ümmetin Sahih-i Buhârî'ye olan düşkünlüğü ve onu anlama gayretleri onları şerhlere yaklaştırmıştır ki *Fethu'l-bârî* ve *Umdetü'l-kârî* bu şerhlerin en değerlilerinden ilk ikisi olarak kabul edilmiştir.[259] Bu sebeple Fethu'l-bârî'nin önemini daha iyi anlayabilmek için öncelikle İmam Buhârî ve *Sahih'*inin konumuna kısaca değinmek istiyoruz.

3.1. İmam Buhârî (ö. 256/870)

Adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'dir. 13 Şevval 194/810 Cuma günü Buhara'da doğduğu, 256/870 yılında ramazan bayramı gecesi/Cuma gecesi Semerkant'a 4,8 km. mesafede bulunan Hartenk'te vefat ettiği ve Cuma günü toprağa verildiği zikredilmektedir. Buhârî henüz çocukken babası vefat etmiştir. O, babası İsmâil'in, İmam Mâlik'ten hadis öğrendiğini, Hammad b. Zeyd'i gördüğünü ve Abdullah b. Mübârek ile musafaha ettiğini söylemektedir.[260] İmam Buhârî küçük yaştan itibaren hadis ilmiyle meşgul olmuş, ömrünü hadise adamış ve bu uğurda hayatını uzun seyahatlerle geçirmiştir. O, vefatından bir ay önce hadis ehli 1080 hocadan hadis yazdığını söylemiştir. Hatta Belhliler'in, hadis aldığı her bir hocadan bir hadis yazdırması isteği üzerine onlara kendilerinden hadis aldığı 1000 hocadan birer hadis yazdırdığını aktarmıştır.[261] En tanınmış hocaları arasında Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ali b. Medînî ve Humeydî sayılabilir. Talebesi Firebrî, *Sahîh-i Buhârî*'yi bizzat müellifinden 90.000 talebenin

---

[259] Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/121.

[260] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 12/392; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368. (Zehebî, Buhârî'nin hayatını 80 sayfada ele almıştır. Bk. 12/391-471).

[261] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 12/395.

dinlediğini söylemiştir. Bununla beraber İmam Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a ve İbn Huzeyme'yi en meşhur talebeleri arasında saymak mümkündür. Buhârî'nin 30 kadar eseri zikredilmektedir. En önde gelenlerinin ise *Sahih-i Buhârî* (*el-Câmiu's-sahîh*), *et-Târîhu'l-kebîr*, *Halku ef'âli'l-ibâd* ve *el-Edebü'l-müfred* olduğu söylenebilir.[262] Buhârî, hadis sahasının en önemli ismi kabul edilmekle beraber aynı zamanda onun fıkıh ve akâid konusunda da büyük bir otorite olduğu müsellemdir.[263]

Hocalarından Ali b. Medînî'ye, Buhârî'nin sadece kendisinin yanında tevazu gösterdiği söylenince O, "Öyle olduğuna bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" şeklinde cevap vermiştir. İmam Müslim ise Buhârî'ye hitaben, "Sana ancak seni çekemeyenler kızabilir. Dünyada senin bir benzerinin bulunmadığına şehadet ederim" ifadelerini dile getirmiştir.[264] Müslim'in talebesi hadis hâfızı, müfessir ve fakih İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938),[265] rüyasında Buhârî'nin Hz. Peygamber'in arkasında yürüdüğünü, Hz. Peygamber yürürken ayağını her kaldırdığında Buhârî'nin oraya ayağını koyduğunu ve bu şekilde Allah Resûlü'nün izinden gittiğini gördüğünü söylemiştir. Necm b. Fudayl da aynı rüyayı gördüğünü zikretmiştir.[266] Hülasa Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs denilince akla ilk gelen kişi İmam Buhârî'dir.

3.2.Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (el-Câmiu's-sahîh)

el-Câmiu's-sahîh, İmam Buhârî'nin sahih hadisleri derlediği, ümmetin Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir kaynak olarak kabul ettiği eseridir. Bu, aynı zamanda yalnız sahih hadisleri toplayan ilk eserdir. Nevevî de Müslim şerhinde Kur'an'dan sonra kitapların en sahihinin, Buhârî ve Müslim'in sahihleri olduğu konusunda âlimlerin ittifak ettiğini, bu ikisinden ise Buhârî'nin eserinin daha sahih olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber Müslim'in de Buhârî'den istifade ettiğini ve bizzat kendisinin "Buhârî'nin bir

---

[262] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 12/394-398; Bk. A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/368-372.
[263] Bk. Salim Öğüt, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil (Fıkıh İlmindeki Yeri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/375-376; Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil (Akaide Dair Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/372-374.
[264] A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/370.
[265] Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/432-434.
[266] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 1/9.

benzeri yoktur" sözünü zikretmiştir.[267]

Müellifin eseri yazma sebebiyle ilgili kendisinden iki rivayet zikredilir. Birincisinde, hocası İshâk b. Râhûye'nin "Keşke Hz. Peygamber'in sahih sünnetini toplayan muhtasar bir kitap yazsanız." sözü üzerine kalbinde buna yönelik bir istek oluştuğunu ve bu işe başladığını söylemiştir. Diğer rivayette de rüyasında Hz. Peygamber'in önünde olduğunu, elindeki yelpaze/pervane ile onu koruduğunu/serinlettiğini gördüğünü ve bunun anlamını sorduğu bazı rüya tabircilerinin; "Sen Hz. Peygamber'in sünnetini/hadislerini yalanlardan koruyacaksın" demeleri üzerine bu işe koyulduğunu ifade etmiştir. Buhârî, telif süreciyle ilgili verdiği bilgide, yazdığı her hadisin öncesinde mutlaka gusledip iki rekât namaz kıldığını, kitabını 600.000 hadisten seçerek oluşturduğunu, eserine aldığı hadislerin tamamının sahih olduğunu fakat kitabın hacmini çok büyütmemek için ulaştığı bütün sahihleri almadığını zikretmiştir.[268]

Ebû Ca'fer el-Ukaylî (ö. 322/934),[269] Buhârî'nin kitabını tamamlayıp onu Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi hadis âlimlerine sunduğunu, onların bu çalışmayı çok güzel gördüklerini ve dördü dışında bütün hadisleri sahih bulduklarını ifade etmektedir. Ukayli söz konusu dört hadiste de son sözün Buhârî'ye ait olduğunu ve onun mezkûr hadisleri sahih olarak kabul ettiğini eklemiştir.[270] Müellif'in eserini Buhara, Mekke, Medine ve Basra'da yazmış olduğu ve bu te'lifin 16 yıl sürdüğü zikredilmektedir.[271] İbn Hacer mukaddimesinde, *Sahih*'teki hadislerin sayısına yönelik zikredilen farklı görüşlere yer verdikten sonra her bir kitabın/bölümün sayılarını ayrı ayrı zikretmiş, eserde mükerrerleriyle 7397 hadis, 1341 muallak rivayet ve 341 mütâbi' olmak üzere toplam 9082 hadis bulunduğunu tespit etmiştir. Bu rakama sahâbîlerin mevkufâtı ve tâbiînin maktûâtı'nın dâhil olmadığını söylemiştir. İbn Salah'tan da mükerrerler hariç tutulunca bu sayının 4.000 olduğunu aktarmıştır.[272] Müellifin 600.000 hadisten yalnızca

---

[267] Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerḥu'n-Nevevî ʿalâ Muslim* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâṯi'l-ʿArabî, 1392/1972), 1/14.

[268] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 1/8-9 (Mukaddime-Hedyü's-Sârî); Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/114.

[269] Mehmet Emin Özafşar, "Ukaylî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/59.

[270] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 1/9.

[271] Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/115; A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/371.

[272] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 1/503-511.

4.000 hadisi seçmiş olması ne kadar özenle davrandığının ve çalışmasını muhtasar olarak tutma çabasının bir göstergesi olarak dikkate şâyandır.

Sahîh-i Buhârî, İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sağlam kaynak olarak büyük ilgi görmüş ve üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Kandemir bu eserlerden 30 şerh çalışmasını ve dört muhtasarı kısaca tanıtmış bunun yanında bazı çalışmalara da ismen değinmiştir. İbn Haldun *Sahih*'in önemine dair mukaddimesinde şöyle söylemektedir: Birçok hocamızdan, *"Buharî'yi şerhetmek ümmet üzerine borçtur."* dediklerini duymuşumdur. Onlar bu sözle, ulemânın yapmış olduğu çalışmaların hala yetersiz olduğunu ve *Sahîh*'in hakkını henüz tam olarak veremediğini söylemek isterlerdi.[273] Kâtip Çelebi ise bu sözü naklettikten sonra İbn Hacer, Kastallânî ve Aynî'nin bu borcu ödediğini zannediyorum demiştir.[274] Ümmet nezdinde *"Sahîh"* üzerine yapılan çalışmalardan en önemlilerinden biri ya da birincisi *Fethu'l-bârî*'dir. Şimdi bu eserin kısaca tanıtımı ve konumuna değinmek istiyoruz.

3.3. Fethu'l-Bârî ve İslam Dünyasındaki Önemi

Çalışmamızın tamamı *Fethu'l-bârî* üzerine olduğu için giriş bölümünden itibaren birçok yerde eserle ilgili farklı boyutlara değinilmiştir. Bununla beraber kitap ve öneminin ayrı bir başlık altında incelenmesinin de faydalı olacağı mülahaza edilmiştir. Müellif, öğrencisi Sehâvi'nin verdiği bilgiye göre *Fethu'l-bârî*'yi h. 817 yılında yazmaya başlamış ve 842 yılında yazımını tamamlamıştır. 25 yıl süren bu te'lif sürecinin yanında vefatına kadar olan on yıl daha eserine ilaveler yapmıştır.[275] Eserin *Umdetü'l-kârî* ile kıyaslanarak önem bakımından birinci ya da ikinci olduğuna dair farklı deliller ve görüşler ileri sürülmüş olsa da Kandemir bu eserin, *Sahîh*'in şerhlerinin en mükemmeli olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. *Fetḥu'l-bârî*, Aynî'nin *Umde*'si dâhil kendisinden sonraki *Buhârî* çalışmalarına, şerhlerine ve İslam ilim dünyasının birçok alanına dair temel

---

[273] İbn Haldun, *Mukaddime*, ed. İbrahim İzci, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 2/934; Muṣṭafâ b. ʿAbdullâh Ḥâcî Ḫalîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'ẓ-ẓunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Muṯennâ, 1941), 1/635.
[274] Kâtib Çelebi, *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, 1/635.
[275] Engin, "Bir Şerhin Hikayesi", 415.

kaynaklardan biri olmuştur.[276]

Fethu'l-bârî ilmi bir ansiklopedi sayılmaktadır. Müellif kitabında farklı ilimlerin konularını ele almış, birçok faydalı bilgiye yer vermiştir. Müellif eserinde, zikrettiği herbir hadisi birçok yönüyle ele almıştır. Bu çerçevede; senet, metin, şerh, ravilerin tanıtımı, tearuz olması durumunda hadisler arasında tercih, söz konusu hadisle ilgili meseleler, görüşler ve delilleri, hadisten anlaşılması gerekenlerin özetlenmesi gibi çok yönlü bir metod takip etmiştir. Yeri geldikçe ayetlerin tefsirini yapmış, sebebi nüzülünü zikretmiş, Kur'ân'ın i'cazına vurgu yapmıştır. Konumuz açısından en mühimi de, kıraat vecihlerini zikretmiş ve bu konuda en önemli kıraat, tefsir ve lügat kitaplarından nakillerde bulunmuş olmasıdır.[277] İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî de farklı alanlardan zikrettiği kitap sayısı 1430'dur. Özellikle bugün elimizde olmayan ya da yazma eser olarak bulunan birçok kaynaktan nakiller yapması, ilim tarihindeki ciddi bir müktesebatı bize aktarmış olması açısından son derece önemlidir.[278] *Hedyü's-sârî* gibi müstakil bir kitabı şerhine mukaddime olarak yazması ve bunun İslam ülkelerinde hüsnü kabul görmesi de *Fetḥu'l-bârî*'ye olan ilgiyi artırmıştır. Bununla beraber eserinin bütünündeki mükemmel insicam, bölüm sonlarında o bölümdeki merfû, mevkuf, muallak, mükerrer hadis sayısının dökümünü vermesi ve bunlardan Müslim'de de geçenlere işaret etmesi gibi özellikler onun değerini daha da yükseltmiştir.[279]

İbn Hacer'in en meşhur talebelerinden olan İmam Suyuti (ö. 911/1505) eserle ilgili; "Ne öncekilerden ne de sonrakilerden bu eserin bir mislini yazan olmamıştır" demiştir. İmam Şevkani'ye (ö. 1250/1834); "Başkalarının şerhettiği gibi siz de *Buhâri*'yi şerh etmeyi düşünmez misiniz?" diye sorulduğunda "**لا هجرة بعد الفتح**" Fetihten sonra hicret yoktur[280] ifadesiyle *Fetḥu'l-bârî*'nin bu konuda gayet yeterli olduğuna dikkat çekmiştir.[281] Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak üzere en sahih kaynak olarak *Sahîh-i Buhârî*'nin kabul

---

[276] Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/119.
[277] Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 6.; Abdülbârî, *Rivâyetü't-tefsîriyye fi'l-feth*, 76-77.
[278] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*; Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 2.
[279] Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/119.
[280] Sahih-i Buhârî'de geçen bir hadis-i şeriften iktibasta bulunmuştur. Hadis için bk. Buḫârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*"Cihad ve Siyer", 6/13 (No:2783).
[281] Abdülbârî, *Rivâyetü't-tefsîriyye fi'l-feth*, 77; Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 6; Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/119.

edildiğini, bu kitap üzerine kaleme alınan eserlerden de en önde geleninin *Fethu'l-bârî* olduğunu söylemek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

FETHU'L- BÂRİ'DE KIRAAT KAYNAKLARI, KIRAATLERİN ARZI VE İHTİCÂCI

Bu bölümde Fetḥu'l-bârî'de kıraat kaynakları, nakil yöntemleri, kıraatlerin arzı ve kıraatlerin ihticâcı (ilelü'l-kırâât) konuları ele alınıp değerlendirilecektir.

1. Fetḥu'l-Bârî'de Kıraat Kaynakları

İbn Hacer *Fetḥu'l-bârî*'de, çoğunluğu tefsir ve fedâilu'l-Kur'an bölümlerinde olmak üzere birçok yerde kıraat farklıklarına yer vermiş ve kıraat meselelerini ele almıştır. Yedi harf meselesinde ve birçok kıraat meselesinde özgün görüşler ortaya koymuştur. Dört yüzün üzerinde kıraat farklılığını zikretmiş, bazılarına sadece işaret etmiş, bazılarıyla farklı istişhadlarda bulunmuştur ki, hepsine belirli başlıklar halinde işaret edilecektir.

Müellif eserinde kıraat ve kıraat meselelerine dair 40'tan fazla kaynaktan nakilde bulunmuştur. Bunlar; ihticac ve resmü'l-mushaf gibi kıraat kitapları; tefsir ve ulumu'l-Kur'ân'a dair eserler; hadis kitapları, hadis şerhleri ve lügat kitapları gibi çeşitli eserlerdir. Bu kaynaklardan nakil yöntemleri de çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin birçok nakilde, müellif ismini vermekle yetinmiş ancak kitap ismi zikretmemiştir.[282] Bu bölümde müellifin kıraat ve kıraat meselelerine dair atıfta bulunduğu kaynaklar üzerinde durularak bazı örnekler verilecektir. Bu kaynakların bu şekilde ayrıntılı olarak incelenmesinin amacı, bir yandan İbn Hacer'in kıraat ilminin meselelerine nasıl yaklaştığını görme imkânı bulmak iken diğer yandan da kıraat ilminde önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen İbnü'l-Cezerî döneminin kıraat bibliyografyasını çıkarmaktır. Aynı zamanda İbn Hacer'in, kıraate dair birçok nakilde bulunduğu ve daha az nakilde

[282] Zemzemi, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 7.

bulunduğu kaynaklar, nakilde bulunduğu hadis ve hadis şerhi kitapları, isim zikretmeksizin nakilde bulunduğu kaynaklar ve nakilde bulunduğu mefkud kaynaklar ayrı başlıklar şeklinde kronolojik olarak ele alınacak, sonunda da müellifin nakil metodunun genel karakteri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bölüm, altı alt başlık şeklinde incelenecektir.

1.1. Kendisinden Kıraate Dair Birçok Nakilde Bulunduğu Kaynaklar

1.1.1. Meâni'l-Kur'an, Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (v.207/822)[283]

Eserin adı Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Ḳurʾân ve Me'ânîhi'dir. Lügavî tefsirlerden biridir. Ferrâ eserinde ele aldığı Kur'an lafızlarının etimolojik tahlillerini büyük bir titizlikle yapmış, kelimelerin kökenleri gibi birçok durumu açıklamıştır. Sarf ve nahiv ilimlerine temas etmekle yetinmemiş, kıraat farklarına da büyük önem vermiştir. Kıraatlerin Arap diline uygunluğunu ve i'rab ve dil hususiyetlerini zikretmiş, kıraatler arasındaki anlam farklarını başka âyetlerle ve Arap dilinden getirdiği farklı örneklerle açıklamış, yeri geldiğinde kıraatler arasında tercihte de bulunmuştur.[284]

İbn Hacer söz konusu eserden birçok nakilde bulunmuş, yöntem olarak kitabın ismini ve müellifini zikretmiştir. Örnek olarak şu kıraatleri zikredebiliriz: Meâric 43. âyette geçen "إِلَى نُصُبٍ" kelimesinin tahlilini yaparken, "A'meş ve imamların çoğunluğu "إِلَى نَصْبٍ" okumuştur. Ebu Zerr'in rivayetinde nûn'un zammesi ile gelmiştir. Ayrıca Ferrâ da, Zeyd b. Sabit'ten zamme ile bir rivayet aktarmıştır. İbn Hacer, birinci okuyuşun (نَصْبٍ) daha sahih olduğunu söylemiş ve bu görüşünü desteklemek için, "Çünkü Ferrâ da Meâni'l-Kur'an adlı eserinde A'meş'ten böyle nakletmiştir ve cumhurun kıraati de budur"[285] diyerek Ferrâ'yı ve eserinin adını, kendisine atıfta bulunulabilecek güvenilir bir kaynak

---

[283] Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâʾ, *Meʿânî'l-Ḳurʾân*, thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Mısır: y.y., ts.).
[284] Şükrü Arslan, "Meâni'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/208; Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 208.
[285] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/226.

olarak zikretmiştir.[286] Müellif Bakara 260. ayette geçen "فَ ُرْهُنَّ" kelimesiyle ilgili şu tahlili yapar: "İbn Abbas'tan bu kelimeye dair farklı rivayetler nakledilmiştir. Bazıları, Hamza kırâatinde olduğu gibi sâd'ı kesreyle, bazıları da çoğunluğun kıraatinde olduğu gibi sâd'ı zammeyle okumuşlardır. Ferrâ'dan da şöyle nakledilmiştir: Sâd, zammeyle olduğunda müşterek lafız olur. Hem birleştirmek hem de kesmek/parçalamak anlamını içerir. Kesre ile ise yalnızca kesmek, parçalamak anlamına gelir."[287] Her iki örnekteki ifade üslûbuna bakıldığında İbn Hacer'in Ferrâ'yı kaynak ve delil olarak gördüğünü söylemek mümkündür.

1.1.2. Mecâzü'l-Kur'ân, Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ(v.209/824)[288]

Ebû Ubeyde bu eserini, yeni fetihlerle İslam'a giren ana dili Arapça olmayan kişilerin anlamakta güçlük çektiği Kur'an'daki garîb kelimeler ve mecâzi tabirleri açıklamak için yazmıştır. Bu eser, Kur'an'ın üslûp özelliklerinin, garîb kelime ve mecâzi tabirlerinin "*Mecâzü'l-Kur'ân*" adıyla ele alındığı ilk eserdir. Eserde kısa filolojik açıklamalar, sebeb-i nüzûl, Mekkî-Medenî, nâsih-mensuh gibi hususlara değinilmiştir. Ebu Ubeyde bu eserinde kıraat farklarının anlama yansımasını âyet, hadis ve Arap şiirinden örneklerle açıklamış ve hatalı kıraatlere hocası Ebû Amr b. Alâ'dan yaptığı nakillerle işaret etmiştir. M. Fuat Sezgin doktora tezi olarak, *Mecâzü'l-Ḳurʾân*'ı mevcut beş yazma nüshayı esas alarak tahkik etmiş, geniş bir inceleme yazısı ve çeşitli indekslerle birlikte yayımlamıştır.[289]

İbn Hacer çoğunlukla "Ebu Ubeyde" diyerek bazen de eser ve yazar ismi zikrederek müelliften birçok yerde nakilde bulunur. Eserde zaman zaman aynı sayfada birkaç defa bu müellifin ismini görmek mümkündür. Bu nakillerin çoğunluğu Kur'an'da geçen kelimelerin izahıyla ilgili yani tefsir sahasına ait olmakla beraber kıraate dair nakiller de

---

[286] Ferrâ, ilgili yerde "nasbin" ve nusubin" kıraatlerini delillendirmiş ve her ikisinin de doğru olduğunu ifade etmiştir. Bk. Ferrâʾ, *Meʿânî'l-Ḳurʾân*, 3/186.

[287] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/201.

[288] Ebû ʿUbeyde Maʿmer b. el-Muṯennâ et-Teymî el-Baṣrî Maʿmer b. el-Muṯennâ, *Mecâzu'l-Ḳurʾân*, thk. Muḥammed Fuâd Sezgin (Kahire: y.y., 1381/1961); Ebû Ubeyde ve eserlerine dair bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 168,169.

[289] Adem Yerinde, "Mecâzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/225-227; Maʿmer b. el-Muṯennâ, *Mecâzu'l-Ḳurʾân*.

vardır. Örnek olarak, bir yerde "بُعْثِرَتْ" kelimesinin anlamını izah edip "Bu, Ebu Ubeyde'nin *Kitabü'l-Mecaz*'daki açıklamasıdır." diyor. Aynı sayfada Ebu Ubeyde'nin "يُوفِضُونَ" kelimesine "يُسْرِعُونَ" anlamı verdiğini söylüyor. Yine aynı sayfada "نُ ُبٍ" kelimesinin kıraât farkları ve anlamıyla ilgili geniş tahlilinde, "Ebu Ubeyde, "نَ ْبٍ" "nasbin" kelimesinin tapmak için diktikleri bir şey anlamına geldiğini, "nusubin" kıraatinde ise "رَهْنٍ وَرُهُنٍ" de olduğu gibi bu kelimenin cemisi olduğunu söyledi." ifadeleriyle müellife atıfta bulunmuştur.[290] Müellifin nakil yönteminde şu farklı örnekleri zikredebiliriz: "Ma'mer, yani lügat âlimi olan Ebu Ubeyde şöyle söyledi", Ebû Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ şöyle söyledi", "Ebû Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ Kitâbü'l-Mecaz'da nakletti", ""Ebû Ubeyde Mecaz'da bu şekilde zikretti."[291] Örneklere bakıldığında İbn Hacer'in gerek kelime tahlili gerekse kıraat farklılıklarına dair Ebu Ubeyde'yi önemli bir kaynak olarak gördüğünü söylemek mümkündür.[292]

1.1.3. Kitâbu'l-Kıraât, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v.224/838)[293]

Müellif eserde meşhur yedi kıraat imamının da içerisinde bulunduğu yirmibeş imamın sahih kıraat vecihlerine yer vermiştir. Kıraat ilmine dair ilk tasnif olunan kitap olarak bilinir. İbnü'l-Cezerî de kıraatları bir kitapta toplayan ilk muteber şahsın Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm olduğunu söylemektedir.[294] Bu kitaptan birçok nakil günümüze ulaşmış fakat kitabın kendisi elimize ulaşmamıştır. İbn Hacer eser ve müellif ismi zikrederek kitaptan birçok nakilde bulunmuş içindeki kıraatleri meşhur olarak kabul etmiştir. Örnek

---

[290] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/226; Maʿmer b. el-Muṯennâ, *Mecâzu'l-Ḳurʾân*, 2/270.
[291] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 1/171, 215, 289, 313.
[292] Burada ayrıca bir hususu belirtmek faydalı olacaktır. Fetḥu'l-bârî'nin bazı yerlerinde Ebû Ubeyd hata ile Ebu Ubeyde şeklinde yazılmıştır. Bu kitapta mutlak olarak Ebû Ubeyde zikredildiğinde "Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ" anlaşılmalıdır. Ebû Ubeyd ise kitabıyla beraber ya da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm" şeklinde ifade edilmiştir. Hatalı yazım için bkz. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 1/317 (Ebu Ubeyde Kitâbü'l-Kırââtte böyle rivayet etti); 8/517, 8/666 (Ebu Ubeyde Fezâilü'l-Kur'an'da şöyle rivayet etti)
[293] Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kāsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 224,225.
[294] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, 1/33,34; Abdurrahman Çetin, "Kıraat ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/2 (1987), 309; Karaçam, *Nüzûl ve Kırâat*, 268; Karaçam, *Tilâvet Esasları*, 319,320.

olarak İbn Hacer "**وظن داود انما فتَّنَّاه**"[295] (te'nin şeddesiyle) kıraatiyle ilgili olarak, "Ömer'in (r.a.) bu kıraati şâzlarda geçmektedir. Ebû Ubeyd meşhur kıraatlerde bunu zikretmemiştir."[296] diyerek Ebû Ubeyd'i kıraat konusunda başvuru kaynağı kabul eder.[297] Ancak yeri geldiğinde müellifi eleştirmeyi de ihmal etmemiştir. Buna dair şu örnek zikredilebir: "A'meş'in "**وَمَا أُوتوا مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَليلاً**"[298] okuyuşu, ne yedi kıraatte ne de meşhur kıraatlerde yoktur. Ebu Ubeyd Kitâbu'l-Kırâât'inde bu konuda yanılmıştır (gaflete düşmüştür).[299] Araştırmacı Abdulkadir Sîsî ise *"Ebu Ubeyd'in İhtiyârâtı"* adlı risalesinde Ebu Ubeyd'in bir harf bile olsa yedi kıraat'in dışına çıkmadığını ifade etmiştir.[300]

Burada bir hususu belirtmek faydalı olacaktır. *Fetḥu'l-bârî*'nin bazı yerlerinde Ebû Ubeyd hata ile Ebu Ubeyde şeklinde yazılmıştır. Bu kitapta mutlak olarak Ebû Ubeyde zikredildiğinde "Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ" anlaşılmalıdır. Ebû Ubeyd ise kitabıyla beraber ya da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm" şeklinde ifade edilmiştir.[301]

1.1.4. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v.224/838) [302]

Müellif eserinde, Kur'ân'ın ve bazı sûrelerinin faziletlerini ve çeşitli âyetlerin tefsirini işlemiştir.[303] İbn Hacer, kitap ve müellif ismi vererek Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Kırâât* adlı eseri gibi *Feżâʾilü'l-Ḳurʾân*'dan da nakillerde bulunmuştur. Örnek olarak, Secde sûresi 17. ayetteki "**قُرَّة أعين**" kelimesinin izahında, "Ebû Hureyre bunu cemi' sigasıyla " **قُرَّاتِ**

---

[295] es-Sâd 38/24.
[296] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 6/457.
[297] Zemzemi de bu iki kıraatle alakalı, birincisinin resmu'l mushafa muhalefeti sebebiyle, ikincisinin de meşhur olmaması sebebiyle şâz olduklarını ve muhtemelen bu sebeple Ebu Ubeyd'in bu kıraatleri kitabında zikretmediğini söylemektedir. Zemzemi, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 7.
[298] el-İsrâ 17/85 (Bizim mushaflarımızda "**وَمَآ اُوْتيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَليلاً**" şeklindedir.
[299] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 1/224; Zemzemî, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 7.
[300] Zemzemi, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 35 (41. dipnot).
[301] Hatalı yazım için bkz. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 1/317 (Ebu Ubeyde Kitâbü'l-Kırââtte böyle rivayet etti); İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/517, 8/666 (Ebu Ubeyde Fezâilü'l-Kur'an'da şöyle rivayet etti).
[302] Ebû ʿUbeyd Ḳâsım b. Sellâm b. ʿAbdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû ʿUbeyd, *Feḍâʾilu'l-Ḳur'ân*, thk. Mervân el-ʿAṭiyye vd. (Dımaşk; Beyrut: y.y., 1416/1995).
[303] Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kāsım b. Sellâm".

أَعْيُنٍ" şeklinde okumuş,[304] Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm da *Feżâʾilü'l-Ḳurʾân* adlı kitabında aynı isnatla bu kıraati aktarmıştır." ifadeleriyle eser ve müellife atıfta bulunmuştur.[305] Yine Âli İmran sûresi 2. ayetindeki "Kayyûm" kelimesinin "Kayyâm" şeklinde okunduğuna dair aynı esere atıfta bulunmuştur. "Ebu Ubeyd[306] *Feżâʾilü'l-Ḳurʾân*'da şöyle rivayet etti: Yahya b. Abdurrahman b. Hâtib babasından, O da Ömer'den aktardı ki; Ömer (ra), yatsı namazını kıldı sonra Âli İmân süresine başladı ve " اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيّ الْقيام" âyetini okudu."[307] İbn Hacer'in, Ebu Ubeyd'in her iki eserine de atıfta bulunduğuna ve üslûbuna baktığımızda, Ebu Ubeyd'i ve eserlerini önemli bir kaynak olarak gördüğü anlaşılır.

1.1.5. Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân, İbn Kuteybe (v.276/889)[308]

Eserde, Kur'ân-ı Kerîm'e yapılan saldırılara cevaplar verilmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in gramer, kıraat ve lugat yönleri incelenmiştir. Müellif eserini Kur'an'a ta'n edenlerin, uygun olmayan yorumlar yapmak ve fitne çıkarmak için müteşâbihlerine uyanların, Kur'an'da tenâkuz, lahn, nazım bozukluğu ve ihtilaf gibi kusurlar bulunduğu iddialarına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtmektedir.[309]

İbn Kuteybe'nin altmıştan fazla eseri bulunur. İbn Hacer farklı konularda 130'un üzerinde kendisine atıfta bulunmuştur. Bunlardan bazılarında; *Meârif, Garîbü'l-Hadis, Tefsîru'l-Müşkil* gibi eserleri zikretse de çoğunlukla "İbn Kuteybe şöyle söyledi" demek suretiyle sadece müellif ismini vermekle yetinmiştir. Örnek olarak Kur'ân'ın yedi harf üzerine indirilmiş olması babı'nda İbn Kuteybe'den şu nakli yapar: "İbn Kuteybe Tefsîru'l-müşkil adlı eserinin başında şöyle söylüyor: Allah'ın, Peygamberine her kavmin kendi

---

[304] Bu kıraat şâz'dır.
[305] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/517; Ebû ʿUbeyd, *Feḍâʾilu'l-Ḳur'ân*, 310.
[306] Burada, Ebû Ubeyd yerine hata ile Ebu Ubeyde yazılmıştır.
[307] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/666; Ebû ʿUbeyd, *Feḍâʾilu'l-Ḳur'ân*, 296.
[308] Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: y.y., ts.).
[309] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*, 23; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-149; Abdulhamit Birışık, "Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/34-35.

lügatıyla Kur'ân'ı okuyabileceğini emretmesi, onun dindeki kolaylık ilkesinin eserlerindendir… Şayet her topluluğa doğumunda, küçüklüğünde ve yaşlılığında kullanmış olduğu lügati bırakmalarını emretseydi elbette bu onlara son derece zor gelirdi. Ancak Yüce Allah onlara lütfuyla bunu kolaylaştırdı."[310] İbn Kuteybe'nin eserinin ilgili yerine baktığımızda, nakledilen kısmın çok daha detaylı olduğunu ancak İbn Hacer'in kendi ele aldığı konuyu aydınlatacak kadar bir bölümü özet olarak alıp eserden manen nakilde bulunduğunu görmekteyiz.[311]

1.1.6. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)[312]

Eserin, gerek müellifin kendi orijinal görüş ve tercihleri bakımından gerekse ilk devirlere ait olup günümüze intikal etmemiş bulunan tefsir, lugat, tarih, fıkıh, kıraat, kelâm, nahiv ve eski Arap şiiri eserlerinin sonraki nesillere aktarılması açısından İslam ilim tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Müellif eserinde önce Hz. Peygamber'in hadislerine sonra sahâbe ve tâbiînin görüşlerine yer vermiş, lugat ve tarih kitaplarından birçok nakilde bulunmuş, yeri geldikçe kıraat ihtilâflarına işaret etmiş ve bunlar arasında tercihler yapmıştır. Müellif genellikle Kûfe kurrâsının okuyuşlarını tercih etmiş, her iki kıraati uygun bulduğunda tercihi okuyucularına bırakmıştır.[313] Dânî, müellifin kıraatlere dair "*el-Câmi'*" adında çok güzel bir eser yazdığını söylemiştir. Taberî'nin o kadar çok eseri vardır ki öğrencileri onun bülûğ çağından sonraki hayatını ve eserlerini dikkate alarak her bir güne ondört sayfa düştüğünü hesaplamışlardır.[314] *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsir kitabı bu eserlerinden en meşhuru kabul edilir.

İbn Hacer birçok yerde bu kitaptan nakillerde bulunmuş ancak hiçbir yerde kitabın ismini zikretmemiş, Taberî demekle yetinmiştir. Mesela, Bakara 158. ayetteki "**أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا**" kısmıyla ilgili, "**أَنْ لاَ يَتَطَوَّفَ بِهِمَا**" şeklinde şâz kıraatin olduğunu şu şekilde zikretmiştir. Taberî, İbn Ebî Davûd -Mesahif'inde- ve daha başkaları; Übey b Ka'b, İbn Mesud ve İbn

---

[310] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.
[311] İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*, 1/32.
[312] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳurʾân*.
[313] İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/105-107.
[314] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 2/107-108.

Abbas'tan böyle rivayet ettiler. Taberî, bu kıraatin meşhur kıraat üzerine hamledildiğini ve buradaki "لاَ" edatının zaid olduğunu ifade etmiştir."[315] Daha başka örneklerini ileride zikredeceğimiz üzere İbn Hacer'in en fazla başvurduğu kıraat kaynaklarından birinin Taberî olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca zikrettiğimiz bu örnekte olduğu gibi, İbn Ebî Davûd ve Mesâhif adlı eseri ismen zikredilirken, Taberî'nin sadece ismi zikredilmiştir.[316] *Fetḥu'l-bârî*'de Meâric 43. âyette geçen "إِلَى نُصُبٍ" kelimesinin tahlili yapılırken, Taberî yerine yanlışlıkla Taberânî yazıldığı görülür. Zira ibarede geçen "Taberâni, Hasan-ı Basrî'den başkasının bu kelimeyi zammeyle okumadığını rivayet etti" cümlesi, Taberânî'de bulunamamış ancak bu ibare mana olarak Taberî'de geçmektedir.[317] Bu yanlışlığın İbn Hacer'den mi yoksa sonraki nüshalardan mı kaynaklandığı tam olarak bilinememektedir.

*1.1.7. Kitâbü'l-***Meṣâḥif***, İbn Ebû Dâvûd (v.316/929)*

Müellif eserinde Kur'an tarihi, ilk mushaflar ve bazı sahâbîlere ait özel mushaf nüshalarına dair rivayetleri konu edinmiştir. Kitâbü'l-Meṣâḥif literatüründe günümüze ulaşan en eski kaynaktır. Bu açıdan eser, alana dair sonraki müelliflerin vazgeçilmez kaynakları arasında yer almıştır.[318] İbn Hacer de bu kitaptan, eser ve müellif ismini zikrederek birçok nakilde bulunmuştur. Örnek olarak Bakara 158. ayetini işlerken, Safa ve Merve arasını tavaf etmenin mübah değil de vacip olduğunu şu şekilde açıklamıştır: "Bazı şâz kıraatlerde "لاَ جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ لاَ يَتَطَوَّفَ بِهِمَا" şeklinde "لاَ" ile gelmiştir. Şayet tavaf vacip değil de mubah olsaydı elbette bu şekilde gelmesi gerekirdi. Bunu Taberî, İbn Ebi Davud Mesahif'inde, İbn Münzir ve daha başkaları; Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mesud ve İbn Abbas'tan nakletmişlerdir."[319] Burada müellif İbn Ebi Davud'un ismini ve kitabını

---

[315] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/499; Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîliʾl-Ḳur'ân*, 3/246.
[316] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/499
[317] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîliʾl-Ḳur'ân*, 23/624 (وأجمعت قرّاء الأمصار على فتح النون من قوله: [نَصُبٍ] غير الحسن البصري، فإنه ذكر عنه أنه كان يضمها مع الدال); İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 4/738.
[318] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 135,595; Tayyar Altıkulaç, "Kitâbü'l-Mesâhif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/110-111.
[319] İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meṣâḥif*, 97.

zikrederek ele aldığı konuda kendisini kaynak olarak göstermiştir.[320] İbn Hacer Nasr süresinin tefsirinde aynı müellife şu şekilde atıfta bulunmuştur: "İbn Ebi Davud, Kitabu'l-*Mesahif*'te, sahih bir isnatla İbn Abbas'ın "إِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّ ْرُ" [321] şeklinde okuduğunu nakletmiştir.[322] Yine Âli İmran sûresinin 2. ayetiyle ilgili "İbn Ebi Davud *Mesahif*'inde, Hz. Ömer'in "اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيّ الْقيام" şeklinde okuduğunu, Ömer'den birçok tarikten nakletmiştir. Aynı okuyuşu İbn Mesud'dan da nakletmiştir.[323] Bu okuyuş mütevâtir ve meşhur okuyuşlar arasında olmamasına rağmen İbn Hacer, "deyyâr" kelimesinin aslının "devvâr" olduğunun tahlilini yaparken İbn Ebî Davud'dan bu kıraati nakleder ancak kıraatin mahiyetiyle ilgili bir bilgi vermediği gibi mütevâtir olanın " اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّوْمُ" olduğunu da zikretmediği dikkat çeker. [324]

1.1.8. Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât, İbn Mücahid (v.324/936)

İbn Mücâhid, kıraatleri yedi olarak sınırlandıran ve yedili sistemi kuran ilk kişi kabul edilir.[325] Müellif belli başlı beş merkezden yedi imam seçmiştir. Bu yedi imam ve kıraatlerini ele aldığı *Kitâbu's-Seb'a* adlı eseri, sahih ve mütevâtir kabul edilen yedi kıraate dair Kitâbu's-Seb'a-Kıraatü's-seb'a literatüründeki ilk kaynaktır.[326] İbn Mücâhid sonrası kıraat ilmi, onun *Kitâbu's-Seb'a* adlı eseri çerçevesinde şekillenmiştir. İbn Hacer de bu kitaptan, eser ve müellif ismini zikrederek birçok nakilde bulunmuş ve bazı kıraat meselelerine değinmiştir.

İbn Hacer, Meâric 43. ayette geçen "إِلَى نُ ُبٍ" kelimesinin tahlilini yaparken İbn

---

[320] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/499.
[321] İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meṣâḥif*, 103.
[322] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/734 (Bu, mütevâtir bir kıraat değildir. Bizim mushafımızda; "اِذَا جَاۤءَ نَ ْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُۙ" şeklindedir.)
[323] İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meṣâḥif*, 78.
[324] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/666.
[325] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, 1/34; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/139.
[326] Altıkulaç, "Kitâbü's-Seb'a", 26/113-114; Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 56-66; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 19-28.

Mücâhid'in adına ve kitabına şu şekilde atıfta bulunmuştur; "İbn Mücahid'in *Kitâbü's-Seb'a'*sında, İbn Âmir'in "nusubin" diye iki zammeyle ve cemi sigasıyla okuduğu zikredilir. İmam Âsım'ın ravisi Hafs da aynı şekilde okumuştur."[327] Bazı yerlerde ise İbn Mücahid'i zikretmiş ancak kitabının adına yer vermemiştir. Mesela Furkân 30. ayetteki "**قَوْمِي**" kelimesindeki yâ ile ilgili "Ebû Amr, Ravh ve İbn Mücâhid'in Kunbul'den bir rivayeti dışında Ehli Mekke, "**قَوْمِي**" kelimesini yâ'nın fethasıyla okumuştur."[328] Bu kitabın İbn Hacer'in kıraate dair temel başvuru kaynaklarından biri olduğu ifade edilebilir.

1.1.9**. el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâât ve'l-Îzâhi anhâ, İbn Cinnî **(v.392/1002)

İbn Cinnî, İbn Mücâhid'in talebesi olan Ebû Ali el-Fârisî'nin yanında talebelik yapmış olup kırk yıl ondan istifade etmiştir. X. yüzyılın en önemli dil âlimlerinden biri olan İbn Cinnî'nin, gramer, lugat, edebiyat ve daha başka alanlarda ellinin üzerinde eseri olduğu zikredilir. Bunlardan biri de *el-Muḥteseb fî tebyîni vücûhi şevâẕẕi'l-ḳırâʾât ve'l-îẓâḥ ʿanhâ* adlı eseridir. İbn Mücâhid'in *el-Ḳırâʾâtü'ş-şâẕẕe* adlı eserini esas alarak hazırladığı bu eserde müellif özellikle gramer ve i'rab yönünden şâz kıraatleri incelemiştir.[329] Müellif eseri yazmasının gerekçesini eserin önsözünde şu şekilde ifade eder: "Amacımız, şâz denilen bu kıraatlerin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermek, dilbilimi açısından özelliklerini açıklayarak kıraat rivayetlerinin ne denli sahih olduğunu ortaya koymak ve bu kıraatler hakkındaki önyargıyı bertaraf etmektir. Şâz kıraatleri referans göstermek ve onları delillendirmek suretiyle müdafaa etmek üzere kaleme alınan ilk eserdir."[330]

İbn Hacer söz konusu kaynaktan birçok nakilde bulunmuş fakat hiçbir yerde kitap ismi vermemiş sadece müellifi zikretmekle yetinmiştir. Örnek olarak yedi harf hadisi konusunu işlerken, Furkân 10. âyetinde "**وَيَجْعَل**" kelimesindeki lâm harfini; raf', cezim ve

---

[327] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/226; İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 651.
[328] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34; İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*, 468.
[329] Yavuz, "İbn Cinnî", 19/397-400.
[330] Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 60,61; İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâẕi'l-Ḳırâʾât ve'l-Îḍâḥi ʿanhâ*, 1/11.

nasb ile okuyanları zikretmiş, nasb ile okunuşuyla ilgili de İbn Cinnî'nin bu kıraati zayıf gördüğünü ifade etmiştir.[331] Yine Furkân 17. âyetinde "نَحۡشُرَهُمۡ" kelimesinde, "nehşiruhum" şeklinde şîn harfinin kesresiyle olan şâz kıraati zikrettikten sonra İbn Cinnî'den şu nakli yapar: "İbn Cinnî bu okuyuşun kıyasta kuvvetli ancak kullanışta az (metruk) olduğunu ifade etti."[332]

1.1.10. et-Temhîd, İbn Abdülber En-Nemerî, (ö. 463/1071)[333]

İbn Abdülber, Endülüs coğrafyasında yetişmiş, hadis, edebiyat, tarih ve fıkıhta meşhur bir âlimdir. Babası Abdullah, Kurtuba'nın önde gelen kıraat, tefsir, fıkıh ve hadis âlimlerindendir. Müellif, zâhirî mezhebinin en önemli temsilcisi olan İbn Hazm'ın da hocasıdır. İbn Hazm kendisini hadis ilminin imamı diye övmüştür. Hadis, fıkıh, edebiyat, ahlak, tarih, tabakat ve kıraat gibi farklı alanlarda altmışın üzerinde eseri vardır. Dîni ilimlerin yanısıra coğrafya, tıp, matematik, astroloji gibi farklı alanlarda da çalışmaları bulunur. Kıraat ve Kur'an ilimlerine dair; *el-Medḫal fi'l-ḳırâʾât*, *el-İktifâʾ fî ḳırâʾati Nâfi' ve Ebî 'Amr b. el-'Alâʾ bi-tevcîhi mâ'ḫtelefâ fîh*, *et-Tecvîd ve'l-medḫal ilâ 'ilmi'l-Ḳurʾân bi't-taḥdîd* ve *el-Beyân 'an tilâveti'l-Ḳurʾân* gibi eserleri vardır.[334] En önemli eserlerinden biri olan *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, müellifin el-Muvaṭṭaʾa yazmış olduğu bir şerhtir.

İbn Hacer bu eserden sadece yedi harf ile alakalı hadisin tahlilinde nakilde bulunmuş fakat bu nakilde birçok kıraati zikrederek müellifin eserine genişçe yer vermiştir. Söz konusu yerde, yedi harf hadisine konu olan Furkân sûresiyle ilgili şöyle bir açıklamaya yer verir. "Bazıları İbnü't-Tîn'in (v.611/1214) naklinden Furkân sûresinde resmü'l-

---

[331] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33; İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâẕi'l-Ḳırâʾât ve'l-İḍâḥi ʿanhâ*, 2/118.

[332] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33 (Fetḥu'l-bârî'de "metruk" ifadesiyle nakilde bulunulmuştur ancak el-Muhteseb'de, kalîl [az] şeklinde geçmektedir.); İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâẕi'l-Ḳırâʾât ve'l-İḍâḥi ʿanhâ*, 2/119.

[333] Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. ʿAbdillâh b. Muḥammed İbn ʿAbdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd*, thk. Muṣṭafâ b. ʾAḥmed el-ʿAlevî - Muḥammed ʿAbdulkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vezâratu ʿUmumi'l-Evḳâf ve'ş-Şuʾûni'l-İslâmiyye, 1387/1967).

[334] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 18/153-163; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/240; Ebû Ubeyde Meşhûr ibn Hasan İbn Selman - Ebû Huzeyfe Râid İbn Sabri, *Mu'cemu'l-Musannefâti'l-Vâride fî Fethi'l-Bârî* (Riyad: Dâru'l-Hicret, 1991), 140; Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/269-272.

mushafa uymayan sadece "سُرُجًا-سِرَاجًا " kelimesi olduğunu, kurrânın bunun dışında bir ihtilafının olmadığını zannediyor. İbnü't-Tîn de bu kelimenin dışındaki kıraat farklılıkları resmü'l-mushafa muhalif değildir diyor. Ben de diyorum ki, Ebû Ömer İbn Abdülber sahabeden itibaren, Furkân sûresindeki kıraat ihtilaflarını araştırdı. Ben ondan özetle aldım ve bir o kadar da ben ilave ettim hatta daha fazlası bile var."[335] İbn Hacer bu izahın akabinde Furkân sûresisindeki birçok kıraat ihtilafını birkaç sayfa boyunca zikretmiş ve sonrasında şöyle söylemiştir. "Ebu Ömer İbn Abdilber, –benim zikrettiğim bu kıraat farklılıklarının bir kısmını zikrettikten sonra şöyle demiştir; Allah bilir belki de Ömer'in (ra) Hişâm'a (ra) karşı geldiği ve Ömer'in okuduğu kıraatler bize ulaşmamış kıraatler de olabilir. Çünkü herkesin okuduğu kıraat, kendisinden sonraya nakledilmemiş olabilir."[336] İbn Hacer'in böyle önemli bir meselede "Ebu Ömer İbn Abdülber şöyle diyor" ifadesinden kendisini hüccet kabul ettiği anlaşılır.

1.1.11. el-Kâmil fi'l-Kırâ'ât, el-Hüzelî, (v.465/1073)[337]

Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre el-Hüzelî, Mağrib'li bir kıraat âlimidir. Kıraat tahsili için yapmış olduğu uzun yolculuklarda 365 şeyh ile beraber olmuş, *el-Kâmil* isimli eserinde kıraat okuduğu 122 hocasının ismine bizzat yer vermiştir. Hüzelî'nin bu kitabı, *el-Kâmil fi'l-ḳırâʾâti'l-meşhûre ve'ş-şâẕẕe* ismiyle ve *el-Kâmil fi'l-ḳırâʾâti'l-ḫamsîn* ismiyle de kullanılmaktadır. Hüzelî bu eserinde, bilinmekte ve tilâvet edilmekte olan tarik ve kıraatleri bir araya getirdiğini ifade etmektedir.[338]

İbn Hacer kitap ismi zikretmeksizin Hüzelî'yi birçok yerde zikreder. Örnek olarak Furkân

---

[335] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33.

[336] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36; İbn ʿAbdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd*, 8/314 Müellif 302. sayfadan itibaren Yedi harf meselesini işleyip Furkan sûresindeki kıraat farklılıklarını ele almış ve sonunda şu ifadeleri kullanmıştır: (وَاللَّهُ أَعْلَمُ مَا أَنْكَرَ مِنْهَا عُمَرُ عَلَى هِشَامِ بْنِ حَكِيمٍ وَمَا قَرَأَ بِهِ عُمَرُ وَقَدْ يُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ هُنَاكَ حُرُوفٌ لَمْ تَ ِلْ إِلَيْنَا وَلَيْسَ كُلُّ مَنْ قَرَأَ بِحَرْفٍ نُقِلَ عَنْهُ وَذُكِرَ وَلَكِنْ إِنْ فَاتَ مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ فَهُوَ الْيَسِيرُ النَّزْرُ وَأَمَّا عِظَمُ الشَّيْءِ وَمِنَّتُهُ وَجُمْلَتُهُ فَمَنْقُولٌ مُحْكِيٌّ عَنْهُمْ) .

[337] Ebû'l-Ḳâsım Yûsuf b. ʿAlî el-Yeşkurî Ebu'l-Ḳâsım el-Huẕelî, *el-Kâmil fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr ve'l-Erbeʿîne'z-Zâideti ʿaleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâʿî eş-Şâyib (b.y.: y.y., 1428/2007).

[338] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 2/397-401; Tayyar Altıkulaç, "Hüzelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/69-70.

sûresi 25. ayetinin "وَنزل الْمَلَائِكَة" kısmının tahlilinde; "Hüzelî; nûn'un fethası, zâ'nın şeddesi, lâm'ın fethasıyla ve Melâikete kelimesinin nasbıyla, ma'lum sîga olarak " نَزَّلَ الملائِكةَ" kıraatini tercih etti" ifadeleriyle Hüzelî'ye atıfta bulunmuştur.[339] Müellif, Hüzelî'nin tercihinin "نَزَّلَ الملائِكةَ" olduğunu söylemektedir fakat *el-Kâmil* kitabına baktığımızda orada Hüzelî'nin " نُنَزِّلُ الملائِكةَ" kıraatini tercih ettiğini görmekteyiz. İlgili yerde "nûn'un fethası kısmı" "iki nûn ile ve ikinci nûn'un fethasıyla" şeklindedir.[340] Bu hatanın nüsha farkından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Ayrıca *Fetḥu'l-bârî'*de birbirinden farklı kişiler olan "Hüzelî" ismi geçmektedir ancak İbn Hacer bu isimleri baba-dede isimleriyle birlikte ayrıntılı olarak vermiştir. Kıraat âlimi olan Hüzelî'yi ise "Hüzelî tercih etti, Hüzelî nakletti" şeklinde mutlak olarak zikretmiştir.[341]

1.1.12. İ'râbü'l-Kırâʾâti'ş-Şevâẕ, Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, (ö. 616/1219)[342]

el-Ukberî Arap dili ve edebiyatı, kıraat, tefsir, hadis fıkıh, ferâiz, aruz ve matematik gibi farklı ilim dallarında otorite kabul edilen Bağdat'lı bir âlimdir. Kur'ân, şâz kıraatler ve hadislerin i'rabına dair eserleri vardır. Hatta alanında en meşhur eserlerden biri olan "*İ'râbü'l-Ḳurʾân*" adlı eseri sebebiyle kendisine "sâhibü'l-i'râb" lakabı verilmiştir.[343] İbn Hacer bazı yerlerde kitap ve yazarını, bazen de sadece yazarın adını zikrederek bu eseden nakillerde bulunmuştur. Mesela, "صُوَرٌ"-"الصُّور" (Sûr-Suver) kelimelerinin tahlilinde; "Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, *İ'râbü'ş-Şevâẕ*'da "Suver" diye bir kıraatin olduğunu belirtmiştir."[344] ifadesiyle kitabın ismini ve yazarını zikrederek bu kitaba atıfta

---

[339] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34.

[340] el-Kâmil'deki ibare şu şekildedir: " ب شعيب عن أَبِي عَمْرٍو ومكي غير أن ابْن ذ (وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ) بالنونين (الْمَلَائِكَةَ) مِقْسَمٍ فتح النون الثانية وشدد الزاء، وهو الاختيار لأن الفعل لله وهو أبلغ" Ebu'l-Ḳâsım el-Huẕelî, *el-Kâmil fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr ve'l-Erbeʿîne'z-Zâideti ʿaleyhâ*, 1/610.

[341] Diğer örnekler için bkz. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/35,36; 3/527.

[342] Ebü'l-Bekā el-Ukberî, *İʿrâbü'l-Kırâʾâti'ş-Şevâẕ* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1417).

[343] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 22/91-93; İbn Selman - İbn Sabri, *Mu'cemu'l-Musannefât Fi'l-Feth*, 67; Selami Bakırcı, "Ukberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/66-67.

[344] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/289; el-Ukberî, *İʿrâbü'ş-Şevâẕ*, 1/488.

bulunmuştur. “Hâtem” kelimesinin tahlilinde de “Ukberî” ismini zikretmeden, “Ebü’l-Bekâ, *İ’râbü’ş-Şevâz̲*’da, el-A’lemîn” kelimesini hemzeyle okuyanlardan bahsederek, “الْخَأْتَمُ” de (hemzeli) bunun gibidir.” demek suretiyle söz konusu esere atıfta bulunur.[345]

İbn Hacer “فَ رُهُنَّ”[346] kelimesinin tahlilini yaparken, “bu lafzın harekelerinde kıraat imamlarının ihtilafı vardır, “Ebü’l-Bekâ, “صَرِّرَ” şeklinde üç râ’lı olduğunu nakletmiştir bu ise şazdır.” demiştir. Burada da müellif sadece “Ebü’l-Bekâ” ismini zikretmiş kitap ismine yer vermemiştir.[347]

1.1.13. el-Mürşidü’l-vecîz ilâ ulûm tete’alleku bi’l-Kitâbi’l-Azîz, Ebû Şâme el-Makdisî (v.665/1267)[348]

Ebû Şâme el-Makdisî birçok ilimdeki ihtisası sebebiyle “zülfünûn” olarak isimlendirilmiştir. Başta kıraat olmak üzere tefsir, hadis, fıkıh, lügat ve tarih gibi farklı alanlarda elliye yakın eseri olduğu zikredilir. *el-Mürşidü’l-vecîz* adlı eseri, Kur’ân’ın nüzulü, metinleşme süreci, kıraati, yedi harf rivayeti gibi Kur’an tarihine dair konularda kendisinden sonraki dönemler açısından temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Bu eseri farklı kılan en önemli husus, âlimlerin ihtilaflı meselelerdeki görüşlerini sahiplerine nispet ederek zikretmekle kalmayıp kendi değerlendirmelerini de ortaya koymasıdır. Eser, Kur’ân’ın yedi harf üzerine indirildiği hadisini açıklamak üzere müstakil olarak yazılan en ayrıntılı ve en eski kaynak sayılır.[349]

İbn Hacer’in bir kısmı kıraatle alakalı olmak üzere yirminin üzerinde Ebû Şâme’ye atıfta

---

[345] İbn Hacer, *Fetḥu’l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 10/316; el-Ukberî, *İʿrâbü’ş-Şevâz̲*, 1/90.

[346] El-Bakara 2/260.

[347] İbn Hacer, *Fetḥu’l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/201. (Ukberî'nin gerek "İʿrâbü'l-Kırâʾâti'ş-Şevâz̲" eserinde gerekse et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân adlı eserinde, bu kelimenin üç râ ile olduğuna dair bir kayda rastlayamadık. Ukberî, kelimenin okunuşuna dair dört vecih zikretmekte fakat bu vecihlerin hiçbirinde üç râ’lı bir okuyuş geçmemektedir; el-Ukberî, *İʿrâbü’ş-Şevâz̲*, 1/273-274; Ebu’l-Beḳâʾ ʿAbdullâh b. el-Ḥuseyn el-Bağdâdî el-ʿUkberî, *et-Tibyân fî İʿrâbi’l-Ḳurʾân*, thk. ʿAlî Muḥammed el-Becâvî (b.y.: ʿÎsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, ts.), 1/212.

[348] Ebû Şâme, *el-Murşidu’l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Teteʿallḳu bi’l-Kitâbi’l-ʿAzîz*.

[349] Z̲ehebî, *Maʿrifetu’l-Ḳurrâʾi’l-Kibâr ʿalâ’ṭ-Ṭabaḳâti ve’l-Aʿṣâr*, 1/361-362; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye fî Ṭabaḳâti’l-Ḳurrâʾ*, 1/365; Altıkulaç, “Ebû Şâme el-Makdisî”; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 183-196; Ahmet Gürtaş, “el-Mürşidü’l-Vecîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/60.

bulunduğu görülür. Sayı olarak çok fazla olmasa da özellikle uzmanlık alanı olan kıraat meselelerinde kendisine çok geniş yer vermiştir. Nakil yöntemi olarak iki yerde "Ebû Şâme, *Vecîz*'de" demek suretiyle isim ve eser zikretmiş, diğer yerlerde müellif ismini vermekle yetinmiştir. Örnek olarak, hadislerde zikredilen yedi harfin meşhur olan yedi kıraat olduğunun zannedilmesiyle ilgili olarak şu nakli yapmaktadır: "Ebû Şâme şöyle dedi: İbn Mücahid'in kendisi kitabına aldığı yedi kıraatin hadislerdeki yedi harf olduğunu söylemedi. Ona bu görüşü nispet edenler kesinlikle hata etmişledir."[350] Yedi harf meselesini uzunca ele aldığı bölümün sonunda "**وَقَدْ قَرَّرَ ذَلِكَ أَبُو شَامَةَ فِي الْوَجِيزِ تَقْرِيرًا بَلِيغًا**":

"Ebû Şâme bu meseleyi çok beliğ bir şekilde beyan etti"[351] ifadeleriyle müellifin, Ebû Şâme'yi alanında bir otorite kabul ettiği açık bir şekilde görülür.[352]

1.1.14. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, Kurtubî (671/1273)[353]

Kurtubî'nin tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis gibi farklı alanlarda birçok eseri olduğu zikredilir. Zehebî, kendisi hakkında "ilimde derya" ifadesini kullanmıştır. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* en önemli eseridir.[354] Müellif, Kurtubî'den farklı alanlarda 800'den fazla nakilde bulunmuştur. Dolayısıyla Kurtubî'yi, İbn Hacer'in önem verdiği kaynaklar arasında saymak mümkündür. Kıraat farklılığına dair şu örneği zikredebiliriz: Kurtubî, "**فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ**" kelimesinin,[355] şeddesiz okunduğunu hikâye etti"[356] İbn Hacer burada, "Kurtubî böyle hikâye/rivayet etti" demektedir. Ancak, Kurtubî'nin eserinde bu cümle " "**وَحَكَى الْفَرَّاءُ أَنَّهُ يَقْرَأُ**" – Ferrâ bu kelimenin şeddesiz okunduğunu hikâye/rivayet etti" **فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ**" **مُخَفَّفًا**

[350] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31; Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Tetaʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 1/146.

[351] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38; Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Tetaʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 1/177.

[352] Yedi harf başlığında görüşlerine genişçe yer verileceği için burada iki örnekle iktifa edilmiştir.

[353] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî el-Ḳurṭubî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İṭfeyyiş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1384/1964).

[354] ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/336; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/322; Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/455-457.

[355] el-Furkân 25/77.

[356] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34

şeklindedir.[357] Burada müellifin manen nakilde bulunmuş olduğu söylenebilir.

1.1.15. ed-Dürrü'l-maṣûn, Semîn el-Halebî (v.756/1355) [358]

Kıraat, tefsir, fıkıh ve nahiv âlimi olan Semîn el-Halebî, kendinden sonra gelenlere kaynak değerinde eserler bırakmıştır. Kıraate dair, Şâtıbî'nin "*Ḥırzü'l-emânî*" adlı manzum eserine yazdığı "*el-'İḳdü'n-naḍîd fî şerḥi'l-Ḳaṣîd*" şerhi için İbnü'l-Cezerî, "hiç kimse ona yetişememiştir." ifadesini kullanmıştır. Yazmış olduğu *et-Tefsîrü'l-kebîr* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır ancak İbn Hacer yirmi ciltlik müellif nüshasını gördüğünü söylemiştir.[359] Müellifin en önemli eseri, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*'dur. Kur'an'ın i'rabına dair en meşhur eserlerden biridir.[360]

İbn Hacer nakilde bulunurken kitap ismini zikretmek yerine şöhretine binaen kısaca "*İ'rabü's-Semîn*" demekle yetinmiştir. İbn Hacer bazen eseri bazen de yazarını zikrederek birçok yerde bu kitaptan nakillerde bulunmuştur. Örnek olarak "جِبْرِيلُ" (Cibrîl) kelimesinin tahlilini yaparken bu kelimeyle ilgili 13 lügat vardır diyerek bunları saymış ve sonunda; "Bu bilgiyi *İ'rabü's-Semîn*'den özetleyerek aktardım" demiştir.[361] Görüldüğü gibi müellif burada sadece kitap ismini zikretmiştir. Diğer bir örnekte ise "أُفٍّ" (üffin) kelimesinin tahlilini yaparken; bu kelimeyle ilgili İbn Atiyye'nin 39 lügat naklettiğini kendisinin de 1 lügat daha ilave ederek 40'a tamamladığını, Ebu Hayyân'ın *Bahr*'da bu lügatleri aktardığını, Şihabü's-Semîn'in de bunu özetlediğini söyledikten sonra kendisinin de Şihabü's-Semîn'den bunları özetlediğini zikretmektedir.[362] İbn Hacer burada kitabın ismini değil, sadece "Şihabü's-Semîn" diyerek yazarın ismini zikretmiştir. Genel olarak nakillere bakıldığında İbn Hacer'in Semîn el-Halebî'yi önemli bir kaynak

---

[357] Ḳurṭubî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 13/12.
[358] Ebu'l-ʿAbbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. ʿAbdiddâîm es-Semîn el-Ḥalebî, *ed-Durru'l-Maṣûn fî ʿUlûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Aḥmed Muḥammed el-Ḫarrâṭ (Dımaşk: Dâru'l-Ḳalem, ts.).
[359] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/152; Abdulaziz Hatip, "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492-493.
[360] Hatip, "Semîn el-Halebî", 36/492-493.
[361] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 6/307; Semîn el-Ḥalebî, *ed-Durru'l-Maṣûn fî ʿUlûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 2/18-20.
[362] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 10/460; Semîn el-Ḥalebî, *ed-Durru'l-Maṣûn fî ʿUlûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 7/341-342.

olarak gördüğünü söylemek mümkündür.

1.2. Kendisinden Kıraate Dair Nâdiren Nakilde Bulunduğu Kaynaklar

Yukarıda zikrettiğimiz kaynaklar, İbn Hacer'in kendilerinden çokça nakilde bulunduğu müellif ve kitaplardır. Bu kısımda, zaman zaman kendilerinden nakilde bulunduğu bazı isimlere işaret edilecektir.

1.2.1. et-Tefsîr, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v.211/826)[363]

Abdürrezzâk es-San'ânî'nin otoritesini vurgulamak için, kaynaklarda farklı ünvanlar kullanılmıştır. el-hâfızu'l-kebîr, allâme, şeyhü'l-İslâm ve muhaddisü'l-vakt bunlardan bazılarıdır. Tamamını arz ve semâ yoluyla aldığı on yedi bin hadisi ezberlediği zikredilir.[364] Zehebî onu tanıttığı ilk cümlede "Sika" ve "Şiî" ifadelerini kullanmıştır.[365] Ancak aynı eserin ileriki sayfalarında Zehebî'nin yer verdiği Abdürrezzâk'ın kendi ifadeleri sebebiyle bu görüş isabetli görülmemektedir. Abdürrezzâk söz konusu yerde, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i Hz. Ali'den daha faziletli gördüğünü, çünkü bizzat Hz. Ali'nin bu üstünlüğü kabul ettiğini söylemektedir.[366] Ahmed b. Hanbel de hocası Abdürrezzâk için, bir yıl kadar yanında kaldığını, kendisinden birçok hadis aldığını fakat kendisinden Şiî olduğu kanaati uyandıracak hiçbir şey duymadığını söylemektedir.[367] Müellifin en meşhur eseri, fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyatı olan *"el-Muṣannef fi'l-ḥadîṣ"* adlı kitabıdır.

İbn Hacer hadislere dair Abdürrezzâk'ın söz konusu eserinden 1000'e yakın nakilde bulunmuştur. Müellifin *et-Tefsîr* adlı eseri de vardır. İbn Hacer kıraatlere dair gerek tefsir gerekse hadis kitabından nakillerde bulunmuştur. Örnek olarak, Âli İmran 7. ayette "**وَالرَّاسِخُونَ**" kelimesindeki vâv'ın atıf değil ibtidâ vâv'ı olduğuna Abdürrezzâk'ın rivayet

---

[363] Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî ʿAbdurrezzâḳ, *Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ*, thk. Maḥmûd Muḥammed ʿAbduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1419/1999).

[364] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 585; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 9/563-580; Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/298-299.

[365] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 9/564.

[366] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 9/574.

[367] Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", 1/298-299.

ettiği hadisteki şâz bir kıraati delil olarak kullanmıştır. "Abdürrezzâk, sahih bir isnat ile İbn Abbâs'ın ayeti "وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ آمَنَّا بِهِ"[368] şeklinde okuduğunu rivayet etti."[369] Diğer bir örnekte müellif Rûm 27. ayetteki "وَهُوَ أَهْوَن عَلَيْهِ" kısmıyla ilgili Abdürrezzâk'tan şu şekilde nakilde bulunmuştur: "Abdürrezzâk tefsirinde Ma'mer'den, O da Katade'den, Abdullah b Mes'ud'un bu kısmı "وَهُوَ عَلَيْهِ هَيِّنٌ" şeklinde okuduğunu rivayet etti."[370]

1.2.2. Me'âni'l-Ḳurʾân ve İ'râbüh, Zeccâc (v.311/923)[371]

Zeccâc, Arap grameri ve Arap dili edebiyatı'nın en önde gelen isimlerinden sayılır. Neḥḥâs, Mes'ûdî, Ezherî, Âmidî ve Ebû Ali el-Fârisî gibi birçok meşhur talebesi vardır. "*Me'âni'l-Ḳurʾân ve i'râbühü*" eserlerinin içinde en önemlisidir. Müellif eserinde anlam ve yorumun i'raba dayanması gerektiğini ve mâna-i'rab ilişkisinde i'rabın esas olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber Kur'an'da geçen kelimeleri lügat ve i'rab yönünden tahlil etmiş, zengin örnekler vermiş, yeri geldikçe lehçe ve kıraat farklılıklarına temas etmiştir.[372] İbn Hacer, geneli lügat olmak üzere elli kadar yerde kendisinden nakilde bulunmuştur. Örnek olarak Mâide 106-108. ayetlerle ilgili, "Zeccâc *Meânî*'de bu üç âyetin i'rab, hüküm ve mânâ olarak Kur'an'daki en müşkil âyetlerden olduğunu söyledi." ifadesini kullanmıştır. İbn Hacer bu cümlenin ardından bazı nakillerde ve açıklamalarda bulunduktan sonra "مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلَيَانِ"[373] kısmıyla alakalı "İşte bundan dolayı Ebû İshak ez-Zeccâc, bu yerin i'rab açısından Kur'an'daki en zor yerlerden biri olduğunu söyledi" demiştir.[374] *Meâni'l-Kur'ân*'ın bazı yerlerinde müellifin "Bu, naklen ve tevcîhen

---

[368] Âl-i İmrân 3/7
[369] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/210; ʿAbdurrezzâḳ, *Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ*, 1/384.
[370] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 6/287; ʿAbdurrezzâḳ, *Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ*, 3/15 (Bu, Resmü'l-mushaf'a muhalif şâz bir kıraattir).
[371] Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu*, thk. ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb, 1408/1988).
[372] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 189-191; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/411-413; Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173-174.
[373] el-Mâide 107.
[374] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 5/410.

en müşkil ayetlerdendir" gibi ifadeler bulunur. Zeccâc, ilgili ayetlerin izahında kıraat farklılıklarına ve manaya etkilerine yer vermiş "**مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلَيَانِ**" kısmıyla alakalı "Bu, i'rab açısından Kur'an'daki en zor yerlerden biridir" ifadesini kullanmıştır.[375] Ancak, bizim ulaşabildiğimiz nüshalarda müellifin; "Bu üç âyet, i'rab, hüküm ve mânâ olarak Kur'an'daki en müşkil âyetlerdendir." ifadesine rastlayamadık. Muhtemelen İbn Hacer, "i'rab olarak en zor" ifadesinden manen iktibasla kendi yorumunu yapmış ya da bize ulaşmayan başka bir nüshadan bunu nakletmiştir.

1.2.3. İ'râbü'l-Ḳurʾân, Me'âni'l-Ḳurʾân; en-Neḥḥâs (v.338/950)[376]

Neḥḥâs, bir önceki başlıkta belirtildiği üzere Zeccâc gibi Arap dilinin önde gelen isimlerinden dersler almıştır. Arap dili ve edebiyatının yanında kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında uzmanlaşmıştır. *İ'râbü'l-Ḳurʾân* ve *Me'âni'l-Ḳurʾân* isimli eserleri meşhurdur. Her iki eseri, farklı kaynaklarda, *"Tefsîrü'l-Ḳurʾân"* adıyla da geçmektedir fakat bu iki eser birbirinden farklı kitaplardır. Müellif *İ'râbü'l-Ḳurʾân* adlı eserinde, âyetlerin kelime-cümle tahlilleri, kıraat farklılıkları, nüzûl sebepleri ve nâsih-mensuh üzerinde durmuştur. *Me'âni'l-Ḳurʾân'*da da, âyetlerin kelime-cümle yapıları ve manaları, garîb lafızlar, kıraat farklılıkları, nâsih-mensuh ve ahkâm âyetlerini ele almış, farklı rivayet ve görüşleri tartışmış ve bunlar arasında tercihler yapmıştır.[377]

İbn Hacer müellifin her iki eserine de atıfta bulunmuştur fakat şöhretine binaen sadece Neḥḥâs'ın adına yer vermiş hiçbir yerde eser ismi zikretmemiştir. Örnek olarak "**وَقَالَت هيت لَك**"[378] ayetindeki "Heyte" kelimesiyle ilgili yaptığı uzunca bir tahlilde, "Neḥḥâs, he

---

[375] Zeccâc, *Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu*, 2/216 (İlgili ibare şu şekildedir: "**وهذا موضع من أصعب ما في القرآن في الإعراب**.").

[376] Ebû Caʿfer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî en-Neḥḥâs, *İʿrâbu'l-Ḳurʾân*, thk. ʿAbdulmunʿim Ḫalîl İbrâhîm (Beyrut: Menşûrât Muḥammed ʿAlî Beyḍûn; Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1421); Ebû Caʿfer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî en-Neḥḥâs, *Meʿânî'l-Ḳur'ân*, thk. Muḥammed ʿAlî eṣ-Ṣâbûnî (Mekke: y.y., 1409).

[377] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 15/401-402; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/362; Muhammed Eroğlu, "Nehhâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/542-543.

[378] Yûsuf 12/23.

ve te'nin esresiyle "Hîyti" şeklinde olduğunu hikâye etti"[379] diyerek kendisinden nakilde bulunmuştur. *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eserinin ilgili bölümünde Neḥḥâs; "**هيت لك**" kelimesinde yedi kıraatin olduğunu söyleyerek bu kıraatleri saymaktadır. Saydığı bu kıraatlerin içerisinde İbn Hacer'in kendisinden aktardığı kıraat da bulunmaktadır. Burada şuna dikkat çekmekte fayda vardır. İbn Hacer'in, "Neḥḥâs, he ve te'nin esresiyle "Hîyti" şeklinde olduğunu hikâye etti" cümlesinden, Neḥḥâs'ın sanki bu kıraati tercih ettiği anlaşılabilir. Ancak Neḥḥâs, en uygun ve sahih olanının her ikisinin de fethasıyla " **هَيْتَ لَكَ**" olduğunu söylemektedir.[380]

Zikrettiğimiz örnekten hareketle, bir müellifin görüşünü tam olarak tespit edebilmek için öncelikle onun kendi ifadelerine müracaat etmek gerektiğini, kendi ifadelerine ulaşmak mümkün olmadığında ancak ikincil kaynakların söz konusu olabileceğini söylemek mümkündür. Diğer bir örnekte İbn Hacer Sûr kelimesinin tahlilinde Neḥḥâs'tan şöyle bir nakilde bulunur: "Cevherî bu kelimeyi vâv'ın fethasıyla "Suver" şeklinde okumuştur. Neḥḥâs ise böyle bir kıraat yoktur demiştir."[381] *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde Neḥḥâs; "Sûretün" kelimesinin cemisi "Suver" olarak kullanılmaktadır fakat hiçbir kimse " **ونفخ في الصور**"[382] ayetini "Suver" olarak okumamıştır." demektedir.[383] Bununla birlikte Neḥḥâs, başka bir âyetin tahlilinde; Iyâd'ın; "**يوم ينفخ في الصور**"[384] ayetindeki "**الصور**" kelimesini; "Suver" şeklinde okuduğunu Amr İbn Ubeyd'den nakletmiştir.[385]

1.2.4. el-Hücce Fî İleli'l-Kırââti's-Seb', Ebû Ali el-Fârisî (v.377/987)[386]

Müellif, meşhur kıraat âlimleri olan İbn Mücahid'in (v.324) talebesi ve İbn Cinnî'nin

---

[379] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/364.
[380] Neḥḥâs, *İʿrâbu'l-Ḳurʾân*, 2/198.
[381] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/289.
[382] ez-Zümer 39/68.
[383] Neḥḥâs, *Meʿânî'l-Ḳur'ân*, 6/192.
[384] el-En'âm 6/73.
[385] Neḥḥâs, *Meʿânî'l-Ḳur'ân*, 2/448.
[386] Ebû ʿAlî el-Ḥasen b. Aḥmed b. ʿAbdulğaffâr Ebû ʿAlî el-Fârisî, *el-Ḥucce li'l-Ḳurrâi's-Sebʿa*, thk. Bedruddîn Ḳahvecî - Beşîr Cuveycâbî (Dımaşk; Beyrut: Dâru'l-Meʾmûn, 1413/1993).

(v.392) hocasıdır.[387] İbn Hacer kendisinden çok fazla nakilde bulunmamış, fakat naklettiği konularda kendisini kaynak olarak gördüğünü belli etmiştir. Nakil metodu olarak eser ismi belirtmeden sadece müellifin ismini zikretmiştir. Örnek olarak "فَ ُرْهُنَّ"[388] kelimesindeki kıraat farklılığının manaya etkisini izah ederken; "İbnü't-Tîn; sâd'ın zammesiyle, "onları birleştir" manasına; sâd'ın esresiyle, "onları kes/parçala" anlamına geldiğini söyledi. Ben diyorum ki, Ebû Ali el-Fârisî; her ikisinde de (zamme, esre) aynı manaya geldiğini nakletti."[389] Müellifin burada, "Ben diyorum ki" dedikten sonra Ebû Ali el-Fârisî'nin naklini aktarması, onu bir kaynak olarak gördüğünü ve kendisinin de aynı görüşte olduğunu göstermektedir.

1.2.5. Tâcü'l-luġa (eṣ-Ṣıḥâḥ), el-Cevherî (v.400/1009'dan önce)[390]

Cevherî, Arap dili uzmanı Türk bir âlim olduğu zikredilir. *Tâcü'l-luġa, Ṣıḥâḥu'l-luġa*, *ṣıḥâḥu'l-'Arabiyye ve eṣ-Ṣıḥâḥ fi'l-luġa* isimleriyle de anılan "*eṣ-Ṣıḥâḥ"* en önemli sözlüklerden biridir. Müellif eserinde birçok sarf ve nahiv meselesine değinmiştir.[391] İbn Hacer, bu lügat âlimine çoğu kelimelerin yapısıyla ilgili olmak üzere 200'e yakın atıfta bulunmuştur. Kıraat farklılığına dair, "الـ ُور"- Sûr kelimesiyle ilgili şu örneği zikredebiliriz: "Cevherî, es-Sıhah kitabında Hasan'ın bu kelimeyi "صُوَرٌ" şeklinde vâv'ın fethasıyla okuduğunu zikretti"[392]

1.2.6. Şerhu'l-Hidâye, Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî (v.430-440/1048'den sonra)[393]

---

[387] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 16/379; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/206-207; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88-90.

[388] el-Bakara 2/260.

[389] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/201; Ebû ʿAlî el-Fârisî, *el-Ḥucce li'l-Ḳurrâi's-Sebʿa*, 2/389-393.

[390] Ebû Naṣr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*.

[391] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 17/80; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/446; Hulusi Kılıç, "Cevherî, İsmâil b. Hammâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/459; Ebû Naṣr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*.

[392] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/289; Ebû Naṣr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*, 2/716.

[393] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî, *Şerḥu'l-Hidâye (Taʿlîlü'l-ḳırâʾâti's-sebʿ, el-Muvażżıḥ fî taʿlîli [vücûhi]'l-ḳırâʾât)*., thk. Hâzim Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.).

el-Mehdevî kıraat, tefsir ve Arap dilindeki üstünlüğüyle tanınır. Kur'an ilimleri ve kıraat ilmine dair birçok eseri olduğu zikredilir. *Şerhu'l-Hidâye* adlı eserinde kıraatlerin illetlerini muhtasar olarak açıklar. İbnü'l-Cezerî de "Üstaz Meşhur" diyerek Mehdevî'den bahsetmiş ve eserleri *Neşr*'in kaynakları arasında yerini almıştır.[394] İbn Hacer kıraat ilminde çok önemli yeri olan söz konusu âlime, tefsir ile ilgili bir yerde Mehdevî ismiyle,[395] kıraat ile ilgili de künyesi ve kitabıyla atıfta bulunmuştur. Müellif Taberî'nin yedi harfin sadece ruhsata dayalı olduğunu, mevcut mushaf'ın yedi harfin tamamını kapsamadığını ve Sahabe'nin üzerinde ittifak ettiği şekilde yedi harften iktisar edildiğini söyleyip, kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade ettikten sonra Mehdevî'den şu nakli yapmıştır: "Bu görüşte büyük bir topluluk Taberî'ye muvafakat etmiştir. Ebü'l-Abbâs b. Ammâr da *Şerhû'l-Hidâye*'de şu ifadelerle ona muvafakat edenlerdendir: "Konunun uzmanlarının üzerinde olduğu en sahih görüş bugünkü okunan Kur'ân'ın, kıraatine izin verilen yedi harfin sadece bir kısmı olduğu, tamamı olmadığıdır. Bunun belirlenmesi ise resmü'l-mushafa muvafakatiyle olmuştur. "**أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ**" ve "**إِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّصْرُ**" gibi ona muvafık olmayanlar ise senedi sahih olsa da terk edilmiştir. Senedinin sahih olması onun Kur'an olarak kabul edilmesi için yeterli olmamıştır. Hususiyle bu ibareler, indirilen vahyin yanına tefsir mahiyetinde yazılan notlardı. Ancak daha sonra onlar da âyet zannedildi."[396]

1.2.7. et-Tefsîru'l-Basîṭ, Alî b. Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Hasen en-Nîsâbûrî el-Vâhidî (468/1076)[397]

el-Vâhidî Arap dili edebiyatı, Kur'an ilimleri, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve siyer alanlarında uzmanlaşmış çok yönlü bir âlim olarak zikredilir. Farklı kaynaklarda; Allâme, Arap dilinde ve nahivde üstat, tefsirde asrın imamı, muhaddis, fakih, şair gibi vasıflarla

---

[394] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/92; Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/367-368.

[395] *Feṭḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/577.

[396] İbn Hacer, *Feṭḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30; el-Mehdevî, *Şerḥu'l-Hidâye*, 5-8.

[397] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-Vâḥidî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ* (b.y.: y.y., 1430); Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-Vâḥidî, *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415/1994); Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-Vâḥidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, thk. Ṣafvân ʿAdnân Dâvûdî (Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1415).

anılır. *et-Tefsîru'l-Basîṭ* adlı eserinin yanında, *el-Vasîṭ* ve *el-Vecîz* isimli tefsirleri de vardır. *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eseri ise bu alanda kaleme alınan en önemli eserlerden biridir.[398] Tefsir ve kıraat ilminde meşhur olan Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) talebesi, el-Hüzelî'nin de (ö. 465/1073) hocasıdır. Eserlerinde hadislere, sahâbe ve müfessirlerin görüşlerine, lugavî ve nahvî izahlara, fıkıh ve kelâm konularına, kıraatlere ve âyetlerin nüzûl sebeplerine yer vermiştir. [399] Müellif, Vâhidî'den farklı alanlarda birçok nakilde bulunmuştur. *Esbâbı Nüzül* kitabından nakilde bulunduğunda bunu belirtmiş ancak tefsirlerinden nakilde bulunduğunda sadece müellif ismini zikretmekle yetinmiştir. Örnek olarak, "**الْمُحْ َنَات**"- el-Muhsanât kelimesinin el-Muhsinât şeklinde de okunuşunun olduğuna dair Vahidî'den şunu aktarmıştır: "Vahidî şöyle söyledi: Muhsanât kelimesi Kur'an'da, sâd'ın fethası ve esresiyle okunur ancak, "**وَالْمُحْ َنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ**" ayetinde[400] sadece fethayladır. "**فَإِذَا أُحْ ِنَّ**" zammeyle ve fethayla okunur. Zammeyle okunduğunda mana evlilik; fethayla okunduğunda mana İslam'dır.[401] İbn Hacer, "Vahidî şöyle söyledi" demiş ancak kitap ismi vermemiştir. Vahidî'nin eserlerine bakınca tam olarak aynı ibare görülmemektedir. Ulaşılabilen eserlerinde yapılan taramada "Nisa 24. ayetteki "**وَالْمُحْ َنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ**" sadece fethayladır." ifadesine rastlanmamıştır. Diğer kısmıyla ilgili ise söylediği manaya yakın ifadeler mevcuttur. Vahidî'nin "**الْمُحْ َنَات**" kelimesiyle ilgili açıklamaları şu şekildedir: İhsân, bazı manalara gelmektedir. Bunlardan biri hürriyettir. Nûr 4. ayetinde - "**وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْ َنَاتِ**"- hür olmak anlamındadır. Diğer bir mana iffettir. Nisa 25. ayetinde - "**مُحْ َنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ**"- iffetli olmak anlamındadır. Bir diğer mana da İslam'dır. Nisa 25. ayetinde "**فإذا أحـ ـن أي: أسلمن**" Müslüman olmak

---

[398] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-Vâḥidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, thk. ʿİṣâm b. ʿAbdilmuḥsin el-Ḥumeydân (b.y.: y.y., 1412/1992).

[399] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/523; Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/438-439.

[400] en-Nisâ 4/24.

[401] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 12/161; Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-Vâḥidî, *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415/1994), 2/33,35.

anlamındadır. Bir diğer mana ise evliliktir. Nisa 24. Ayetinde "وَالْمُحْ َنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ" evli olmak anlamındadır."[402] Nisa 25. ayetinde; "أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْ َنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ" "yani hür olanlar. Muhsanât diye sâd'ı fethayla okuyanlar, hür oldukları için iffetlerinin korunduğunu, Muhsinât şeklinde kesreyle okuyanlar ise hür oldukları için iffetlerini kendilerinin koruduğunu kastetmişlerdir."[403] "فإذا أحـ ن"[404] yani evlendiklerinde. Elif'i fethayla – Ehsanne- okuyanlara göre mana -eslemne- Müslüman olduklarında şeklinde olur.[405] Görüldüğü gibi müellif burada Vahidî'den manen nakilde bulunmuştur. Bu kadar geniş olan ve farklı yerlerde bulunan bilgileri tek bir cümleyle ustaca ifade etmiştir.[406]

1.2.8. el-'Ubâbü'z-zâḫir ve'l-lübâbü'l-fâḫir, Sağânî (v.650/1252)[407]

Ebü'l-Fezâil Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, Arap dili alanında otorite kabul edilen, lügat, fıkıh ve hadis alanlarında uzmanlaşmış bir âlimdir. Birçok alanda eserleri vardır. [408] İbn Hacer, Sağânî'den çoğu lügat ve hadise dair olmak üzere yüzün üzerinde nakilde bulunmuştur. Bir kısmında eser ismi zikretmiş çoğunda ise müellif ismiyle yetinmiştir. Kıraate dair şu örneği verebiliriz: "ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ من علم"[409]

---

[402] Vâḥidî, *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, 2/33.
[403] Vâḥidî, *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, 2/35.
[404] en-Nisâ 4/25.
[405] Vâḥidî, *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, 2/36.
[406] Muhsanât kelimesini kıraat ve mana açısından anlamaya yönelik, Keşşaf'taki şu özet bilgiye bakılabilir: "وَالْمُحْ َنَاتُ" kelimesi (evli kadınlar) kelimesi Sād'ın fethasıyla okunur; Talha b. Musarrıf'ın [ö. 112/730] kesra ile okuduğu nakledilmiştir ki evli kadınlar demektir Çünku evlenerek namuslarını korumaktadırlar [ahsanne]. Yani hem korumaktadırlar [muhsınat] hem de [eşleri tarafından] korunmaktadırlar [muhsanat]. Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *El-Keşşaf 'an Hakā'ikı Ğavamidı't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekāvîl fî Vucuhi't-Te'vîl*, çev. Abdulaziz Hatip ve diğerleri (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/98; "فَإِذَا أُحْ ِنَّ" (Evlilik koruması altına girdiklerinde) yani cariyeler birileriyle evlendirilmek suretiyle koruma altına alındıklarında… "أُحْ ِنّ" fiili, "Evlenip kendilerini koruma altına aldıklarında" anlamına gelecek bicimde ahsanne diye de okunmuştur. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/108.
[407] Raḍiyu'd-Dîn el-Ḥasan b. Muḥammed b. el-Ḥasan el-Ḳureşî eṣ-Ṣağânî, *el-ʿUbâbu'z-Zâḫir ve'l-Lubâbu'l-Fâḫir* (b.y.: y.y., ts.).
[408] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 23/282; Mehmet Görmez, "Sâgānî, Radıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/487-489; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/519-521.
[409] el-Ahkâf 46/4.

âyetindeki "esâretin" kelimesiyle alakalı, "Sağânî ve daha başkaları bu kelimenin, evvelinin esresiyle "إِثَارَةٍ" şeklinde, her ikisinin fethasıyla "أَثَرَةٍ" şeklinde, evvelinin fetha ve esresiyle, se'nin sükûnuyla "إِثْرَةٍ" ve "أَثْرَةٍ" şeklinde okunduğunu zikretti."[410]

1.2.9. Şerhu'l-Minhâc, Takıyyüddîn es-Sübkî (v.756/1355)

Sübkî; Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Ebû Hayyân el-Endelüsî ve İbn Atâullah el-İskenderî gibi zamanının en meşhur âlimlerinden dersler alarak Arap dili, nahiv, şiir, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, mantık ve tasavvuf alanlarında kendini yetiştirmiştir. Yüz kırk civarında eser ve risale kaleme almış ve on kıraatin sıhhatine dair önemli görüşler zikretmiştir.[411] Üzerinde çalıştığımız âlim, Sübkî'den ellinin üzerinde nakilde bulunmuştur. Kendisi gibi meşhur bir âlim olan oğlu Tâcüddîn es-Sübkî (v.771) ile isim karışıklığı olmaması için çoğunlukla nakillerde "Büyük Sübkî, Takıyyüddîn es-Sübkî, Sübkî Şerhu'l-Minhâc isimli eserinde" gibi kayıtlar kullanmıştır.

Müellif, "son dönemlerde meşhur kıraatleri sadece teysir ve şatıbiyye'de olanlardan ibaret zannedenler vardır. Ebû Şâme, Ebû Hayyan gibi zâtlar bu zannı şiddetle reddeti. Bu zannın yanlış olduğunu açıklayanların en sonuncusu da Subkî'dir" diyerek kendisine şöyle atıfta bulunmaktadır: Subkî, Şerhu'l-minhâc isimli eserinde şâz kıraatler üzerine şöyle söylüyor: "Fukahânın çoğunluğu meşhur kıraatlerin bu yediyle sınırlandırıldığını zannederek bu yedi kıraatin dışında kalanların şâz olduğunu açıklıyor. Hâlbuki doğru olan şudur…"[412] Subkî'nin Şerhu'l-minhâc ismiyle iki farklı eseri vardır. Biri, Kâdî Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-uṣûl isimli kitabını şerh ettiği usulü fıkha dair "el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc"isimli kitabı, diğeri ise fıkha dair "el-İbtihâc fî şerhi'l-minhâc" isimli kitabıdır.[413] İbn Hacer'in kıraat kayaklarına makalesinde yer veren Zemzemî, Subkî'nin bu iki eserine değinip bunların fihristlerinde, nakledilen kısma dair bir şey

---

[410] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 11/532.

[411] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/551; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 2/176-178; Bilal Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/14-15.

[412] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32; Yedi harf-yedi kıraat meselesinde konu ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bk. s.173.

[413] Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'i üzerine yazdığı ve "Kitâbü'ṭ-Ṭalâḳ"ın başlarına kadar getirebildiği bir şerhtir. Bk. Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddin".

bulamadığını söylemektedir.[414] Ancak "el-İbtihâc fî şerhi'l-minhâc"a baktığımızda Subkî, "Namazda Kıraat" bahsinde bir fasıl açarak sahih kıraatlerle namazın caiz olduğunu, şâz kıraatlerle namazın caiz olmadığını söyleyerek şâz kıraate dair İbn Hacer'in kendisinden aktardığı bilgileri ve hatta daha fazlasını vermektedir.[415] İlgili kısmın Zemzemî'nin gözünden kaçtığını söylemek mümkündür.

1.3. İbn Hacer'in Kıraate Dair Nakilde Bulunduğu Hadis Kitapları ve Şerhleri

Hadis âlimlerinden bir kısmının kıraat ilmiyle de yakından ilgilendiklerine birinci bölümde değinmiştik. Burada İbn Hacer'in kıraate dair atıfta bulunuduğu Hadis âlimleri ve eserlerine yer verilecektir.

1.3.1. el-Muvaṭṭaʾ, İmam Mâlik (v.179/795)

Mâlik b. Enes büyük bir muhaddis ve müçtehid kabul edilir. Mâlikî mezhebinin imamıdır. İbn Nedim onu, zamanının Hicaz fakîhi, efendisi ve ilim sancaktarı olarak nitelemiştir. Sahih rivayetleri derlediği *el- Muvatta'* isimli eseri sahih 9 kitaptan (kütüb-ü tis'a) biri olarak kabul edilmiştir. Bazı bölgelerde Kütübü sitte'den de sayılmıştır. *Ṣaḥîḥayn*'ın henüz tasnif edilmediği bir dönemde İmam Şâfiî, Allah'ın kitabından sonra yeryüzünde en sahih kitabın *el-Muvaṭṭaʾ* olduğunu söylemiştir. İmam Mâlik'in 100.000 civarında hadis ezbere bildiği, önce 10.000 (veya 4000) hadisi ihtiva eden eserini yazdığı, bu eserini kırk yıl boyunca her yıl yeniden ele alıp ihtisar ederek 1720 rivayetten oluşan bugünkü son haline getirdiği zikredilir. Bu sebeple onu, "gözden geçirilip ayıklanmış, üzerinde fikir birliği edilmiş" anlamında "el-Muvaṭṭaʾ" diye isimlendirdiği ifade edilir. Eser, fıkıh konularına göre tasnif edilen hadisler yanında, Medine halkının uygulamalarını (amel-i ehl-i Medîne) yansıtan sahâbe görüşlerini, tâbiîn fetvalarını ve kendi ictihadlarını ihtiva etmektedir.[416]

---

[414] Zemzemi, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 16.

[415] Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-İbtihâc fî Şerḥi'l-Minhâc* (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1431), 413-414.

[416] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 525-526; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 8/48-135; Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/506-513; M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/414-417.

Muvaṭṭa'ın, İbn Hacer'in en önemli başvuru kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Bazı yerlerde kitap ve müellif ismini zikretse de genelde ikisinden birini zikretmekle yetinmiştir. Çoğunluğu hadis olmak üzere farklı alanlarda üç yüzün üzerinde kendisine atıfta bulunmuştur. Kıraate dair şu örneği zikredebiliriz: Müellif Bakara185. âyette "**فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ**" kısmından sonra şâz kıraat olarak "**مُتَتَابِعَاتٍ**" ilavesiyle alakalı Muvaṭṭa'a şu şekilde atıfta bulunmaktadır: "Hz. Âişe ayetin "**فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ مُتَتَابِعَاتٍ**" şeklinde indiğini sonradan "**مُتَتَابِعَاتٍ**" kısmının sâkıt olduğunu/neshedildiğini rivayet etti. el-Muvaṭṭa'da bunun Übey b Ka'b'ın kıraati olduğu geçmektedir."[417]

1.3.2. İbnü'l-Münzir En-Nîsâbûrî (ö. 318/930)

İbnü'l-Münzir tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlere olan vukufiyeti sebebiyle "Harem-i şerif şeyhi ve Harem-i şerif müftüsü" diye anılmış, Zehebî ve Süyûtî gibi âlimler tarafından mutlak müctehid olarak belirtilmiş önde gelen âlimlerden biridir. Müellifin, mezhepler arası ihtilâflar ve bunların delillerini konu alan ilm-i hilâfa dair eserleri ve on ciltten daha geniş olduğu söylenen "*et-Tefsîr"* isimli eseri, kendinden sonraki dönemlere kaynaklık etmiştir. Talebeleri arasında İbn Hibbân, İbnü'l-Mukrî ve Muhammed b. Yahyâ ed-Dimyâtî gibi meşhur âlimler vardır.[418]

Müellif, farklı alanlardan olmak üzere kendisinden yüzlerce nakilde bulunmuştur. Bunlardan ikisinde "İbnü'l-Münzir tefsirinde.. rivayet etti" şeklinde nakilde bulunmuş, bazılarında, "İbrahim İbnü'l-Münzir" ismini, diğerlerinde ise sadece "İbnü'l-Münzir" ismini kullanmakla yetinmiştir. Örnek olarak, şâz olan "**أَنْ لاَ يَتَطَوَّفَ بِهِمَا**"[419] kıraatiyle ilgili,

"Bazı şâz kıraatlerde bu şekilde (**لاَ** ile) zikredildi. Bunu Taberî, İbn Ebi Davud, İbn

---

[417] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 4/189; Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭaʾ*, thk. Muḥammed Fuʾâd ʿAbdulbâḳî (Beyrut: y.y., 1406/1985).

[418] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 560; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 14/490; Cengiz Kallek, "İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/158-159.

[419] el-Bakara 2/158.

Münzir ve daha başkaları; Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mesud ve İbn Abbas'tan nakletmişlerdir.[420] İbnü'l-Münzir'in ulaşabildiğimiz eserlerinde yaptığımız taramalarda bu âyetle ilgili bir kayda rastlayamadık.[421] Bu naklin, müellifin tefsirinin bize ulaşmayan kısmından bir nakil olması muhtemeldir. Zira on ciltten daha fazla olduğu söylenen eserin çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır.

1.3.3. Müşkilü'l-âsâr, Tahâvî (v.321/933)

Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Hanefî fakihlerinin ve muhaddislerinin en önde gelenlerindendir. Kendisi ve ilmî kişiliği hakkında birçok âlimin övgüleri vardır. İbnü'n-Nedîm, "ilim ve zühd bakımından zamanında eşsiz"; Nevevî, "Hanefîler'in hadisteki imamı"; Zehebî de "Allâme, büyük hâfız, Mısır beldelerinin muhaddisi ve fakihi" ifadeleriyle kendisini nitelemişlerdir. Hanefî mezhebinin teşekkül döneminde fıkhın çeşitli alanlarında yazmış olduğu eserlerle mezhebin oluşumu ve yayılmasında öncü rol oynayanlardandır. *el-'Aḳīdetü't-Ṭaḥâviyye*, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, *Me'âni'l-âṯâr*, *Müşkilü'l-âṯâr* gibi sonraki dönemlere kaynaklık eden çok önemli eserleri vardır. Yine *İḫtilâfü'l-'ulemâʾ* adlı eseri, erken dönem müctehidleri, Hanefî imamları ve diğer mezhep imamlarının görüşlerini sonraki nesillere aktarmış olması bakımından büyük önemi hâizdir.[422]

Müellif, Tahâvî'den çoğu hadis ve fıkıh alanı olmak üzere dört yüzün üzerinde nakilde bulunmuştur. Bunların neredeyse hepsinde sadece müellif ismi vermiş eser ismi zikretmemiştir. Yaptığı nakillerden kıraate dair şu örneği zikredebiliriz: Şâz olan; " **أَنْ لاَ يَتَطَوَّفَ بِهِمَا**"[423] kıraatiyle ilgili, "Bazı şâz kıraatlerde bu şekilde (**لاَ** ile) zikredildi. Bunu Taberî, İbn Ebi Davud, İbn Münzir ve daha başkaları; Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mesud ve İbn Abbas'tan nakletmişlerdir. Taberî, bunun meşhur kıraatler üzerine hamledildiğini ve Lâ'nın zaid olduğunu ifade etti. Tahâvî de aynı görüşü söyledi."[424] Tahâvi Müşkilü'l-âsâr adlı eserinde farklı ayetlerden deliller getirerek Lâ'nın zaid olduğunu ayrıntılı bir

---

[420] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/499.
[421] Konuyla ilgili el-Mektebetü'ş-şâmile'de İbnü'l-Münzir'in tefsiri dâhil beş eser taranmıştır.
[422] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 544; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 15/27-33; Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/385-388.
[423] el-Bakara 2/158.
[424] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/499.

şekilde açıklamıştır.[425] İbn Hacer yaptığı nakilde eser ismi zikretmeden sadece "Tahâvî'de böyle söyledi" diyerek bir cümleyle kendisine atıfta bulunmuştur.

1.3.4. Şerhu's-sünne, el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122)

Ferrâ el-Begavî'nin, hayatını Kur'an ve sünnet kültürünün yaygınlaşmasına adadığı, "Muhyissünne", "Şeyhulislam" ve "Rüknüddin" gibi lakaplar ile övgüldüğü, tefsir, hadis ve fıkıhta en önde gelen âlimlerden biri olduğu zikredilir. Kendisi şafiî olmasına ve şafiî fıkhına dair eserler yazmasına rağmen hiçbir zaman mezhep taassubuna düşmediği, bütün mezheplerin görüşlerini değerlendirerek delil yönünden en kuvvetli, naslara en uygun olanı tespit ve tercih etmeye özen gösterdiği ifade edilir. Ayrıca onun hadis metinleri üzerinde daha fazla durulmasını sağlamak amacıyla senetsiz hadis nakli geleneğini başlatmıştığı bilinir. Bu vesileyle kendisinden sonraki dönemlerde özellikle halk için yazılan hadis kitaplarında sadece sahâbe râvisi zikredilmekle yetinilmiştir. Hadiste *Şerḥu's-sünne*, *Meṣâbîḥu's-sünne*; Şafiî fıkhına dair *et-Tehẕîb*; Tefsirde *Me'âlimü't-tenzîl* müellifin en meşhur eserlerindendir. *Şerḥu's-sünne* adlı eserinde müellif, meşhur hadis kitaplarından seçtiği hadisleri konularına göre sıralamış, âlimlerin ihtilâf ettiği meseleleri ele almış ve hadislerden çıkarılabilecek hükümleri ortaya koymuştur.[426]

İbn Hacer kendisinden birçok nakilde bulunmuş ve genellikle müellif ismiyle beraber eser ismini de zikretmiştir. Örnek olarak yedi harf meselesiyle ilgili şu nakli yapmıştır: "Beğavî, Şerhu's-sünne isimli eserinde şöyle söyledi: "Üzerinde karar kılınan mushaf, son arzada Resûlüllah'a okunandı. Osman (ra), bunun mushaflara istinsâhını emretti. İnsanlar onun üzerine birleşti. Bunun dışındakileri, ihtilafa sebebiyet vermemesi için kat'î olarak ortadan kaldırdı. Böylece mushafın hattına uygun olmayanlar -diğer mensuh olan ve hükmü kaldırılanlar gibi- mensuh ve merfu' hükmünde oldu. Artık hiçbir kimse için mushaf hattının dışına çıkabileceği bir alan kalmadı."[427] Begavî, Şerhu's-sünne isimli eserinde, yedi harfle ilgili hadisleri zikretmiş ve onbir sayfa kadar konuyu genişçe ele

---

[425] Ebû Caʿfer Aḥmed b. Muḥammed el-Mıṣrî eṭ-Ṭaḥâvî, *Şerḥu Muşkili'l-âṣâr*, thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût (Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1415/1994), 10/89.

[426] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 19/439-443; Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340-341.

[427] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.

almıştır.[428] Müellif de, zikrettiğimiz gibi tek bir cümleyle gayet net bir şekilde Beğavî'nin görüşünü özetlemiştir.

1.3.5. İbnü't-Tîn (ö. 611/1214)

Ebû Muhammed Abdülvâhid İbnü't-Tîn es-Sefâkusî el-Mağribî, Mâlikî muhaddislerdendir. TDV İslam Ansiklopedisi dâhil Türkçe eserlerde kendisiyle alakalı pek bir bilgi yoktur. Buharî'yi şerh ettiği "el-Muḥabberü'l-faṣîḥ fî şerḥi'l-Buḫâriyyi'ṣ-ṣaḥîḥ" adlı bir eseri olduğu kaynaklarda geçmektedir fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.[429] İbn Hacer'in, İbnü't-Tîn Sefâkusî'ye çoğunluğu hadis ve tefsir alanında olmak üzere binin üzerinde atıfta bulunmuş olması kendisini ne kadar çok önemsediğini göstermesi bakımından yeterlidir. Bu nakillerin neredeyse hiçbirinde künye ve eser ismi zikretmeyip sadece "İbnü't-Tîn" demesinden kendi döneminde bu ismin gâyet tanınmış bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Kıraate dair nakline şu örnekleri zikredebiliriz:"**لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَين يَدَيْهِ**"[430] ayetindeki "**مُعَقِّبَاتٌ**" kelimesinin farklı okunuşlarıyla ilgili; "İbnü't-Tîn bazılarından nakille, Kâf'ın esresi ve tahfif ile (şeddesiz) " **معْقِبات**"şeklinde olduğunu rivayet etti.[431] Diğer bir örnekte müellif, "**فَ ُرْهُنَّ**"[432] kelimesindeki kıraat farklılığının manaya etkisini izah ederken; "İbnü't-Tîn; Sâd'ın zammesiyle, "onları birleştir" manasına; Sâd'ın esresiyle, "onları kes/parçala" anlamına geldiğini söyledi.[433]

1.4. İbn Hacer'in Kıraate Dair Eser Zikretmeksizin Nakilde Bulunduğu İsimler

İbn Hacer atıfta bulunduğu müellifleri bazen eserleriyle birlikte zikretmiş bazen de sadece

---

[428] el-Ḥuseyn b. Mesʿûd b. Muḥammed b. el-Ferrâʾ Ebû Muḥammed el-Beğavî, *Şerḥu's-Sunne*, thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût - Muḥammed Zuheyr eş-Şâvîş (Dımaşk; Beyrut: el-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983), 4/501-512.

[429] Muṣṭafâ b. ʿAbdullâh Ḥâcî Ḫalîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'ẓ-ẓunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Muṯennâ, 1941), 1/541; İsmâil b. Muhammed Emin b. Mîr Selim el-Bağdâdî el-Bâbânî, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn* (İstanbul, 1951), 1/635. Ayrıca bk. https://al-maktaba.org/book/31621/15278 (Erişim tarihi:07.04.2023).

[430] er-Ra'd 13/11.

[431] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/372

[432] el-Bakara 2/260.

[433] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/201.

müellif ismiyle yetinmiştir. Burada dikkat çeken bazı isimler incelenecektir.

1.4.1. Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771)

Ebû Amr b. Alâ, meşhur yedi kıraat imamından biridir. Bununla beraber, yedi kıraat imamlarından olan; Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Âsım b. Behdele'den, on kıraat imamından biri olan, Ebû Ca'fer el- Medenî'den ve Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, Atâ, İkrime ve Hasan-ı Basrî gibi tâbiîn'in önde gelen birçok kurrâsından kıraat okumuştur. Bir oda dolusu kitabını yaktığı rivayet edilmektedir. Talebelerinden Tayyib b. İsmâil, Ebû Amr'ın onbin varaklık yazılı bir metin meydana getirdiğini aktarmıştır. Günümüze ulaşan sadece birkaç eseri olduğu bilinir. İbn Nedîm'in Fihrist'inde ve daha başka kaynaklarda *"Kitabü'l-Kırâât"* isimli bir eseri zikredilmekte fakat bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Ebû Amr, kıraat ilminde hüccet kabul edilmiş ve İbn Mücâhid'in Kitâbü's-Seb'a adlı eseriyle kıraatinin kaideleri yazılı hale getirilerek bizlere kadar ulaşmıştır. IX. (XV.) yüzyıla kadar Ebû Amr kıraati geniş bir coğrafyada okunmakta iken farklı etkenlerle bu alan daralmıştır. Bugün bu kıraat Sudan, Nijerya ve bazı Orta Afrika ülkelerinde okunmaktadır.[434]

İbn Hacer müelliften Sâhibu'l-Kırâât diye bahsetmiş "Ebû Amr İbn Alâ, kardeşlerinin arasında en meşhur olan ve en yüksek olandır. O, Basra'da kıraat imamı ve Arapçanın şeyhidir"[435] diyerek kendisini övmüş ve farklı yerlerde kendisine atıflarda bulunmuştur. Örnek olarak, "**السَّدَّيْنِ**"[436] kelimesiyle ilgili bu kelimenin sîn'in fetha ve zammeyle okunması aynı manayadır. Bunu Kisâî söylemiştir. Ebû Amr b. Alâ; "Allah'ın (cc) yaratmasıyla olan için zamme ile "Süd" kullanılır. Âdemoğlunun yaptığına fetha ile "Sed" kullanılır." demiştir. Yine denilmiştir ki, gözünle gördüğün için fetha ile "Sed", gözünle göremediğin için zamme ile "Süd" kullanılır.[437] Müellif burada "**السَّدَّيْنِ**" kelimesinde kıraat farklılığı olduğunu belli eden bir kelime bile kullanmamış, kelime

---

[434] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 118,133; Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 6/407-410; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 288; Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ". 10/94-96.
[435] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 6/602.
[436] el-Kehf 18/93.
[437] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 6/385.

tahlili yapıyormuş gibi doğrudan zammeyle ya da fethayla okunması halinde mananın ne olacağını söylemiştir. Yine, kaynak vermeden Ebû Amr b. Alâ'ya atfen söylediği "Allah'ın (cc) yaratmasıyla olan için zamme ile "Süd" kullanılır. Âdemoğlunun yaptığına fetha ile "Sed" kullanılır" ifadesinin İkrime'den (ra) gelen bir rivayet olduğu görülmüştür.

Taberî söz konusu âyeti açıklarken buradaki kıraat farklılığını ve manaya etkisini şu şekilde açıklamıştır: "Bu kelimenin kıraatinde kurrâ ihtilaf etti. Medine kurrâsının geneli ve bazı Kûfeliler; bu kelimeyi ve Kur'an'da diğer geçtiği yerleri "السُّدَّيْنِ" -sîn'in zammesiyle- okumuştur. Mekkeli bazı Kurrâ, bu kelimeyi bütün Kur'anda sîn'in fethasıyla okumuştur. Ebû Amr b. Alâ bu kelimeyi, bu sûrede fetha ile Yâsîn süresinde[438] zammeyle okumuş ve şöyle söylemiştir: Bu kelime fetha ile okunduğunda, seninle bir şeyin arasına giren engel; zammeyle okunduğunda ise göze gelen perde anlamına gelmektedir. Kûfelilerin geneli bu kelimeyi bütün yerlerde sîn'in fethasıyla, sadece Kehf 93. âyette sîn'in zammesiyle okumuşlardır. İkrime'den (ra) bu konuda şöyle rivayet edildi: Âdemoğlunun yaptığına Sed denir. Allah'ın (cc) yaratmasıyla olana Süd denir. Kisâî her iki lügatin aynı anlamda olduğunu söylemiştir. Bana göre de her ikisi de aynı anlamdadır…"[439] Yapılan açıklamalar dikkate alındığında İbn Hacer'in ya da sonraki nüshaların, ihtisar ile nakilde bulunurken bilgileri birbiriyle karıştırdığı ya da Ebû Amr'ın bize ulaşmayan bir kitabından nakilde bulunduğu söylenebilir.

1.4.2. Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Kâdî el-Ezdî el-Cehdâmî (ö. 282/896)

İsmâîl b. İshâk el-Kâdî el-Cehdamî, Mâlikî fıkhında büyük bir otoritedir. Kıraat ilminde de önemli bir yeri olan el-Cehdamî, Nasr b. Ali el-Cehdamî'den İbn Kesîr kıraatini, babasından Ebû Amr kıraatini ve Kâlûn'dan Nâfi' kıraatini öğrenmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi birçok meşhur talebesi vardır. İbn Mücâhid ve İbnü'l-Enbârî de kıraat ilminde kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Zehebî onun birçok eserini zikretmiş ve *Ahkâmü'l-Kur'an* adındaki eserinin henüz bir benzerine ulaşılamamış olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî, kendisinin *Kitâbü'l-Ḳırâʾât* adlı bir eseri olduğunu bu eserinde

[438] Yâsîn 36/9.
[439] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 18/101.

müellifin yirmi imamın kıraatini topladığını zikretmiştir. Ancak bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.[440]

İbn Hacer, "İsmâîl b. İshâk el-Kâdî" adıyla kendisine farklı yerlerde atıfta bulunmuştur. Sahih kıraatlerin sadece İbn Mücahid'in belirlediği yedi kıraat olmadığını, İbn Mücâhid'den daha önce Ebu Ubeyd, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Taberî, İsmail b İshak el-Kâdî[441] gibi âlimlerin kıraat kitapları tasnif ettiklerini[442] ve bu kitaplarda farklı sayıda kıraat imamlarını ele aldıklarını belirtmektedir.[443]

1.4.3. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), (el-İbâne an Meâni'l-Kırâât)

Endülüs kıraat geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olan Mekkî b. Ebî Tâlib, kıraat ve Kur'an ilimlerinde çok önemli eserler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kıraat âlimi İbn Galbûn (ö. 399/1009), tefsir ve nahiv âlimi el-Üdfûvî (ö. 388/998) gibi alanında uzman birçok isimden eğitim almıştır. Arkadaşı Mukrî Ahmed b. Mehdî tek cümleyle kendisini şöyle tanıtmıştır: "Kur'an ilimleri ve Arapça'da derin bilgi sahibi, zekî, anlayışlı, güzel ahlaklı, dini bütün, Kur'an ilimlerinde birçok eser sahibi, Kur'ân'ı güzel okuyan ve kıraatlerin manalarını bilen bir âlimdir." Müellifin birçok eserinin yanında "*el-İbâne an Meâni'l-Kırâât"*, "*el-Keşf 'an vücûhi'l-ḳırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve ḥucecihâ"* ve *"et-Tebṣıra fi'l-ḳırâ'âti's-seb'"* adlı eserleri günümüze kadar kaynaklık etmeye devam etmiştir. Hayatı ve eserleri hakkında birçok ilmî çalışma yapılmıştır. Çalışmaları İbnü'l-Cezerî'nin de kaynakları arasında yer almıştır.[444]

---

[440] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 13/339-342; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/162; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/34; Alican Tatlı, "Cehdamî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/224-225.

[441] Burada, İsmail b İshak ve'l-Kadî diye iki ayrı kişiymiş gibi arada "vav" yazılmıştır. Ancak aynı isme yapılan diğer atıflarda İsmail b İshak el- Kadî yazılması, buradaki vâv'ın sehven yazıldığını göstermektedir. (Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 2/225,359, 7/313,9/591..)

[442] Bu kitaplara örnek olarak, incelemekte olduğumuz İsmâîl b. İshâk el-Kâdî'nin yirmi imamın kıraatini ihtiva eden *Kitâbü'l-Ḳırâ'ât* adlı eserini zikredebiliriz.

[443] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.

[444] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 2/309-310; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/70-71; Daha geniş bilgi için bk. Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebi Talib el-Kaysi Asrı-Hayatı ve Eserleri* (Selçuk Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1986); Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003),

İbn Hacer söz konusu âlimi önemli bir kaynak olarak kabul etmiş ve yedi harf meselesiyle ilgili kendisine uzunca atıflarda bulunmuştur. Yedi harf ile kıraatlerin özdeş olup olmaması meselesinde şu bilgiyi nakletmiştir: "Câiz olan kıraatler sadece bu yedi kıraat değildir. Bugün, imamlardan sahih olarak rivayet edilerek okunan kıraatler, Kur'ân'ın üzerine indirildiği yedi harften sadece bir cüzdür. Sadece Nâfi', Âsım gibi bu meşhur yedi imamın kıraatlerinin yedi harf olduğunu zannetmek büyük bir hatadır. Eğer bu zan doğru kabul edilirse o zaman bu meşhur yedi kıraatin dışında, imamlardan sahih olarak nakledilen ve mushaf'ın hattına uygun olan kıraatlerin Kur'an olmadığını söylemek lazım gelirdi. Bu da çok büyük bir hata olurdu..."[445] Aslında bu konuda üzerinde çalıştığımız âlim de aynı görüşte olup kendi görüşünü temellendirmek ve desteklemek için farklı isimleri zikretmektedir. Görüşlerini dayandırdığı bu isimlerden biri de Mekkî b. Ebî Tâlib'dir. Mekkî, *el-İbâne* eserinde yirmi beş sayfa boyunca yedi harf-yedi kıraat meselesini işlemiş İbn Hacer de kendisinden oldukça uzun nakillerde bulunmuştur.[446]

1.4.4. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)

Endülüslü önemli bir kıraat âlimi olan Dânî, bugüne ulaşamayan pek çok kitabın bilgilerini ilmî süzgeçten geçirerek eserlerinde toplamış ve kendinden sonraki dönem için bu bilgilerin güvenilir bir kaynağı olmuştur. Sehâvî (ö. 643/1245), Zehebî (ö. 748/1348), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi pek çok âlim, günümüze ulaşmamış birçok kitaptan, Dânî'nin eserlerinden istifade ederek nakilde bulunmuşlardır. Kaynaklarda 120 kadar eseri olduğu zikredilen müellifin günümüze ulaşan birçok eseri bulunmaktadır. *Câmi'u'l-beyân fi'l-ḳırâ'âti's-seb'* ve *et-Teysîr fi'l-ḳırâ'âti's-seb'* adlı eserleri kıraat ilminin sistemleşmesinde ve eğitim öğretiminde çok önemli bir yere sahiptir.[447] İbn'ül Cezerî müelliften bahsederken ondaki üstünlüğe şu şekilde işaret etmiştir: "Onun eserlerine ve özellikle *Câmi'u'l-beyân* eserine bakan kişi, onun ilimdeki kudretini ve Cenâb-ı Hakk'ın kendisine neler hibe ettiğini görecektir. Fesübhâne'l-

28/575-576; Servet Kılıç, *Kırâat ilminde Mekkî b. Ebî Tâlib* (Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2021); Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 88-112.

[445] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30-31 (Konu, Yedi harf başlığında daha ayrıntılı bir şekilde işlenecektir.).

[446] Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne ʿan meʿânî'l-ḳırâ'ât*, 31-57.

[447] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/503-505; Çetin, "Dânî", 8/459-461; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 114-138.

Fettâhu'l-Alîm!"[448]

İbn Hacer, günümüzde kıraat ilmi ve yedi kıraatin sistemleşmesi açısından çok önemli bir yeri olan müellife *Fetḥu'l-bârî*'de ikisi hadis, ikisi kıraat alanında olmak üzere 4 atıfta bulunmuştur. Örnek olarak, yedi harfin lügat ya da vücuh olduğu konusunu tartışırken Dânî'den şu nakli yapmaktadır: " Lâkin bu iki görüşün ihtilafında başka bir fayda daha vardır ki Ebû Amr ed-Dânî de buna dikkat çekmiştir…."[449] Müellifin yedi harfle ilgili olan bu atıfta, söz konusu âlime gayet itibar ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isme neden bu kadar az yer verdiği akla bazı sorular getirmektedir. Zira İbn Hacer'le aynı dönemde yaşayan ve kıraatte yeni bir dönemi başlatan İbnü'l-Cezerî, *Tahbîru't-Teysîr*'i[450] yazarak sistemini adeta Dânî'nin kıraat müktesebatı üzerine kurmuştur. İbn Mücâhid ile başlayan ve Dânî ile daha da meşhur olan yedi kıraat maalesef daha sonraki dönemlerde, caiz olan yedi kıraat veya hadislerde geçen yedi harf olarak zannedilmiştir. Müellif de farklı kişilere atıflarda bulunarak bu görüşün yanlışlığını dile getirmiş, "Ben bu konuyu böyle genişçe ele aldım. Çünkü son zamanlarda meşhur kıraatlerin *Teysîr*[451] ve *Şâtıbiyye*[452] gibi kitaplarda zikredilen kıraatlerle sınırlı olduğu zannı iyice artmıştır."[453] ifadeleriyle bu algıdan rahatsız olduğunu ifade etmiştir. Dânî her ne kadar böyle bir iddia da bulunmasa da hatta kendisinden muhtasar bir eser yazmasının istenmesi üzerine bu eseri kaleme aldığını belirtse de İbn Hacer'in bu rahatsızlığı sebebiyle kendisine fazlaca yer vermemesi muhtemeldir. Aynı şekilde müellifin, İmam Şatıbî'nin[454] yazdığı, kıraat ilmine dair *Şatıbbiyye*'yi ve Resmü'l mushaf'a dair *Akîle*'yi[455] tamamıyla hocası Tenûhî'den

---

[448] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/504-505.

[449] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28 (Üçüncü bölümde Yedi harf başlığında konu inceleneceği için burada kısaca işaret edilmiştir.

[450] Tahbîru't-Teysîr, İbnü'l-Cezerî'nin, Dânî'nin et-Teysîr'inde yer verdiği yedi kıraat imamına, Ebû Ca'fer, Ya'kub ve Halef'i ekleyerek on imamı kaleme aldığı eseridir. Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed İbnü'l-Cezerî, *Taḥbîru't-Teysîr fî'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, thk. Aḥmed Muḥammed Mufliḥ el-Ḳuḍât (Amman: y.y., 1421/2000).

[451] et-Teysîr: Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) kırâat-i seb'aya dair eseri; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 127.

[452] Şâtıbiyye: Ebû Amr ed-Dânî'nin teysîr adlı eserinin, Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) tarafından manzum hale getirildiği eserdir. Kitabın adı, Hırzü'l-emânî ve vechü't-tehânî olup müellifine nispetle Şâtıbiyye diye meşhur olmuştur. Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 155.

[453] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

[454] Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194)

[455] Akîletü etrâbi'l-kasâid fî esne'l-makasid, Kasım b. Firruh eş-Şatıbi.

okumasına rağmen[456] Şâtıbî'ye de sadece bir yerde değinmesi[457] bu fikrimizi güçlendirmektedir.

1.4.5. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1148), (el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes)

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî Endülüs'ün önde gelen Mâlikî fakih ve muhaddislerindendir. İmam, allâme, hâfız gibi vasıflarla nitelenmiştir. İhyâü Ulûmi'd-Dîn müellifi Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) talebesi ve meşhur Kâdî İyâz'ın hocasıdır (ö. 544/1149). Dini ilimlerin hemen her sahasında birçok eser verdiği zikredilmiş fakat bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. *"Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, el-'Avâṣım mine'l-ḳavâṣım* ve *el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes"* günümüze ulaşan en önemli eserlerindendir.[458] İbn Hacer farklı konularda ellinin üzerinde söz konusu âlimden nakil yapmıştır. Mesela yedi harf meselesinde müellife eser ismini zikretmeksizin şu şekilde atıfta bulunmuştur: "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî şöyle söyledi: Câiz olan kıraatler sadece bu yedi kıraat değildir ki onlardan başkası caiz değildir denilsin. Ebû Ca'fer, Şeybe, A'meş gibi âlimlerin kıraatleri de yedi kıraat gibidir ya da onların da üstündedir."[459] İbnü'l-Cezerî de, kıraatlerin yediden ibaret olmadığını açıklarken İbnü'l-Arabî ve eserini bir dayanak olarak kullanmış ve İbn Hacer'in nakline yakın cümlelerle kendisine atıfta bulunmuştur. Hatta kendisini önemli bir kaynak olarak kabul ettiğine dair; "Ben *Kabes* isimli kitabında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin şu ifadelerine vakıf oldum…" şeklinde bir yaklaşımda bulunmuştur.[460]

1.4.6. el-Kevâşî (ö. 680/1281), (Tebṣıratü'l-müteẕekkir ve teẕkiretü'l-mütebaṣṣır)

Kevâşî Arap dili edebiyatı, tefsir ve kıraat alanında uzman kabul edilir. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) gibi devrinin en önde gelen hocalarından eğitim almış ve el-Mevsılî (ö.683/1284) gibi meşhur talebeleri kendisinden istifade etmiştir. Kur'an ilimleri tefsir ve kıraat alanlarında eserler vermiştir. "*Tebṣıratü'l-müteẕekkir ve teẕkiretü'l-mütebaṣṣır"*

---

[456] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 1/88.
[457] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.
[458] Ẕehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*, 20/197-204; Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488-491.
[459] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30; Ebû Bekr Muḥammed b. ʿAbdillâh b. Muḥammed el-Meâfirî İbnü'l-ʿArabî, *el-Ḳabes fî Şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes*, thk. Muḥammed ʿAbdullâh Veletu Kerîm (b.y.: y.y., 1992), 1/402.
[460] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*, 1/37.

günümüze ulaşan en önemli eseridir. *"et-Tefsîrü'l-kebîr"* ve "*et-Tebṣıra fi't-tefsîr*" gibi isimlerle de zikredilen bu kitabında müellif, Kur'an'daki vakıflar, kıraatler, dilsel tahliller, sebebi nüzül, muhkem-müteşâbih ve nâsih-mensuh gibi meseleler üzerinde durmuş, Hz. Peygamber, sahâbe ve sonraki âlimlerden gelen rivayetlere yer vermiştir.[461] Müellif, söz konusu âlime eser ismine yer vermeksizin iki atıfta bulunmuştur. Şu örneğin tam bir kaide sayılabilecek nitelikte olduğu görülür: "Kevâşî dedi ki senedi sahih, Arapçaya uygun ve mushaf hattına muvafık olan her bir okuyuş hadiste zikredilen yedi harfe dâhildir. Kıraatlerin kabulü bu asıl üzerine binâ edilir. Yedi olur, Yedi bin olur. Bu üç şarttan biri bulunmazsa, o kıraat şâz olur."[462] İbnü'l-Cezerî de buna yakın bir nakli müelifin ismini uzunca zikrederek ve eser ismini kısaltarak şöyle yapmıştır: [463]

"وَقَالَ الشَّيْخُ الْإِمَامُ الْعَالِمُ الْوَلِيُّ مُوَفَّقُ الدِّينِ أَبُو الْعَبَّاسِ أَ ْمَدُ بْنُ يُوسُفَ الْكَوَاشِيُّ الْمَوْصِلِيُّ فِي أَوَّلِ تَفْسِيرِهِ التَّبْ ِرَةِ"

İbn Hacer ve İbnü'l-Cezerî'nin nakil üslûbuna bakıldığında Kevâşî'yi alanında önemli bir karakter saydıklarını ifade etmek mümkündür.

1.4.7. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)

Ebû Hayyân, Endülüs ilim dünyasının en önemli isimlerinden sayılır. Arap dili, tefsir, kıraat, hadis gibi birçok ilimde yüksek ihtisas sahibi olup kendinden sonraki dönemlerde kaynak bir isim olarak görülmüştür. Zehebî onun hakkında, günümüze kadar Arapça'nın en önde gelen ismi,[464] fıkıh, hadis, kıraat ve lügatte derin bilgi sahibi ifadelerini kullanmıştır.[465] İbnü'l-Cezerî, "Onun Bahru'l-muhît isimli tefsiri vardır ki henüz bir benzerine ulaşılamamıştır." şeklinde kendisini övmüştür. Ebû Hayyân'ın on beş'i kıraate dair olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat ve tarih gibi farklı ilim dallarında yetmişten

---

[461] M. Mahfuz Ata, "Kevâşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/340-341; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/151; Omar Nooruldeen Mahmood Mahmood, *Kevaşi'nin Tefsirinde Kıraat Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 17-24.
[462] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.
[463] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/44.
[464] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 7/250.
[465] Ẕehebî, *Ma'rifetu'l-Ḳurrâ'l-Kibâr 'alâ'ṭ-Ṭabaḳâti ve'l-A'ṣâr*, 1/387.

fazla eseri olduğu zikredilmekte olup günümüze ulaşanlar yirmi civarındadır.[466]

Müellif farklı konularda söz konusu âlimden on beş kadar nakil yapmıştır. Kıraat konusunda yedi harfe dâir, eser ismi zikretmeksizin kendisine şu şekilde atıfta bulunmuştur: "İbn Mücâhid ve ona tabi olanların kitabındaki kıraatler, meşhur kıraatlerin çok az bir kısmıdır…. Ben ilim noksanlığından başka bu sınırlamaya bir sebep göremiyorum."[467]

İbn Hacer bu naklini sadece "Ebu Hayyân dedi ki" şeklinde yapmış hangi eserde olduğunu zikretmemiştir. Bu nakil İbnü'l-Cezerî'nin de Ebû Hayyan'dan yaptığı uzunca bir nakilden küçük bir bölümdür. İbnü'l-Cezerî *Neşr* isimli kitabında İbn Hacer'in yaptığı bu nakli de içeren şu ibareye yer veriyor ve konuyu 3-4 sayfa boyunca genişçe aktarıyor: "İnsanlar şu hususta ihtilafa düştü: yedi kıraati, on kıraati ve daha başkasını da içeren mushaf-ı Osmânî, hadiste zikredilen yedi harfin tamamını mı yoksa yalnızca bir harfi mi kapsıyor…. İmam, hafız, müfessirlerin hocası Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Hayyân el-Ceyyânî, el-Endelüsî'nin cevabı şöyledir. Ben onun yazdığından aktarıyorum…"[468] Yapmış olduğumuz taramalarda Ebû Hayyân'ın en meşhur eseri olan *Bahru'l-Muhît*'te bu cümlelere yakın bir ibâre ve bu konuya dair bir açıklamaya rastlanmamıştır. Günümüze ulaşan eserlerine bakıldığında bu konunun ele alınabileceği başka bir kitap da görünmemektedir. İbnü'l-Cezerî'nin Neşr kitabını İbn Hacer'e hediye ettiği göz önünde bulundurulursa İbn Hacer'in bu nakli *Neşr*'den yapmış olabileceği ya da her iki âlimin de bu nakli Ebû Hayyân'ın bize ulaşmayan başka bir eserinden yapmış olabileceği düşünülmektedir. Zira onun kıraat ilmine dair günümüze ulaşmayan, Şâtıbiyye vezni üzere *"Akdü'l-Leâlî"* adında manzum bir eseri ve daha başka kıraat eserleri olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[469]

1.5. İbn Hacer'in Kıraate Dair Nakilde Bulunduğu Mefkûd Kaynaklar

---

[466] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 2/285-286; Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/282-285; Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152-153.

[467] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30. (Konu, Yedi harf başlığında daha geniş bir şekilde ele alınmıştır.)

[468] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/40-43.

[469] Süyûṭî, *Buğyetu'l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, 1/282.

Müellif özellikle bugün elimizde olmayan ya da yazma eser olarak bulunup da günyüzüne çıkmayan bazı kaynaklardan nakiller yapmıştır ki bu, genelde ilim tarihi özelde kıraat ilmi açısından son derece önemlidir. Bu kısımda bu kaynaklardan bazılarına yer verilecektir.

1.5.1. el-Kırâât, Ebû Hâtim es-Sicistânî, (ö. 255/869)

Ebû Hâtim, Arap dili edebiyatı, şiir, lugat, Kur'an ilimleri, kıraat ve hadis ilmine derin vukufiyetiyle tanınır. Ahfeş el-Evsat meşhur hocalarından, Müberred de meşhur talebelerindendir. Ebû Hâtim elliden fazla eser kaleme almış fakat 16 kadarı günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşamayan bir kitabı da, *"el-Kırâât"* isimli eseridir ki bunun, Basralılar'ın övündükleri dört eserden biri olduğu söylenmiştir.[470]

İbn Hacer birçok yerde müelliften nakilde bulunmuştur. Bazı yerlerde "Ebû Hâtim es-Sicistânî" demiş bazen de "Ebû Hâtim" demekle yetinmiştir. Ancak hiçbir yerde kitap ismi zikretmemiştir. Örnek olarak yedi harf meselesini ele aldığı uzun bölümde, sahih kıraatlerin sadece İbn Mücahid'in belirlediği yedi kıraat olmadığını, bunu söyleyenlerin hata ettiklerini aktarmıştır. Bu görüşü desteklemek üzere İbn Mücâhid'den daha önce Ebu Ubeyd, Ebû Hâtim Sicistânî, Taberî, İsmail b İshak el-Kadî gibi âlimlerin kıraat kitapları tasnif ettiklerini ve bu kitaplarda farklı sayıda kıraat imamlarını ele aldıklarını naklederek şu ifadelerle görüşünü savunmuştur: "Ebu Ubeyd[471] kitabında kıraat imamlarından 25 kişiyi zikretti. Ebû Hâtim yirminin üzerinde ismi zikretti ancak İbn Âmir, Hamza ve Kisâi'yi zikretmedi. Taberî de kitabında 22 kişiyi zikretti."[472]

Müellif kıraât farklılığı ile alakalı da Ebû Hâtim'e birçok yerde atıfta bulunmuştur. Örnek olarak; "مِلْحٌ" kelimesini mîm'in fethası ve lâm'ın esresiyle "مَلِحٌ" şeklinde okuyanların olduğunu zikretmiş devamında "وَاسْتَنْكَرَهَا أَبُو حَاتِمٍ السِّجِسْتَانِيُّ" diyerek Ebû Hâtim'in bu

---

[470] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 184-185; Zülfikar Tüccar, "Sicistânî, Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/140.

[471] Burada "Ebu Ubeyd" yerine yanlışlıkla "Ebu Ubeyde" yazılmıştır.

[472] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31. Konu, ayrıntılı bir şekilde Yedi harf meselesinde ele alınacağı için burada sadece "Ebû Hâtim Sicistânî" nin olduğu ilgili kısım zikredilmiştir.

okuyuşu reddettiğini belirtmiştir.[473] Hatta "وَلَمْ يَقْتُرُوا" kelimesinin sahih kıraatlerde "وَلَمْ يُقْتِرُوا" şeklinde okunuşu olmasına rağmen,[474] "وَأَنْكَرَهَا أَبُو حَاتِمٍ" ifadesiyle Ebû Hâtim'in bu okuyuşu reddettiğini kaydetmiştir.[475] Nakillere bakıldığında müellifin, Ebû Hâtim'i güvenilir bir başvuru kaynağı olarak gördüğünü söylemek mümkündür.

1.5.2. Vücûhü'l-Kırâât, İbn Kuteybe (ö. 276/889)

Yukarıda ifade edildiği üzere[476] İbn Kuteybe'nin altmıştan fazla eseri olduğu zikredilir. İbn Hacer farklı konularda 130'un üzerinde İbn Kuteybe'ye atıfta bulunmuştur. Bunlardan bazılarında *Meârif, Garîbü'l-Hadis, Tefsîru'l-Müşkil* gibi eserleri zikretse de çoğunlukla "İbn Kuteybe şöyle söyledi" demek suretiyle sadece müellif ismini vermekle yetinmiştir. Müellif, söz konusu âlimden eser ismi vermeden yaptığı bir nakilde "الْمَشْعَرِ" kelimesinin Mîm'in kesresiyle *Miş'ar* okunmasıyla ilgili "İbn Kuteybe şâzlarda böyle bir kıraat olmadığını söyledi" demektedir.[477] Ancak *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-Hadis* kitaplarında yaptığımız dijital taramada, İbn Kuteybe'nin "الْمَشْعَر" kelimesiyle ilgili herhangi bir değerlendirmesine rastlanmamıştır. Bu naklin kendisine nispet edilen ancak günümüze ulaşmayan "*Vücûhü'l-Kırâât*"[478] adlı eserinden nakledilmiş olması muhtemeldir. Bu, İbn Hacer'in günümüze ulaşmayan geniş müktesebatı bize aktarmış olduğunu gösteren örneklerden biri olarak önem arzetmektedir.

1.5.3. el-Kırâât, Fadl İbn Şâzân (ö. 290'ların sonu)

Fadl İbn Şazan b. İsa Ebu'l-Kasım er-Râzî hakkında Türkçe kaynaklarda pek bir bilgiye rastlanmamıştır. İbnü'l-Cezerî kendisi hakkında "Büyük imam, güvenilir âlim" ifadelerini kullanmış; Dânî, "Döneminde ilim, anlayış, adalet ve vukufiyet bakımından

---

[473] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/35
[474] Nâfi', İbn Âmir ve Ebû Cafer bu şekilde okumuşlardır; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 2/334.
[475] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.
[476] Bk. s. 74.
[477] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/527.
[478] Yazıcı, "İbn Kuteybe", 20/145-149.

onun bir benzeri yoktur." ifadeleriyle kendisini övmüştür.[479] İbn Nedîm de el-Fihrist'te kıraatle ilgili kendisine atıfta bulunmuştur.[480] Üzerinde çalıştığımız müellif, "بَرَاءٌ" kelimesinin[481] tahlilinde "Fadl İbn Şâzan *el-Kıraat* kitabında Abdullah İbn Mes'ûd'un yâ ile "بَرِيءٌ" okuyuşunu ve senedini zikretti" demektedir.[482] Fetḥu'l-bârî'de bu kitap ve müelliften başka bir nakil görülmez. Bu kitabın günümüze ulaştığına dair bir bilgi de yoktur. Ancak zikrettiğimiz bu nakil, müellifin günümüze ulaşmamış *"el-Kıraat"* adlı bir kitabı olduğunu bilmek bakımından önemlidir.

1.5.4. Eş-Şâfi, İbnü's-Sem'ânî:(ö. 414/1023):

Adı, İsmail b. İbrahim, Ebû Muhammed el-Karrâb es-Serahsî'dir. Kendisi ve eserleriyle ilgili Türkçe kaynaklarda pek bir bilgiye rastlanmamıştır. Hadis âlimleri olan es-Sem'ânî (ö.510), onun oğlu ve oğlunun oğlu es-Sem'ânî diye meşhurdur. Ancak bu zikrettiğimiz isimler, üzerinde durduğumuz İbnü's-Sem'ânî ile farklı kişilerdir.[483] İbnü'l-Cezerî kendisinin mukri' olduğunu ve kıraatte, fıkıhta ve edebiyatta imam olduğunu; Zehebî de zamanının en önde gelenlerinden biri olduğunu zikretmiştir. Kıraat, fıkıh, hadis, meâni'l-Kur'ân ve edebiyat gibi birçok ilimde eserleri olduğu, zamanının imamı bir zât olduğu ve *el-Kâfî fî ilmi'l-Kur'ân* ya da *el-Kâfî fî'l-kırââti's-Seb'* adıyla birçok ilmi içinde barındıran hacimli bir eseri olduğu zikredilmektedir.[484]

Müellif yedi harf meselesine dair söz konusu âlime şu şekilde atıfta bulunmuştur: "İbnü's-Sem'ânî *eş-Şâfî* isimli kitabında şöyle söyledi: Kurrâ'dan sadece yedi kişiye temessük edip diğerlerini terk etmeye dair ne bir eser ne de bir sünnet vardır. Bu ancak, sonrakilerin yedi kıraat diye yaptıkları cem'lerde ortaya çıkmıştır. Onların görüşleri öyle bir yayıldı

---

[479] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 2/10.
[480] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 115.
[481] ez-Zuhruf 43/26.
[482] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 8/568.
[483] Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/464.
[484] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 17/379; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/160. (TDV. İslam Ansiklopedisinde bir madde olarak yer almayıp "Serahsî, İsmâil b. İbrâhim" adıyla bir dökümantasyon dosyası mevcuttur.).

ki bu yedinin üzerine bir ziyadenin caiz olmadığı zannedildi..."[485] İbn Hacer, İbnü's-Sem'ânî künyesiyle müellife atıfta bulunmuştur ancak başka yerlerde müellifin bu ismi ve künyesi pek görülmez. İbnü'l-Cezerî "İmam, üstaz İsmail b. İbrahim, Ebû Muhammed el-Karrab, *Şâfi* isimli kitabının evvelinde şöyle söylüyor" diyerek aynı nakli yaptığı için İbn Hacer'in zikrettiği kişinin İsmail b. İbrahim, Ebû Muhammed es-Serahsî olduğu anlaşılmıştır.[486]

1.5.5. el-Levâih,[487] Ebü'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062)

Ebü'l-Fazl er-Râzî kıraat ilminde imam, hadis ilminde de sika kabul edilir. Günümüze ulaşmayan birçok eseri olduğu kaynaklarda kaydedilir. Kıraat ve Kur'an ilimlerine dair *el-Levâih (el-Levâmiḥ)*, *Kitâb fi't-tecvîd*, *Câmi'u'l-vuḳûf* ve *Feżâ'ilü'l-Ḳur'ân* isimli eserleri olduğu kaynaklarda geçer. Zehebî ve İbnü'l-Cezerî, kendisi hakkında "İmam, önder, şeyhu'l-İslam, mukri'" ifadelerini kullanmış, seyahat ettiği birçok ilim merkezini ve bu merkezlerde ders aldığı hocalarını zikretmiştir. Râzî de bizzat kendisi on üç yaşında ilim yolculuğuna başladığını ve bu ilim yolculuğunun 71 yıl sürdüğünü ifade etmiştir.[488] Müellif iki yerde yedi harfle ilgili kendisine atıfta bulunmuştur. Örnek olarak şunu zikredebiliriz: "Ebu'l-Fazl er-Râzî şöyle söyledi: Bazı câhiller yedi imamın kıraatinin, hadislerde işaret edilen yedi harf olduğunu zannettiler. Bundan dolayı İbn Mücahid'den sonra bazı âlimler sekiz kıraat ve on kıraate dair eserler verdiler. Ben de onların eserlerini araştırdım ve şu görüşe vardım: Kurrâ imamlardan biri, bir harfi ihtiyar etse ve kıraatte yalnız kalsa -ihtiyar şartıyla- yedi harfin dışına çıkmış olmaz."[489]

1.5.6. el-Câmi'u'l-ekber ve'l-baḥrü'l-ezḫar, Ebu'l Kâsım el-Lahmî, (ö. 629/1232)

Adı, Ebü'l-Kâsım Muvaffakuddîn Îsâ b. Abdilazîz b. Îsâ b. Abdilvâhid el-Lahmî el-İskenderânî'dir. Kaynaklarda birçok eseri olduğu kaydedilse de bunlardan ancak birkaçı

---

[485] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.
[486] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/46; Zemzemi, *Mesâdiru'l-Hâfız*, 16,41.
[487] Bu eserin adı *en-Neşr'de*, TDV. İslam Ansiklopedisi ve daha başka bazı kaynaklarda *el-Levâmih* diye geçmektedir.
[488] Ẕehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 18/135-138; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'*, 1/361-363; Ali Turgut, "Ebü'l-Fazl er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/315.
[489] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

günümüze ulaşabilmiştir. En meşhur kitabı *el-Câmi'u'l-ekber ve'l-baḥrü'l-ezḫar*'dır. İbn Hacer'in 30 cilt olduğunu söylediği eser, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde 50 cilt olarak zikredilmektedir. Bu kitap ve içeriğiyle ilgili günümüze ulaşan bazı bilgiler ve nakiller mevcut olsa da kitabın günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur.[490] İbnü'l Cezerî de söz konusu müellif'in, eserinde her türlü rivayeti topladığını, birçok karışıklığa düştüğünü, zikrettiği birçok kıraat şeyhinin ve senetlerinin tanınmadığını, bu gerekçeyle kitaptaki rivayetleri zayıf sayarak müellifi yalancılıkla suçlayanların olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî bu bilgileri zikretmiş olsa da müellifi tanıttığı ilk cümlede onun için "Kıraatte büyük imam" tabirini kullanmıştır.[491]

İbn Hacer Furkân sûresisindeki kıraat ihtilaflarını zikrettikten sonra el-Lahmî'ye şöyle atıfta bulunur: "Ben bu konuyu yazıp duyurduktan sonra hocalarımızın hocası Ebu'l Kâsım Îsâ İbn Abdi'l-Aziz el-Lahmî'nin yazmış olduğu, yaklaşık 30 cilt olan *"el-Câmi'u'l-ekber ve'l-baḥrü'l-ezḫar"* isimli büyük bir kitaba muttali oldum…"[492] İbn Hacer, başka bir yerde bu eserden nakilde bulunmamıştır ancak onun, "Hocalarımızın hocası Ebu'l Kâsım Îsâ İbn Abdi'l-Aziz el-Lahmî" ve "büyük bir kitap *olan "El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar"* ifadelerinden müellifi ve eseri önemli bir kaynak olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

1.5.7. Kitâbu'l-Kıraât, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)[493]

3.5.8. İbnü'l-Münzir En-Nîsâbûrî (ö. 318/930)[494]

1.5.9. İbnü't-Tîn (ö. 611/1214)[495]

1.6. İbn Hacer'in Nakil Metodunun Genel Değerlendirmesi

Yukarıdaki nakillere genel olarak baktığımızda İbn Hacer'in nakil metoduyla alakalı şu tespitleri yapmamız mümkündür: İbn Hacer'in 1400 kadar kaynağı kullanarak eserini

---

[490] Ẕehebî, *Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-ʿalâm*, 13/899; İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36; Duman, "İskenderânî, Îsâ b. Abdülazîz", 22/572-573.
[491] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*, 1/609-611.
[492] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/36 (Konunun ayrıntısı için bk. s.177,190).
[493] Daha önce müellif ve eserleriyle ilgili bilgi verildi. Bk. s. 73.
[494] Daha önce müellif ve eseriyle ilgili bilgi verildi. Bk. s. 97.
[495] Daha önce müellif ve eseriyle ilgili bilgi verildi. Bk. s. 99.

meydana getirdiği zikredilir. Yaptığımız çalışmada bunlardan doğrudan kıraat meseleleriyle ilgili atıfta bulunduğu eser sayısının 40'ın üzerinde olduğu görülür. Bu eserler kıraat, tefsir, hadis, lügat ve daha farklı alanları kapsamaktadır. Bu bağlamda atıfta bulunduğu 45 müellif ve eser ele alınmıştır.

İbn Hacer ele aldığı konuyla ilgili kayda değer ne kadar görüş varsa öncelikle onları zikreder. Yöntem olarak bazen sadece şahıs ismi ya da eser ismi bazen de müellifiyle beraber eser ismini verir. Taberî gibi çok bilinen bir şahıs ya da *Şâtıbiyye* gibi herkesçe bilinen bir eser olduğunda teferruata girmeden bir kelimeyle işaret ederek asıl konuya yönelir. Daha önce müellif ya da ismini açık bir şekilde verdiğinde sonraki atıflarda kısaltmalar yapabildiği görülür. O genellikle manayı kendi cümleleriyle aktarmış, özellikle dikkat çekmek istediği bir husus varsa o zaman ibareyi aynen aktarmıştır. Nakil yaptığı yerde meseleler çok geniş işlenmişse konuyu ya da görüşü özetleyerek aktarmayı tercih etmiştir. Bunu da "Ben bu konuyu bu şekilde özetle aldım" diyerek vurgulamıştır. Konunun hassasiyetine göre gerekli olduğunda konuyu uzatmaktan da geri durmamıştır. Örneğin yedi harf meselesinde konuyu 30 sayfanın üzerinde tüm görüş ve ayrıntılarıyla işlemiş, sonunda bu konuyu bu kadar uzunca ele almasının sebeplerini zikretmiştir.

İbn Hacer bir nakilden sonra değerlendirme yapmaksızın konuya devam ettiğinde onun da aynı görüşte olduğu anlaşılır. Ancak aynı konuyla ilgili farklı görüşler olduğunda, nakilleri yaptıktan sonra çoğunlukla kendi orijinal görüşünü ya da tercih ettiği görüşü sebepleriyle birlikte zikreder. Genellikle nakilde bulunduğu cümlenin bittiğini "**انتهى**", "**قلت**" gibi sözlerle belirtir, bazı yerlerde ise ana kaynağa bakmadan naklin nerede bittiğini anlamak mümkün olamayacak şekilde konuya devam ettiği görülür.

Dijital materyal ve kontrol sistemlerinin olmadığı 1400'lü yıllarda İbn Hacer'in uyguladığı nakil yöntemleri günümüzdeki isnad atıf sistemleriyle mukayese edildiğinde, müellifin yönteminin bugünkünden daha da hassas olduğunu söylemek mümkündür. Çok sayıda eser ve şahıstan istifade etmesine rağmen her defasında atıfta bulunduğu eser ve müellifini zikretmeyi ihmal etmemiştir. Bizim kısıtlı çalışmalarımızda bakabildiğimiz İbn Hacer külliyatında, günümüzde intihal olarak değerlendirilebilecek bir kayda rastlamadığımızı belirtmek isteriz.

2. İbn Hacer'in Kıraatleri Arz Metodu

İbn Hacer'in kıraatleri arz ederken farklı üsluplar kullandığı görülür. Yeri geldiğinde bir kıraat kitabı gibi meseleyi ayrıntılarıyla zikreder bazen de ele aldığı konuyu desteklemek için söz konusu yerde bir kıraat farklılığı olduğuna işaret etmekle yetinir. Sadece yedi kıraati değil şâz kıraatleri de farklı konumlarda sık sık kullanır. Yer yer kıraatlerin sıhhatine dair bilgiler verir. Çoğunlukla kıraatleri okuyanlarına nisbet etse de zaman zaman "Böyle de okundu" gibi ifadelerle yetinir. Bazı başlıklar altında konuyu ele almaya çalışalım.

2.1. Kıraatlere Dair Kullandığı Istılahlar

Müellif kıraatlere dair; meşhur, şehir, şâz, isnadı sahih gibi ifadeler kullanır. Ancak eserde bazı kıraat tasniflerinde yer alan mütevâtir kıraat, sahih kıraat, âhâd kıraat terimlerine rastlanmaz. Hatta er-rivâyâtü's-sahîha ve el-ehâdîsü's-sahîha terkîbini birçok yerde görmek mümkünken eserde *sahih kıraat* tabirinin görülmemesi dikkat çeker. Müellif, kıraat kitaplarında on kıraate dâhil olup sahih olarak nitelenen okuyuşlar için meşhur tabirini kullanır. Konuyu daha net anlayabilmek için kıraat çeşitlerine dair kitapta kullanılan ıstılahları örneklerle görelim.

2.1.1. Meşhûr

İbn Hacer makbul ve sahih kıraatlere dair daha çok meşhur tabirini, diğerleri için de şâz lafzını kullanmıştır. Örneğin, sahih kıraatlerin sadece yediyle sınırlı olmadığını beyan ederken, "Ben bu konuyu böyle genişçe işliyorum. Zira son dönemlerde *meşhur* kıraatleri sadece teysir ve şatıbiyye'de olanlardan ibaret zannedenler vardır"[496] ifadesinden müellifin *meşhur* lafzıyla sahih ve makbul kıraati kastettiği anlaşılır. Yine müellifin, Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarına dair el-Lahmî'nin eserinden yaptığı nakilden sonra "İşte bunlar 56 kıraattir ki meşhur kıraatlerde bu rivayetler yoktur." ifadesinden *meşhur* tabirini sahih anlamında kullandığı görülür.[497] Diğer bir örnekte " وَاَقِمِ الـ ًلٰوةَ

[496] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/32,33.
[497] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38.

لِلذِّكْرِيْ" âyetiyle ilgili müellif Katâde'den gelen bir rivayette "لِلذِّكْرَى" okunduğunu ancak meşhur olan kıraatin "لِذِكْرِيْ" şeklinde olduğunu ifade ederek yine *meşhur* lafzını *sahih kıraat* anlamında kullandığı görülür.[498] Nisâ 36. âyette de "وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى وَالْجَارِ الْجُنُبِ" kısmıyla ilgili müellif şöyle der: "Ferrâ Kûfelilerin mushafında (bazısında) " وَالْجَارَ ذَا الْقُرْبَى وَالْجَارَ الْجُنُبِ" şeklinde bir kıraat bulunduğunu ancak hiçbir kimsenin bu şekilde okumadığını söyledi. Ferrâ hiç kimse derken meşhur kıraatleri kasdetmiştir. Yoksa şâzlarda bu şekilde okuyanlar vardır."[499] Burada da müellifin *meşhur* lafzını *sahih* anlamında kullandığı görülür. Zikrettiğimiz örneklerden, müellifin "*meşhur kıraat"* ifadesiyle sahih/makbul kıraatleri kasdettiği anlaşılır.

2.1.2. Şehîr (شَهِير)

Müellif bazı yerlerde *meşhur* ve *makbul* anlamında "*Şehîr"* lafzını da kullanmıştır. Mesela "اَوَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَآئِلِ سُجَّداً لِلّٰهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ" âyetinde[500] "يتفيأ" cümlesindeki kıraat farklılığına şu şekilde değinir. Bizim rivayetimizde (kıraatimizde) bu kelime te ile "تَتَفَيَّأُ" şeklinde olup mana "gölgenin eğilmesi" anlamındadır. Ye ile "يتفيأ" de okunur. O takdirde bir önceki kelime olan "şey'in eğilmesi" manasına gelir. Her iki kıraatte meşhurdur.[501] Müellif burada meşhur anlamında "شَهِيرَتَانِ" kelimesini kullanmış ancak kıraatleri sahiplerine nisbet etmemiştir. Bununla beraber "bizim rivayetimizde" diye zikrettiği "تَتَفَيَّأُ" şeklinde okuyanlar, yedi kıraatten Ebû Amr

[498] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 2/72.
[499] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/622.
[500] en-Nahl 16/48.
[501] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 2/21.

ve on kıraatten Ya'kûb'dur. Çoğunluk ise ye ile "يتفيأ" okur.[502] Ancak arz yöntemine bakıldığında sanki çoğunluğun te ile okuduğu zannedilebilecek bir ifade kullandığı görülür.

2.1.3. Sahih

Müellifin sahih isnâd, Arapçaya uygunluk ve Resmü'l-mushafa muvâfakat şartlarını taşıdığı halde on kıraate dâhil olmayan kıraatleri sahih olarak nitelediği, yedi ve on kıraati ise ise meşhur olarak ifade ettiği görülür. Bu anlamda İbn Hacer'in, genel kullanımın aksine sahih ve meşhur ayrımı dikkat çeker. Yani müellif kıraat ıstılahında *sahih* olarak ifade edilen kıraatler için meşhur tabirini kullanır.

Müellif "نُبِ"[503] kelimesinin kıraât farklılıklarını izah ederken şu şekilde geniş bir tahlilde bulunur. "A'meş nûn'un fethasıyla "نَبِ" okudu. Bu aynı zamanda çoğunluğun kıraatidir. Ebû Zerr'in rivayetinde zammeyle (*nusbin*) geldi.[504] Birincisi (*nasbin*) daha sahihtir. Ferrâ da *Kitâbü'l-meânî*'sinde A'meş'ten bu şekilde nakletti ki bu cumhurun kıraatidir. Taberî Hasan-ı Basrî'den başkasının bu kelimeyi zammeyle okumadığını nakletti. Ferrâ ise aynı okuyuşu Zeyd b Sâbit'ten nakletti. Başkaları bu okuyuşu İbn Mücâhid'den ve Ebû İmrân el-Cevnî'den de nakletti. İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a*'sında ise İbn Âmir'in kelimeyi cemi' kalıbıyla iki zammeyle "nusubin" şeklinde okuduğu zikredilir. Hafs da Âsım'dan rivayetle bu şekilde okumuştur. Buradan musannıfın (İmam Buhârî'nin), kıraati A'meş'e tahsis etmesinin sebebi ortaya çıkar. Çünkü A'meş ve Âsım her ikisi de Kûfî'dir. Hafs'ın tek başına Âsımdan zammeyle rivayeti şâzdır.[505] Ebû Ubeyde, "نَبِ"-"*Nasbin*" kelimesinin, tapmak için diktikleri bir şey anlamına geldiğini, "نُبِ"- "*Nusubin*" kelimesinin ise "رَهْنٍ وَرُهُنٍ" de olduğu gibi

---

[502] Hey'et, *el-mushaf ve Kırâatühû*, ed. Abdülmecid eş-Şerefî (Rabat: Müessesetü Mü'minûn bilâ Hudûd li'd-Dirâseti ve'l-Ebhâs, 2016), 2/298.
[503] el-Meâric 70/43.
[504] "Nusbin" okuyuşu on kıraatte olmayıp şâzdır. Hey'et, *el-Muhaf ve Kırâatühû*, 4/267-268.
[505] Burada şâz kelimesi gerçek manada olmayıp çoğunluğun okuyuşuna muhalif anlamındadır. Hafs'ın rivayette yalnız kaldığı bazı yerler vardır ki buna "İnfirâdâtı Hafs" denir. Nusubin okuyuşu bunlardan biri olup sahih kıraatler arasında yer alır.

Nasbin'in cemisi olduğunu söyledi. Ferrâ ise *Meânî*'sinde *nasb* ve *nusub* kelimelerinin masdar olup aynı manaya geldiğini cemîsinin ise *ensâb* olduğunu söyledi.[506]

Görüldüğü gibi müellif bir kelimeyle ilgili genişçe tahlil yaparak üç kıraate yer vermiş, her üçünü de okuyanlarına nisbet etmiş, birinin (*nusb*) zayıflığını vurgulamış, kıraatler arasında tercihte bulunmuş ve sahih olan iki kıraati mana ile delillendirmiştir. Öte yandan söz konusu kelimede iki sahih okuyuş varken (*nasbin-nusubin*) bunlar arasında mukayese yapmayıp biri sahih diğeri şâz olan iki kıraat arasında (*nasbin-nusbin*), birincisi daha sahihtir demesi dikkat çekmektedir. İbn Hacer'in özgün olarak kullandığı kıraat ıstılahları bilinmediğinde bu ifadeden sanki her iki kıraatin de sahih olduğu bununla beraber birincisinin tercihe daha şayan olduğu anlaşılır. Bu örnekte müellifin kullandığı meşhur ve sahih terimlerinin anlamı tam olarak ortaya çıkmaktadır. Müellif sahih kıraatin şartları olarak kabul ettiği üç maddeyi taşıyan kıraatleri sahih kavramına dâhil etmiştir. Zira *nasbin-nusbin-nusubin* kelimelerinin isnâd, Arapçaya uygunluk ve Resmü'l-mushafa muvâfakat şartlarını taşıdığı görülmektedir. Ancak *nusbin* okuyuşu on kıraatin içinde olmadığı için onu sahih olarak nitelese de meşhur olarak nitelememiştir. Dolayısıyla müellifin sahih-meşhûr ayırımı yaptığı yedi ve on kıraate dair meşhur terimini kullandığı, on kıraatte olmayıp üç şartı hâiz olan kıraatleri de sahih kavramında değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

2.1.4. Fethu'l-Bârî'de Şâz Kıraat ve Hükmü

Müellif, meşhur ve makbul kıraatin karşıtı olarak şâz terimini kullanır. Bir önceki sahih kavramı başlığında ve birinci bölümde kıraat çeşitlerinde zikrettiğimiz gibi şâz kıraat, tümüyle reddedilen anlamında olmayıp Kur'an olarak okunamayan fakat dini ilimlerde kendisinden istifade edilebilen bir rivayet türüdür. İbn Hacer de eserinde bu tür kıraatleri "şâzlarda böyle de okundu" ifadeleriyle fazlaca kullanmış yer yer de üzerine hüküm bina etmiştir. Örneğin Âl-i İmrân 64. âyetinin "**إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ**" kısmında "Şâzlarda "**سَوَاءً**"-sevâen

[506] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/226; Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâʾ, *Meʿânî'l-Ḳurʾân*, thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Mısır: y.y., ts.), 3/186; Ebû ʿUbeyde Maʿmer b. el-Muṯennâ et-Teymî el-Başrî Maʿmer b. el-Muṯennâ, *Mecâzu'l-Ḳurʾân*, thk. Muḥammed Fuâd Sezgin (Kahire: y.y., 1381/1961), 2/270.

şeklinde nasb ile de okundu. Bu Hasan-ı Basrî'nin kıraatidir."[507] Eserde buna dair birçok örnek mevcuttur. Mesela Bakara 198. âyetinde "**لَا جنَاح عَلَيْكُم أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ**" ifadesine İbn Abbas'tan gelen bir rivayette "**فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ**" ilavesi vardır. Müellif, hac günlerinde alışverişin hükmünden bahsederken İbn Abbâs'ın bu kıraatine yer verdikten sonra şu açıklamayı yapar: "Kirmânî "**فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ**" ilavesinin râvî'nin tefsir mahiyetinde kendi sözü olduğunu söyledi. Taberî sahih bir isnâd ile Eyyüp'den, O da İkrime'den İbn Abbâs'ın âyeti bu şekilde okuduğunu rivâyet etti." Müellif bu açıklamanın ardından kendi değerlendirmesini ifade eder. "Bu kıraatin şâz kıraatlerden olduğu görülmektedir. Şâz kıraatin hükmü ise imamlar indinde tefsir hükmünde olmasıdır"[508] Müellif, Cum'a 9. âyetin tefsirinde Cuma namazından sonra ticaretin yapılabileceğinden bahsederken Bakara 198. âyetteki İbn Abbâs'ın "**فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ**" ilavesine yer vererek şu hükmü açıklar: "İbn Abbâs'ın bu kıraati, isnâdı sahih olan şazlardan sayılmaktadır. Hükmü ise kıraatin hüccet olduğu ancak Kur'an olmadığıdır."[509] Müellif " **وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ** **يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا**"[510] âyetinde "**وَالرَّاسِخُونَ**" kelimesindeki vâv'ın atıf ya da isti'nâf için olduğu tartışmasını izah ederken şâz kıraatlerin hükmüne dair şöyle bir vurgu yapar: Abdürrezzâk sahih bir isnad ile İbn Abbâs'ın âyeti " **وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ آمَنَّا بِهِ**" şeklinde arada bir "**وَيَقُولُ**" ilavesiyle okuduğunu rivayet etti. Bu rivayet "**وَالرَّاسِخُونَ**" deki vâv'ın atıf değil isti'nâf olduğunun delilidir. Çünkü bu rivayet her ne kadar (sahih) kıraat olarak sabit olmamışsa da bunun en aşağı derecesi, tercümânü'l-Kurân olan İbn Abbâs'a sahih isnadla ulaşan bir haber (hadis) olmasıdır. Öyleyse onun kelamı, kendinden daha aşağıda olanlardan önde tutulur.[511]

Zikrettiğimiz örneklerden müellifin şâz kıraatlere nasıl baktığı ve bu kıraatleri farklı

---

[507] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/216.
[508] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/595.
[509] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 4/290.
[510] Âl-i İmrân 3/7.
[511] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/210.

konumlarda nasıl kullandığı görülmektedir. Bu doğrultuda müellifin, isnâdı sahih olduğu halde diğer şartları taşımaması sebebiyle sahih birikimin içine giremeyen şâz kıraatlerin Kur'an olmadığı ancak dini hükümlerde kendilerinden istifade edilebileceği görüşünde olduğunu ifade etmek mümkündür. İsnâdı sahih olan bu tür kıraatler için İbnü'l-Cezerî, Mekki b. Ebî Talib'den "فَهَذَا يُقْبَلُ وَلَا يُقْرَأُ بِهِ"[512] (Bu, kabul edilir fakat Kur'an olarak okunmaz) cümlesini nakletmiştir ki İbn Hacer'in de görüşü ve uygulamasının bu doğrultuda olduğu görülür.

2.1.5. Fethu'l-Bârî'de Mütevâtir Kavramı ve Mütevâtir Kıraat

Müellifin kıraat çeşitlerine dair sahih/makbul anlamında *meşhur* terimini kullandığı bunun zıddı olarak da şâz kavramını kullandığı görülür. Yani onun için bir kıraat ya gerekli şartları sağlamıştır ve sahih birikimin içine girmiştir ya da şâzdır. Kıraat Çeşitleri başlığında kıraat ilmi açısından mütevâtir kavramının dönemsel anlam farklılığına ve kıraatte tevatürün şart olup olmadığı hususunda âlimler arasında görüş ayrılığı olduğuna değinmiştik. Hatta İbnü'l-Cezerî'nin ilk eserlerinde tevatürün şart olduğunu zikrettiğini sonraki eserlerinde aynı fikirde olmadığını yazdığına yer vermiştik.[513] İbn Hacer'in kendi dönemi dâhil onun zamanına kadar olan süreçte kıraatlerde tevatürün şart olup olmaması gündemde olmasına rağmen *Fethu'l-bârî*'ye baktığımızda kıraatte mütevâtirlikle alakalı bir kayda rastlanmaz.

Müellif, "وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ"[514] hadisinin tahlilinde mütevâtir kavramını ele almış ve şu açıklamaya yer vermiştir: "Mütevâtir, başından sonuna kadar her asırda her tabakada bir topluluğun başka bir topluluktan yaptığı rivayettir. Bu, kesin bilgiyi ifade etmeyi sağlar. Ancak mütevâtirde belirli bir sayı şart değildir. Aranan özellik (şüphe duyulmayacak derecede) yakîn bilgiyi sağlamasıdır. Râvilerdeki üstün sıfatlar da adette olduğu gibi hatta ondan daha da ziyade kesin bilgiyi ifade etme husunda yeterli olabilir." Müellif bunun dışında altı yerde daha *mütevâtir* konusuna değinir ancak hepsi hadislerdeki tevatürle ilgilidir. Dolayısıyla müellifin zihninde ve eserlerinde mütevâtirlik

---

[512] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/14; Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne ʿan meʿâni'l-ḳırâ'ât*, 1/52.
[513] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/13.
[514] Buhârî, "İlim", 38 (No: 110).

diye bir kavram varken bu kavramın kıraat boyutuna değinmemesi iki ihtimali akla getirir. Birincisi, müellifin kıraatte tevatürü şart koşmadığıdır. İkincisi ise kendisinden yaptığımız nakilde görüldüğü gibi "tevatürde sadece sayıya bakılmayacağı, şüpheye yer olmayacak derecede yakîn bilginin rivayetinin ve râvilerin üstün özelliklerinin de yeterli olabileceği" ifadesinden, kıraatleri mütevâtir olarak gördüğü anlaşılabilir. Yine de belirtmek isteriz ki, Fethu'l-bârî gibi geniş içeriğe sahip bir eserde, kendi döneminde gündemde olan böylesine önemli bir konudan bahsetmesi beklenirdi.

2.1.6. İbn Hacer'in Kullandığı Kıraat Istılahlarının Değerlendirmesi

İbn Hacer'in makbul kıraatlere dair yapmış olduğu şu açıklama cumhurun görüşüyle aynı çizgide olduğunu gösterir: "İşin kıraat mütehassısları açısından doğrusu ve aslı, işitme açısından senedin sahih olması, Arapça bakımından kurallara uygun olması ve mushafın hattına muvafık olmasıdır. Bazıları, üzerinde ittifakı da şart koşmuşlardır. Bizim burada ittifaktan kasdettiğimiz Mekkî b. Ebû Tâlib'in söylediği ittifaktır ki Medine ve Kûfe'nin kurrâ imamlarının, hususiyle Nafi' ve Âsım'ın ittifak etmeleridir. İttifakla Mekke ve Medine ehlinin ittifakı da murad edilmiştir."[515] Müellif sahih kıraatin şartları olarak cumhurun görüşünü benimsemiş olsa da kıraat literatüründe kıraat çeşitleri olarak yapılan klasik tasnifi pek kullanmaz. Buna dair kullandığı ıstılahları yukarıda verdik. Bu zikrettiklerimiz doğrultusunda eserin genelindeki kıraat kullanımlarına baktığımızda vardığımız kanaati şu şekilde özetlemek mümkündür.

1. Klasik tasniflerde çoğunlukla sahih kıraat; mütevâtir ve meşhur olarak ikiye ayrılır. Bazı eserlerde yedi kıraat mütevâtir olarak diğer üç kıraat meşhur olarak vasıflanır. Müellif'in makbul kıraat için üç şartı sayması ve kıraatlerle ilgili mütevâtir kavramını hiç kullanmamasından tevâtürü şart olarak görmediğini düşünmek mümkündür.
2. Müellifin, *on kıraat* tabirini açıkça kullanmasa da on kıraati, Kur'an olarak okunabilen meşhur/makbul çatısı altında değerlendirdiği görülür. Ancak makbul kıraatler için *sahih* kelimesini değil *meşhur* terimini kullanır. Zira birçok şâz kıraatle ilgili "*isnâdı sahihtir*", "*sahih isnad ile rivayet edildi*" ifadelerini kullanmıştır. Müelif makbul kıraatler için *sahih kıraat* tabirini kullanmış olsaydı *sahih kıraat* ile *isnadı sahih*

[515] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

kavramlarının birbirine karışma ihtimali olurdu. Müellifin kullanımından anlaşılan; sahih isnâd'ın, makbul kıraatın üç şartından yalnızca biri olduğu vurgusudur.

3. Müellife göre meşhur ve şâz kıraat vardır. O, şâz kıraatlerin Kur'an olarak okunamayacağını ifade eder. Ancak bunları kıraat müktesebatı içerisinde kendilerinden istifade edilebilecek bir değer olarak görür ve birçok alanda şâz kıraatlerden yararlandığı görülür.

2.2. Kıraat İmamlarına Dair Kullandığı Istılahlar

İbn Hacer'in, kıraatleri sahiplerine isnad ederken; Cumhûr, Ehli Kûfe, Ehavân gibi terimlerle kurrânın ıstılahlarını kullandığı görülür. Buna dair başlıca kullanımlara değinelim.

2.2.1. Cumhûr- Kırâatü'l-Cumhûr

Müellif sahih kıraatler söz konusu olduğunda çoğunluğun okuyuşu için *Cumhûr* tabirini sıklıkla kullanır. Örnek olarak "**وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ**" âyetinde,[516] "Cumhûrun kıraatinde "**وَالْبُدْنَ**" şeklinde dâl'ın sükûnuyla okunur. A'rec Âsım'dan bir rivayetle dâl'ın zammesiyle "**وَالْبُدُنُ**" şeklinde okudu."[517] Bakara 116. âyette vav ile ve vav'sız okunuş ile alakalı "Cumhûrun kıraati "**وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ**" şeklinde vav iledir. İbn Âmir ise vâv'ın hazfıyla "**قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ**" olarak okumuştur."[518] Müellifin, çoğunluğun kıraati anlamında *cumhur* lafzını çok kullandığı ve bu kullanımda genellikle diğer okuyuşlara da yer verdiği görülür.

2.2.2. Kırâatü'l-Âmme

Müellifin üç yerde bu tabiri kullandığı ve bununla da cumhûr'un kıraatini kastettiği

---

[516] el-Hac 22/36.

[517] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/536 (Zammeyle "**وَالْبُدُنُ**" kıraati şâzdır.).

[518] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/168.

görülür. Mesela, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" âyetinde[519] sahih kıraatlerde bir farklılık yoktur. Müellif bu âyeti izahında birçok şâz kıraate yer vermiş, âmmenin kıraati "يُطِيقُونَهُ" şeklindedir demiş ve burada âmmenin kıraatinden murâd olunanın Resmü'l-mushafa muvafık meşhur kıraat olduğunu ifade etmiştir.[520]

2.2.3. Kırâatü'l-Ekser

Müellifin kullandığı tabirlerden biri de *Kırâatü'l-Ekser* ifadesidir. Bununla da müeelif çoğunluğun tercihini kasteder. Şu örneği zikredebiliriz: "مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا" âyetini[521] Ebû Zerr, evvelinin zammesi ve sin'in kesresi ile hemzesiz olarak "نُنْسِهَا" okudu. Diğerleri ise "نَنْسَأْهَا" okudu. Birinci okuyuş çoğunluğun okuyuşudur (وَالْأَوَّلُ قِرَاءَةُ الْأَكْثَرِ).[522]

2.2.4. Ehl-i Kûfe, Ehli Hicâz, Ehl-i Basra, Ehl-i Şâm

Müellifin zaman zaman imamların adlarını tek tek zikretmek yerine kıraat kitaplarında geçen ıstılahları kullandığı görülür. Mesela, Âl-İmrân 37. âyette "وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا" kısmında şu tahlile yer verir: "Musannıf (İmam Buhârî), cumhurun şeddesiz olarak "كَفَلَهَا" kıraatine işaret etti. *Kûfiyyûn* (Kûfeliler) şedde ile "كَفَّلَهَا" şeklinde okudu. O takdirde âyet "Allah Meryem'in sorumluluğunu Zekeriya'ya yükledi" anlamında olur."[523] Diğer bir örnek olarak "وَحَرَامٌ عَلٰى قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَآ" âyetini[524] zikredebiliriz. "*Ehl-i Kûfe* evvelinin kesresi ve râ'nın "sükûnuyla "حِرْمٌ" okudu. *Ehl-i Hicâz*, *ehl-i Basra* ve *ehl-i Şâm* iki fetha ve elif ile (çekerek) "وَحَرَامٌ" okudu. Her iki kıraat de meşhurdur ve aynı manaya gelir."[525] Kıraat

---

[519] el-Bakara 2/184.
[520] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/310; 8/180.
[521] el-Bakara 2/106.
[522] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/167.
[523] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 6/470; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 2/239.
[524] el-Enbiyâ 21/95.
[525] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 11/503.

ilminde *Kûfiyyûn* ve *Ehl-i Kûfe* tabirlerinden; Abdullah b. Hubeyb es-Sülemî, yedi kurrâdan Âsım, Hamza ve Kisâî, on kurrâdan Halef ve on dört kıraat imamından A'meş kastedilir.[526] Ancak zikrettiğimiz ikinci örnekte müellifin, *Kûfiyyûn* terimiyle Kûfelilerin hepsini değil de çoğunluğunu kastettiği görülür. Zira Küfelilerden; Hamza, Kisâî ve Asım'ın râvilerinden Ebûbekir Şu'be âyeti "حِرْمٌ" okurken, Halef ve Asım'ın diğer râvisi Hafs "وَحَرَامٌ" şeklinde okur.[527]

Müellifin söz konusu örnekte zikrettiği diğer terimlerin anlamları da şöyledir. *Ehl-i Hicâz* ve *Hicâziyyûn* tabiri ile yedi kıraatten İbn Kesîr el-Mekkî, Nâfi' el-Medenî, on kıraatten Ebû Ca'fer el-Medenî ve on dört imamdan İbn Muhaysın el-Mekkî kastedilir. İbn Kesîr ve Nâfi' için ayrıca *Hicâziyyân* da denilir.[528] *Ehli Basra* ve *Basriyyûn* terimleri ile yedi kıraatten Ebû Amr el-Basrî, on kıraatten Ya'kûb el-Hadramî ve on dört kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî ile Yahyâ el-Yezîdî kastedilir. Ebû Amr ve Ya'kûb için *Basriyyân* terimi de kullanılır.[529] *Ehl-i Şâm* ya da *Şâmî* dendiğinde ise İbn Âmir kastedilir.[530]

2.2.5. Ehavân

Müellif, "هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ" âyetiyle ilgili şöyle der: "Cumhur vâv'ın fethasıyla "الْوَلَايَةُ" okudu. Ehavân ise kesreyle "الْوِلَايَةُ" okudu. Ebû Amr ve Esmaî esreyle olduğunda imâret manasına olur ki bu mana burada hiçbir şey ifade etmez."[531] Burada müellif kıraat ilminin ıstılahlarından biri olan ehavân terimini kullanmıştır ki bununla yedi kıraat imamlarından Hamza ve Kisâî kastedilir.[532]

2.2.6. "Diğerleri" İfadesi

---

[526] Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 57.
[527] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/191; 2/324.
[528] Fırat, *Kıraat Sözlüğü*, 57.
[529] Fırat, *Kıraat Sözlüğü*, 56-57.
[530] Fırat, *Kıraat Sözlüğü*, 133.
[531] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/408.
[532] Fırat, *Kıraat Sözlüğü*, 34.

Müellifin sözü uzatmamak için sık sık kullandığı terimlerden biri de "diğerleri" ifadesidir. Örnek olarak Nisâ 95. Âyetin izahında şöyle der: "**غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ**" âyetinin kıraatinde ihtilaf edildi. İbn Kesîr, Ebû Amr ve Âsım "**الْقَاعِدُونَ**" kelimesinden bedel olarak raf ile okudular. A'meş "**الْمُؤْمِنِينَ**" kelimesinin sıfatı olarak cer ile okudu. Diğerleri ise istisnâ olmak üzere nasb ile okudu."[533] Eserde buna dair birçok örnek bulmak mümkündür.[534]

2.3. Meşhûr ve Şâz Kıraatleri Arzı

İbn Hacer eserinde yedi kıraat tabirine yer vermiş, bu kıraatlerin daha özel/daha sahih olduğuna dair ifadeler zikretmiş ancak kullandığı tabirlerle sahih olanın bu yediden ibaret olmadığını da vurgulamıştır. Bu kapsamda sahabe, tâbiîn ve sonrakilerin kıraat rivayetlerine değindiği yerler azımsanmayacak kadar çoktur. *Fethu'l-bârî*'de müellifin şâz kıraatleri kullandığı ancak bunun şâz olduğuna dair bilgi vermediği birçok örnek bulunur. Aşağıda yedi, on ve şâz kıraatlere dair söz konusu örnekler ve müellifin bunları arz yöntemleri zikredilecektir.

2.3.1. Yedi Kıraati Arzı

Müellifin kendi döneminde genel kabul görmüş olan yedi kıraate birinci önceliği verdiği görülür. Buna dair İsra 85. âyeti örnek olarak zikredebiliriz. Âyet sahih kıraatlerde "**وَمَآ أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلاً**" şeklindedir. Buhârî'de geçen "**وَمَا أُوتُوا مِنَ العِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا**" rivayeti için A'meş "Bizim kıraatimizde de böyledir." ifadesini kullanmış, Ebû Ubeyde de bu kıraati sahih kıraatler arasında zikretmiştir. İbn Hacer konu hakkında şu açıklamayı yapar: "A'meş'in bu kıraati, yedi kıraatte olmadığı gibi diğer meşhur kıraatlerde de yoktur. Ebû Ubeyde *Kitâbü'l-kırâât* adlı eserinde bu konuda yanılmıştır. (**وَقَدْ أَغْفَلَهَا أَبُو عُبَيْدٍ**)"[535] İbn Hacer'in açıklamasına bakıldığında onun en sahih kıraatler olarak yedi kıraati gördüğü bununla beraber başka meşhur/sahih kıraatlerin de varlığını kabul ettiği anlaşılır. Ayrıca

[533] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/260.
[534] Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/594, 648.
[535] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/224.

birçok yerde kıraatleri kendisine dayandırdığı Ebû Ubeyde hakkında gerektiğinde taassuba düşmeden "dikkatinden kaçtığı" eleştirisi yapabildiği görülür.

2.3.2. On Kıraati Arzı

İbn Hacer'in yedi kıraati sahih bulduğu ve yedi kıraat tabirini eserinde kullandığı görülür. Fakat sahih kıraatlerin yediden ibaret olmadığını da birçok yerde vurgular. Bu doğrultuda on kıraat imamlarını zikrederken onların kıraatlerini de meşhur/sahih olarak niteler. Bir önceki başlıkta yer verdiğimiz "وَمَا أُوتُوا مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا" âyeti için müellifin "Bu, yedi kıraatte olmadığı gibi diğer meşhur kıraatlerde de yoktur" ifadesinden kastettiği muhtemelen on kıraat imamıdır. Ancak müellifin eserinde on kıraat (el-Kıraâtü'l-Aşr) ya da on kıraat imamı (el-Kurrâü'l-Aşretü) kullanımlarına rastlanmaz. İbnü'l-Cezerî'nin kendisine en-Neşr kitabını hediye ettiği, icazet verdiği ve onun da bulunduğu yerlerde *Neşr*'i okuttuğu düşünüldüğünde, on imamın okuyuşlarını meşhur/sahih saymasına rağmen "on kıraat" tabirine neden hiç yer vermediği ya da buna dair bir açıklama yapmadığı sorusu akla gelebilmektedir. Kanaatimizce buna cevap olarak, müellifin döneminde on kıraate dair olumlu bir yaklaşım olduğunu, hüsn-ü kabul gördüğünü ancak İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin tedrîsâtı yaygınlaşarak ulemâ ve ümerâ tarafından benimsenip sahip çıkıldıktan sonra on kıraatin genel kabul gördüğünü, bunun da belirli bir süreci kapsadığını söylemek mümkündür.

2.3.3. Sahabe Kıraatlerini Arzı

Müellif; Hz. Ömer, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b gibi birçok sahabenin kıraatlerini naklederek onlarla ihticacda bulunmuş ya da söz konusu kıraat rivayetleriyle ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Hz. Ömer ve İbn Mesud'a dair şu örneği zikredebiliriz: "Ebû Ubeyde Fedâilü'l-Kur'ân'da, Yahya b. Abdurrahmân b. Hâtib'den, Onun da babasından gelen bir tarikle Ömer'in bir yatsı namazında Âl-i İmrân sûresine başladığını ve "اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيّ الْقيام"[536] şeklinde okuduğunu rivayet etti. İbn Ebi Davud da Mesahif'inde bu kıraati Ömer'den birçok tarikten ve aynı şekilde İbn Mesud'dan

[536] Âli İmran 3/2.

nakletmiştir.[537] Müellif "deyyâr" kelimesinin aslının "devvâr" olduğunun tahlilini yaparken söz konusu kıraate dair rivayetleri kulanmış ancak kıraatin mahiyetiyle ilgili bir bilgi vermediği gibi mütevâtir olanın "اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ" olduğunu da zikretmemiştir.

Bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi eserde zikredilen bazı kıraatlerde, mütevâtir okuyuşu tespit etmek ancak kıraat kitaplarına ve şâz kıraatlerin ele alındığı eserlere müracaat ederek mümkün olabilmektedir. Bu durum ilk bakışta esere dair eksiklik olduğu izlenimi verebilir. Ancak siyâk-sibâka bakıldığında böyle yerlerde müellifin amacının bir kıraati tespit etmek değil üzerinde durduğu meseleyi açıklamak için söz konusu kıraat rivayetini bir dayanak olarak kullanmak olduğu görülür. Diğer bir ifadeyle amaç bir kıraatin tespiti olduğu zaman müellifin o kıraatle alakalı birçok bilgi verdiği, kıraati delil olarak kullandığında ise asıl meseleden kopmamak için teferruata girmediği tespit edilebilir.

İbn Hacer "وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنكُمْ تكذبون"[538] âyetiyle ilgili açıklama yaparken önce İbn Abbâs'ın "رِزْقَكُمْ" kelimesine "شُكْرَكُمْ" manası verdiğini söylemiş sonra İbn Abbâs'ın bu kelimeyi bu şekilde okuduğunun (İbn Abbas'ın kıraatinin bu olduğunun) muhtemel olduğunu zikretmiştir. Akabinde şöyle devam etmiştir: "Saîd b. Mansûr'un Hüşeym'den, Onun da Saîd b Cübeyr'den İbn Abbâs'ın bu âyeti "وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ" şeklinde okuduğunu rivayet etmesi bunun şahididir. Bu sahih bir isnaddır. İbn Merdûye de (ö. 410/1020) *et-Tefsîru'l-müsned* adlı eserinde bu rivayeti aynı şekilde zikretmiştir. Ancak bu rivayetlerin siyâkı "شُكْرَكُمْ" ifadesinin kıraat değil de tefsir mahiyetinde olduğuna delalet eder. Zira Abd b. Humeyd de (ö. 249/863) Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'den Hz. Ali'nin, (Allâh'ın takdiri ile değil de) şöyle bir fırtınayla yağmura tutulduk demeniz sebebiyle "تَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ" şeklinde âyeti açıkladığını rivayet etmiştir.[539] Meşhur kıraatte, bu âyette bir hazfin olduğu, takdirinin ise "وَتَجْعَلُونَ شُكْرَ رِزْقِكُمْ" olduğu da söylenmiştir. Taberî

[537] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/666.
[538] el-Vâkıa 56/82. (Meali: Size verilen rızka yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz?).
[539] Bu takdirde mana, "Allah'ın verdiği rızka şükretmek yerine, Allah'ı unutup yağmurun, fırtına/bulutlar sebebiyle geldiğini söyleyerek yalanlamayla karşılık veriyorsunuz" şeklinde olur.

mananın, "وَتَجْعَلُونَ الرِّزْقَ الَّذِي وَجَبَ عَلَيْكُمْ بِهِ الشُّكْرُ تَكْذِيبَكُمْ بِهِ" (Size verilen rızkınıza şükretmeniz gerekirken onun yerine yalanlayarak karşılık veriyorsunuz.) şeklinde olduğunu söyledi. Bir de Taberî'nin Heysem b. Adiy'den naklettiğine göre "Ezdi Şenûe" lügatinde rızk'ın şükür manasına geldiği zikredilmiştir.[540] Zikrettiğimiz örneğe bakıldığında müellifin önce bir kelimeyle tercih ettiği manayı verdiği, sonra bazı kıraat rivayetlerini zikredip böyle bir kıraat meşhur sahih kıraatlerde olmadığı halde bu rivayetlere dair "sahih" nitelemesi yaptığı ancak rivayetlerin bütününe bakıldığında bunun kıraat değil de tefsir mahiyetinde olduğu sonucuna vardığını ifade ettiği görülür. Âyetin manasında ilk bakışta bir kapalılık var gibi görüldüğü için müellifin konuyu detaylı bir şekilde ele aldığı söylenebilir.

Müellifin "إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ المتين"[541] âyetindeki İbn Mes'ûd'un kıraatine dair açıklamaları da dikkat çeker. "İbn Mes'ûd'dan "إِنِّي انا الرَّزَّاق" kıraati sabit oldu. Ben derim ki Nebî (s.a.v.)'in İbn Mes'ûd'a bu şekilde okuttuğu zikredildi. Bu kıraati Ahmed ve Sünen eshâbı böyle rivayet etti. Hâkim, Abdurrahman b. Yezîd en-Nehaî'nin İbn Mes'ud'dan naklettiği "Rasûlullâh bana bu şekilde okuttu" rivayetini sahih buldu. Tefsir ehli de bu kıraate göre mananın, Allâh'ın rızık verme vasfındaki kuvvetini vurgulaması sebebiyle onun her şeye kâdir olduğunu daha beliğ bir şekilde ifade ettiğini söyledi.[542] Bu örnekte müellifin, bugün okunan meşhur/sahih okuyuşlarda olmayan bir kıraatin şâz olduğunu söylemediği gibi senedinin sahih olduğuna dair rivayetleri nakledip manaya olan katkısına işaret ettiği görülür. Müellif bir diğer örnek olarak Übey b. Ka'b'ın kıraatini zikreder. Saîd b. Mansûr, Saîd b. Cübeyr'den sahih bir isnad ile İbn Ömer'in "سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى" âyetini,[543] "سبح اسْم رَبك الْأَعْلَى" olarak okuduğunu nakletti. Bu Übey b. Ka'b'ın kıraatidir.[544] Bu şekilde *Fethu'l-Bârî*'de Sahabe kıraatlerine dair birçok örneği görmek mümkündür.

---

[540] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 2/522-523.
[541] ez-Zâriyât 51/58.
[542] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 13/360.
[543] el-A'lâ 87/1.
[544] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/700.

Bu örneklere baktığımızda müellifin okunabilecek kıraatlerle istifade edilebilecek kıraatlere farklı yaklaştığı söylenebilir. Zira müellif, yukarıda zikrettiğimiz gibi Kur'an olarak okunabilecek sahih kıraatin şartları olarak "Senedin sahih olması, mushaf hattına muvafık olması, Arapçaya bir vecihle de olsa uyması" şeklinde üç madde saymıştı. Bu örneklerde resmü'l-mushafa uygunluk şartı olmamasına rağmen bazı nakillerle sahih olmayan bir kıraatin, sahih olduğu anlaşılabilecek görüşler ileri sürdüğü görülür. Bu örnekleri de dikkate alarak eserdeki kıraat olgusunu bir bütün olarak değerlendirdiğimizde İbn Hacer'in bakış açısını şöyle tespit edebiliriz. İlk dönemde sahih kıraatlerin sayısı çok fazlaydı. İstinsah döneminden başlayarak kıraat imamları ve sonraki dönemlerde sınırlamalara gidildi. Akabinde yedi/on kıraat belirlemeleri yapıldı. Bu yanlış bir şey değildi. Bilakis alandaki yoğun çalışmaların doğal bir sonucuydu. Ancak bu sınırlamalar ve belirlemeler Hz. Peygamber ve sahabe döneminde sahih olarak okunan kıraatleri, istifade edilmesi açısından sahih birikimin dışına çıkarmaz. Buna karşın bir kıraatin Kur'an olarak okunabilmesi belirli kriterlere bağlanmıştır. Zira ümmet Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushaflarda icmâ etmiştir. Bu değerlendirmenin yanısıra müellifin, rivayetin sahih olmasıyla kıraatin sahih olmasını birbirinden ayırmış olduğu da anlaşılabilir. Bu bağlamda kastedilen mana "isnadı sahihtir ancak üç şarttan biri olan resmü'l-mushafa muvafık olmaması sebebiyle sahih kıraatlere dâhil değildir" demek olur.

2.3.4. Tâbiîn Kıraatlerini Arzı

İbn Hacer; Saîd b. Müseyyeb, İbn Musarrıf, Hasan-ı Basrî A'meş, Mücâhid, Ubeyd b. Umeyr, İbn Muhaysın, Cahderî ve Amr b. Dînar gibi tâbiîn âlimlerinden birçok kıraat nakletmiştir. Örnek olarak hadiste geçen kelimelerden birinin şerhinde, Bakara 283. ayetteki "**فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ**" kısmıyla ilgili "İbn Muhaysin'in tê'nin şeddesiyle "**فليؤد الَّذِي اتّمن**" kıraati de bunun gibidir" demiştir.[545] Örneğe bakıldığında müellifin şâz bir kıraati, buna dair bir bilgi vermeden kendi konusuna delil olarak kullandığı görülür. Müellifin eserinde en fazla atıfta bulunduğu isimlerden biri de Hasan-ı Basrî'dir. Örnek olarak

[545] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/404.

hadiste geçen "زَهْرَةُ الدُّنْيَا" ifadesinin açıklamasında "Şâzlarda bu kelimenin Hasan ve daha başkaları tarafından hê'nın fethasıyla "وَزَهَرَةٌ" şeklinde okunduğu geçmektedir." ifadesini zikredebiliriz.[546] Bu örnekte müellifin, "زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا" âyetinde[547] Hasan-ı Basrî'nin kıraatini kullandığı ve bunun şâz olduğunu söylediği görülür. Müellifin sıklıkla atıfta bulunduğu bir diğer isim de A'meş'tir. Mesela "خُوَارٌ" ve "جُؤَارٌ" kelimelerinin tahlilinde "Muhtemelen musannıf (İmam Buhârî), A'meş'in "عِجْلًا جَسَدًا لَهُ جُؤَارٌ" kıraatine işaret ediyor." demektedir.[548] İbn Hacer bu örnekte "فَاَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ"[549] âyetindeki şâz bir kıraati kullanır fakat bunun şâz olduğunu söylemeyip sadece A'meş'in kıraati olduğunu zikretmekle yetinir.

2.4. Kıraatleri Arzında İsnâd

İbn Hacer çoğunlukla zikrettiği kıraatleri sahiplerine dayandırır. Ancak bazen "şöyle okunduğu gibi", "şöyle de okundu" gibi ifadelerle farklılığa işaret etmekle yetinir. Örneklerle konuyu ele alalım.

2.4.1. Kıraatleri İsnâd ile Arzı

Müellifin bir kıraat farklılığına yer verdiğinde genellikle o kıraatin kime ait olduğunu da zikrettiği görülür. Bu arz metodu yedi, on ve çoğu şâz kıraatler için söz konusudur. Örnek olarak Lokman 18. âyetinde "وَلَا تُ عَرِّ خَدَّكَ لِلنَّاسِ" cümlesindeki "تـ عر" kelimesiyle ilgili kıraat farklılığına dair müellif şu açıklamaya yer verir: "تُ عَرِّ" şeklinde okunuşu Âsım, İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer'in kıraatidir. Ebû Ubeyde *el-Kırâât* adlı kitabında Hüşeym'in Yunus'tan, Hasan'ın da (Hasan-ı Basrî) bu şekilde okuduğunu nakletmiştir. Diğerlerinin kıraati ise "تُ عَاعِرْ" şeklindedir. Ebû Ubeyde ikinci okuyuş müfâale babından olduğu için,

---

[546] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 11/246.
[547] Tâhâ 20/131.
[548] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 13/167.
[549] Tâhâ 20/88.

kendisine birinci okuyuşun daha güzel geldiğini, kelimedeki yüz çevirme manasının çoğunlukla iki kişi arasında söz konusu olduğunu, birinci okuyuşun yüz çevirmekten kaçınma manasına daha şâmil olduğunu söyledi. Taberî ise her iki kıraatin de meşhur olduğunu ve manalarının sahih olduğunu söyledi. Allah en doğrusunu bilir."[550]

Zikredilen örneğe bakıldığında müellifin yedi kıraat imamlarından Âsım ve İbn Kesîr'i zikrettiği bunun yanında on kıraatten Ebû Ca'fer'e yer verdiği halde söz konusu kıraati Hasan-ı Basrî'ye de dayandırdığı görülür. İkinci kıraatin sahiplerini ayrıca zikretmeyip sadece "diğerleri böyle okudu" der. Ebû Ubeyde'nin görüşü ve tercihine yer verir ve Taberî'nin görüşünü zikreder. Bu açıklamalardan müellifin, Taberî'nin "meşhur kıraat ve mananın aynı olması" görüşünü kabul ettiği ancak Ebu Ubeyde'nin "birinci görüşün daha sevimli olması" görüşüne daha yakın olduğu kanaatine varmak mümkündür. Diğer bir örnek olarak "**اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُۖ اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِۖيمُۖ**"[551] âyetini zikredebiliriz. Müellif bir hadisin şerhinde elif-nun maddesinin fetha ya da kesre okunuşuyla ilgili bu âyetteki kıraat farklılığını delil getirir. "Nâfi' ve Kisâî fetha ile "**أَنه**" şeklinde, diğerleri kesre ile "**اِنَّهُ**" olarak okumuşlardır." diyerek kıraatleri sahiplerine nispet eder.[552]

2.4.2. Kıraatleri İsnadsız Arzı

İbn Hacer'in zaman zaman "Meşhur kıraatlerde böylede okundu", "Şâzlarda böyle okundu" gibi ifadelerle sahibine nisbet etmeden kullandığı kıraatleri görmek mümkündür. Müellif bir hadiste geçen "**وَهُوَ حَامِلٌ أُمَامَةَ**"[553] cümlesinin tenvin ve izafetle okunabileceğine dair, "**إن الله بَالغ أمره**" ayetinin[554] iki vecihle okunduğu gibi" ifadesini kulanmış ancak söz konusu vecihleri zikretmediği gibi kıraatleri kimlerin nasıl okuduğuna da yer vermemiştir.[555] Yine "**ثُمَّ اَفيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ**"[556] âyetinde "**النَّاسُ**" kelimesiyle

---

[550] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 6/466.
[551] et-Tûr 52/28.
[552] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 5/37.
[553] Buhârî, "Salât", 106. (No:516, 5996).
[554] et-Talâk 65/3.
[555] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/591.
[556] el-Bakara 2/199.

ilgili, "şâzlarda "**الْقَاضِي**" vezninde sîn'in kesresiyle "**النَّاسِي**" şeklinde de okundu" demekle yetinmiş, kıraatin kime ait olduğuna dair bilgi vermemiştir.[557] Başka bir örnekte müellif hadisteki "**وَإِذَا لَهَا قَرْنَانِ**" cümlesinin izahında şu açıklamayı yapmıştır: "O takdirde " **فَإِذَا لَهَا مِثْلُ قَرْنَيْنِ**" manasına olur. Bu "**تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ**" âyetini[558] "**الْآخِرَةِ**" şeklinde cer ile okuyanların kıraati gibidir ki "**يُرِيدُ عَرَضَ الْآخِرَةِ**" manasınadır.[559]

Müellif aynı şekilde "**وَمَا يعلمَانِ من أحد**" âyetiyle[560] ilgili, "Şeddeli olarak ta'lîm'den. Şâzlarda İ'lâm'dan "**يُعْلِمَانِ**" de okundu. Bu takdirde sihri öğrettiler değil, "sihri bildirdiler ve yasakladılar" anlamına gelir. Birinci okuyuş daha meşhurdur." açıklamasını yapar.[561] Söz konusu örnekte müellifin, zikrettiği kıraatleri sahiplerine nisbet etmediği, sadece şâzlarda böyle bir kıraatin olduğuna işaret ettiği görülür. Ancak kıraatlerden biri sahih diğeri şâz olmasına rağmen sanki her ikisi de sahihmiş gibi "birincisi daha meşhurdur" ifadesi dikkat çekicidir. Zira müellif meşhur kıraat tabirini genel olarak sahih anlamında kullanır. Dolayısıyla burada iki kıraaten biri için *"daha meşhurdur"* tabirinden, her ikisi de meşhurdur fakat birincisi ikincisinden daha meşhurdur şeklinde bir mana anlaşılabilir.

3. Fethu'l-Bârî'de Kıraatlerin İhticâcı ve Kıraatler Arasında Tercih

Kıraatlerin ihticâcı, bir kıraat veçhinin tefsir, hadis, isnat, resm-i mushaf ve Arap dili gibi ikincil unsurlarla temellendirilmesini ifade eder. Bu faaliyet, "*İhticâc li'l-Kıraat*" olarak da adlandırılır.[562] Buna dair ilk dönemlerden itibaren İbn Hâleveyh'in (ö.370/980) *el-Hucce fî kırââti's-seb'* ve Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö.377/987) *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a* gibi birçok eser telif edilmiştir.[563] İbn Hacer de kıraat farklılıklarına yer verdiğinde genellikle bu farklı okuyuşların gerekçelerini zikretmiş zaman zaman da bu gerekçeler

---

[557] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/517.
[558] el-Enfâl 8/67.
[559] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/7.
[560] el-Bakara 2/102.
[561] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 10/224.
[562] İhticâc li'l-kıraat - İhticâc bi'l-kıraat kavramları için bk. Dağ, *Kıraat Algısı*, 382-387.
[563] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 261; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 29.

doğrultusunda tercihlerde bulunmuştur. Müellifin ihticâc anlamında zikrettiği gerekçeleri örneklerle görelim.

3.1. Kıraatlerin İhticâcı

3.1.1. Tefsir ve Mana ile İhticac

Müellif birden çok kıraati zikrettiği birçok yerde bunların herbirinin tefsiri ya da manasına değinerek kıraatlerin illetlerini ve sıhhat derecelerini değerlendirir. Mesela yukarıda da zikrettiğimiz "**اَوَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهٗ عَنِ الْيَمِينِ**" âyetinde[564] "**يتفيأ**" kelimesiyle ilgili şu açıklamayı yapar: Bizim rivayetimizde bu kelime te ile "**تَتَفَيَّأُ**" şeklinde olup mana "gölgenin eğilmesi" anlamındadır. Ye ile "**يتفيأ**" de okunur. O takdirde bir önceki kelime olan "şey'in eğilmesi" manasına gelir. Her iki kıraatte meşhurdur.[565] Müellif burada aynı kelimedeki iki kıraati mana ile delillendirmiş ve her ikisinin de sahih olduğunu belirtmiştir. Müellif "**نُصُبٍ**"[566] kelimesinin kıraât farklılıklarına dair yapmış olduğu geniş tahlilin sonucunda konuyu şöyle bağlar: Ebû Ubeyde, "**نَصْبٍ**"-"*Nasbin*" kelimesinin, tapmak için diktikleri bir şey anlamına geldiğini, "**نُصُبٍ**"- "*Nusubin*" kelimesinin ise "**رَهْنٍ وَرُهُنٍ**" de olduğu gibi *Nasbin*'in cemisi olduğunu söyledi". Ferrâ ise *Meânî*'sinde *nasb* ve *nusub* kelimelerinin masdar olup aynı manaya geldiğini cemîsinin ise *ensâb* olduğunu söyledi.[567] Görüldüğü gibi müellif burada da sahih olan iki kıraati mana ile delillendirmiştir.

Müellif Enbiya 30. âyette geçen "**وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كل شَيْء حَيّ**" ifadesi için şu açıklamaya yer verir: "İbn Battal bu ayette, su ile yaşayan canlıların murad edildiğini söyledi. Su ile

---

[564] en-Nahl 16/48.

[565] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 2/21; Bu kelimeyi Ebû Amr ve Ya'kûb te ile "**تَتَفَيَّأُ**", diğerleri ise ye ile "**يتفيأ**" okur. Hey'et, *el-Muhaf ve Kırâatühû*, 2/298.

[566] el-Meâric 70/43.

[567] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 3/226; Maʿmer b. el-Muṯennâ, *Mecâzu'l-Ḳurʾân*, 2/270.

murad olanın nutfe olduğu da söylendi. Âyeti "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا" şeklinde nasb ile okuyanlara gelince, o takdirde cansızlar da âyetin manasına dâhil olur. Çünkü onların hayatları var olmalarıdır. Bu ise ancak su ile mümkündür. Ben derim ki, bu mana meşhur (sahih) kıraatten de çıkar. Aynı mana Katâde'nin tefsirinden de çıkar. Taberî'nin nakline göre Katâde, canlı olan herşeyin sudan yaratıldığını söyler. İbn Ebî Hâtim, Ebû Âliye'den su ile nutfenin kastedildiğini rivayet eder. Ahmed b Hanbel'in Ebû Meymûne'den onun da Ebû Hureyre'den yaptığı rivayette, Ebû Hureyre'nin Yâ Rasûlellâh âyetteki "كُلِّ شَيْءٍ" nedir? sorusu üzerine, Hz. Peygamber her şey sudan yaratılmıştır" cevabını vermiştir. Bu rivayetin isnadı sahihtir."[568] Bu örnekte müellif biri sahih diğeri şâz olmak üzere iki kıraatin mana boyutuna işaret etmiş bununla beraber şâz kıraatin mana ile ihticâcına gerek olmadığına sahih kıraatin ve Katâde'nin tefsirinin her iki manayı da içerdiğine vurgu yapmıştır. Ancak onun kıraatlerden biri için meşhur kıraat tabirini kullanırken, şâz olan için herhangi bir beyanda bulunmadığı görülür.

3.1.2. Arap Dili ile İhticac

Müellif kıraat farklılıklarını zikrettiği bazı yerlerde Arap dilindeki kullanımı, kelimenin iştikâkı ya da sarf-nahiv yönüyle ihticâcda bulunur. Örnek olarak Ye'cûc ve Me'cûc hadisinin şerhinde Enbiyâ 96. âyetteki kıraat farklılığıyla ilgili şu açıklamalara yer verir. "Kurrâ'nın çoğunluğu "يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ" kelimelerini hemzesiz olarak "يَاجُوجُ وَمَاجُوجُ" şeklinde okudu. Âsım her iki kelimeyi sakin hemze ile okudu. Bu, Benî Esed lügatıdır. Ucâc ve oğlu Ru'be ise yâ'nın yerine hemzeyle "أَأْجُوجُ" şeklinde okudu. Çoğunluğa göre bu iki kelime A'cemî (Arapça olmayan-yabancı kelime) olup alemiyyet ve ucme vasıflarıyla gayri munsarıftır. Bu kelimelerin Arapça olduğu da söylendi. Ancak iştikâkı hakkında ihtilaf oldu. Ateşin yanması/tutuşması anlamında "أَجِيجِ النَّارِ" terkibinden geldiği; ışıltı, karışım ya da sıcaklığın şiddeti anlamında "الْأَجَّةِ" den geldiği; düşmanlığın sür'ati anlamında "الْأَجِّ" den geldiği; çok tuzlu su anlamında "الْأُجَاجِ" kelimesinden geldiği

[568] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 5/29.

görüşleri zikredilmiştir. Bu iki kelimenin vezinleri "**يَفْعُولُ وَمَفْعُولُ**" şeklindedir ki bu Âsım kıraatinin zâhiridir. Eğer elif hemzeden teshil edilmiş kabul edilirse vezin açısından diğer imamların görüşü de aynı şekildedir. Yine, "**يَجَّ مَجّ**" kalıbından "**فَاعُولٌ**" vezninde; rahatsız olmak anlamında "**مَاجَ**" den "**مَأْجُوجُ**" vezninde olduğu da söylendi. Ebû Hâtim ise "**مَفْعُولٌ**" vezninde olup aslının "**مَوْجُوجُ**" olduğunu söyledi." Müellif bu şekilde görüşleri zikrettikten sonra kendi değerlendirmesine geçer. "Bu iki kelimenin iştikakıyla ilgili zikredilenlerin tamamı kelimenin yapılarına uygundur. "**وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بعض**" âyeti,[569] rahatsız olmak anlamında "**مَاجَ**" den geldiğini (müştak olduğunu) te'yit eder. Âyetteki "**يَمُوجُ**" ifadesi "setten çıktıklarında" anlamında olur."[570]

Müellifin bu âyette biri şâz (**أَأْجُوجُ**), ikisi sahih ("**يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ**" - "**يَاجُوجُ وَمَاجُوجُ**") olmak üzere üç kıraati aktardığı, kelimelerin arapça ya da yabancı olup olmadığı konusundaki ihtilafa yer verdiği, Arapça kabul edenlerin kelimenin kökenine dair görüşlerini zikrettiği, kendisinin de Arapça olduğu görüşünü benimseyip kelimenin kökü ve iştikakıyla ilgili bir âyeti delil getirdiği görülür. Yani bu örnekte müellif, zikrettiği kıraat farklılığıyla ilgili Arap dili, iştikak, sarf ve bir âyet ile ihticâc'da bulunmuştur. Yine müellif "**أَنْ لَا يَرْجِعَ إِلَيْهِمْ قَوْلًا**" âyetiyle[571] ilgili Ebû Ubeyde'nin görüşünü zikrederek nahiv kâidesiyle şöyle ihticâcda bulunur: "Ebû Ubeyde zammeyle okunduğunda kıraatin takdirinin "**أَنَّهُ لَا يَرْجِعُ**" olduğunu, zammeyle okumayanlara göre ise "**يَرْجِعَ**" şeklinde "en" ile mensub olduğunu söylemiştir.[572]

3.1.3. Resmül-mushaf ile İhticac

---

[569] el-Kehf 18/99.
[570] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 13/106.
[571] Tâhâ 20/89.
[572] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 6/427.

Müellifin kıraat farklılıklarını bazen resmü'l-mushafla delillendirdiği görülür. Örnek olarak müellif, "**مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ**" âyetinde[573] "**يَرْتَدَّ**" kelimesiyle ilgili şu izahı yapar: "Ebû Zerr'in rivayetinde iki dâl ile "**مَنْ يَرْتَدِدْ**" şeklinde vaki oldu. Bu, İbn Âmir ve Nâfi'in kıraatidir. Kurrâdan diğerleri ve *sahih*'in râvileri şeddeyle "**مَنْ يَرْتَدَّ**" okudu. İdgâmın temim lügatı, ızhârın ise hicaz lügatı olduğu söylendi. Yine bu sebeple Osman'ın mushafında iki dâl ile yazılı olduğu ve her kâriin beldesinin mushafına muvafık olduğu ifade edildi. Bu asıl üzerine söz konusu kelime, Medine ve Şâm mushafında iki dâl ile diğerlerinde şeddeli bir dâl ile bulunur."[574] Örneğe bakıldığında müellifin, kıraatlerin ihticâcını lügat ile yapmakla yetinmeyip aynı zamanda resmü'l-mushaf ile de teyit ettiği görülür.

Diğer bir örnek olarak müellifin, Rahmân 12. âyetinde geçen "**وَالرَّيْحَانُ**" kelimesindeki açıklamalarını zikredebiliriz. "Cumhur "**وَالْحَبُّ**" kelimesine atfen zammeyle "**وَالرَّيْحَانُ**" okur. Hamza ve Kisâî "**الْعَصْفِ**" ye atfen cer ile okudu. Ferrâ, Şam mushaflarında *zel*'den sonra *elif* ile "**وَالْحَبُّ ذَا الْعَصْفِ**" şeklinde olduğunu fakat kimseden bu şekilde bir okuyuş duymadığını söyledi. Ferrâ'dan başkaları ise bunun İbn Âmir'in okuyuşu olduğunu açıkladı. Evet bu doğrudur. Hatta İbn Âmir'den "**الْحَبَّ وَذَا الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانَ**" şeklinde üç kelimenin de nasb ile okunduğu nakledilir. Bu kelimenin 10. âyetteki "**وَالْأَرْضَ**" üzerine atfen mensûb olduğu da söylendi. Çünkü "**وَضَعَهَا**" kelimesi "**جَعَلَهَا**" anlamındadır. Bu takdirde "**وَجَعَلَ الْحَبَّ**…" manasına olur. Gizli bir (tahtında) "**خَلَقَ**" ile de mensûb olduğu söylendi. Ferrâ bu veçhin, Kûfelilerin mushaflarındaki "**وَالْجَارَ ذَا الْقُرْبَى وَالْجَارَ الْجُنُبِ**" kıraati gibi olduğunu söyledi. Ancak bu şekilde okuyan hiç kimsenin olmadığını da ilave etti. Ferrâ *hiç kimse* ile meşhur kıraatleri kasdetmiştir. Çünkü şâzlarda bu şekilde okuyanlar

---

[573] el-Mâide 5/54.
[574] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 12/269.

vardır.[575] Söz konusu âyetteki "وَالرَّيْحَانُ" kelimesinde üç sahih okuyuş vardır. Kurrâ'nın çoğunluğu zammeyle, İbn Âmir fethayla, Hamza, Kisâî ve Halef kesreyle okur.[576] Müellif de mezkûr kelimedeki kıraat vecihlerini bir yandan Arap grameriyle (nahivle) illetlendirirken diğer yandan ihticâca dair Şâm ve Kûfelilerin mushaflarını zikretmiştir. Müellif aynı sûrenin "وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ"[577] ve "تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ" âyetlerindeki[578] kıraatlerin illetlerini yine resmü'l-mushaf ile delillendirererek söz konusu kıraat vecihlerini şöyle beyan eder: "Cumhûr birinci âyette geçen "ذُو الْجَلَالِ" terkibini "وَجْه" kelimesinin sıfatı olarak vâv ile okur. İbn Mes'ûd'un kıraatinde ise "رَبْ" kelimesinin sıfatı olarak yâ ile "ذِي الْجَلَالِ" okunur.[579] İkinci ayeti ise cumhûr da, "ذِي الْجَلَالِ" şeklinde okur. Ancak İbn Âmir ikinci ayeti, ilk âyette olduğu gibi yine vâv ile "ذُو الْجَلَالِ" okur. Bu Şâm mushafında böyledir."[580] Bu örnekte müellifin, zikrettiği kıraati yine resmü'l-mushaf ile delillendirdiği görülür.

3.2. Kıraatler Arasında Tercih

Sahih kıraatler arasında tercih yapmanın uygun olup olmamasıyla ilgili âlimler arasında farklı görüşler vardır.[581] Zemahşerî, Şevkânî, Kurtubî, Ebu's-Suûd gibi âlimler eserlerinde kıraatler arasında tercih yapmışlardır.[582] Ebû Şame Fâtiha sûresinde "ملك ومالك" kelimelerindeki kıraat farklılıklarına dair şu açıklamayı yapar: Musannıf ve müfessirler bu iki kıraat arasındaki tercih konusunda çok söz söylediler. Hatta bazıları

---

[575] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/621-622.
[576] Hâmid b. el-Hâc Abdulfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Üren, ed. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2020), 341.
[577] er-Rahmân 55/27.
[578] er-Rahmân 55/78.
[579] Rahmân 27. âyetini İbn Mes'ûd'un "ذِي الْجَلَالِ" okuyuşu şazdır. Bu âyet on kıraatte ittifakla "ذُو الْجَلَالِ" şeklinde okunur.
[580] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/623.
[581] Kıraatler arasında tercih yapmayı uygun gören ve görmeyenlerin görüşlerine dair bk. Dağ, *Kıraat Algısı*, 376-382.
[582] Dağ, *Kıraat Algısı*, 360.

neredeyse diğer kıraat veçhini sahihlikten çıkaracak kadar aşırıya gitti. Her iki kıraatin de sübûtu bilindikten sonra böyle aşırılık çok güzel bir şey değildir."[583] Bu ifadeden ve birçok müfessirin uygulamasından anlaşılan, diğer sahih kıraatin sıhhatine zarar verecek ifadelerden kaçınmak suretiyle belirli sebeplerle kıraatlerden birinin diğerine tercih edilebileceği anlaşılır.

İbn Hacer'in de zaman zaman kıraatler arasında tercih yaptığı görülür. Örnek olarak "أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً" ayetindeki[584] kıraat farlılığına dair şu izahı yapar: İbn Abbâs âyeti "زَكِيَّةً" şeklinde okudu. Bu ekser'in kıraatidir. Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr ise "زَاكِيَةً" okudu. Birinci okuyuş daha belîğ'dir. Çünkü "فَعِيلَةً" kalıbı mübâlağa sîgalarındandır."[585] Örnekte görüldüğü gibi müellif sahih iki kıraat arasında Arap dili ve mana boyutunu ileri sürerek tercihte bulunmuştur. Bir başka örnek olarak Meryem 77. âyeti verebiliriz. Müellif "أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالا وَولدا" âyetinin açıklamasında şu açıklmaya yer verir: "Ekser'in kıraati iki fethayladır. Âsım'ın dışında diğer Kûfelilerin kıraati önce zamme sonra sükûn iledir. Taberî, ikinci zikrettiğimiz kıraatle ilgili, muhtemelen onların müfred ile cemiyi ayırmayı murad ettiklerini lâkin fethanın istenen manayı ifade etmeye daha şâmil olduğunu söyledi. Bu sebeple fetha kıraati bana daha güzel geldi."[586] Bu açıklamada bir kıraat kitabına ya da Taberî'nin ilgili yerine bakmadıkça kıraat farklılığının hangi kelimede olduğunu ve "fetha kıraatini daha çok beğendim - "وَهِيَ أَعْجَبُ إِلَيَّ" cümlesinin müellif ya da Taberî'den hangisine ait olduğunu anlayabilmek pek kolay değildir. Taberî'nin tefsirine bakıldığında âyette "وَوَلَدًا" ve "وَوُلْدًا" şeklinde iki sahih kıraatin ihticâcı yapılmış ve Ebû Ca'fer'den, "bunların iki lügat olduğu her iki kıraatin de sahih ve aynı manaya olduğu, hangisiyle okunursa isâbet etmiş olacağı ancak iki lügattan fetha'nın daha meşhur olduğu ve bu kıraatin kendisine daha sevimli geldiği" ifadeleri

---

[583] Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. İsmail el-Maḳdisî ed-Dimeşḳî Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Meʿânî min Ḥirzi'l-Emânî* (b.y.: y.y., ts.), 1/70.
[584] el-Kehf 17/74.
[585] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/419.
[586] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/429.

aktarılmıştır.[587] Fethu'l-bârî'de geçen "وَهِيَ أَعْجَبُ إِلَيَّ" ifadesi İbn Hacer ya da Taberî'den birine ait olduğu izlenimi uyandırırken Taberî'nin ilgili yerinde bu ifadenin Ebû Ca'fer'e ait olduğu görülür. Dolayısıyla bu örnekte müellifin her zamankinin aksine çok kısa bir nakil ile söz konusu kıraat farklılığına yer verdiği görülür. Bununla beraber bir kıraat tercihine yer verdiği bu nakilden sonra hiç yorum yapmamasından, kendisinin de Taberî ile aynı görüşte olduğunu yani aynı kıraati tercih ettiğini anlamak mümkündür.

[587] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 18/246-247.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBNİ HACER'İN KIRAAT MESELELERİNDEKİ GÖRÜŞLERİ

İbn Hacer'in kıraat ilmiyle hususi ilgilendiği, hocası Tenûhî'den (ö.800) bu ilmi okuduğu ve icazet aldığı, bununla beraber İbnü'l-Cezerî'yle de uzun yıllar görüşerek birbirlerinden istifade ettikleri kendi ifadelerinden anlaşılır.[588] Müellifin, diğer ilimlerin yanında kıraat meselelerinde de en tartışmalı konulara girmekten çekinmediği, ele aldığı konulara dair önemli görüşleri serdettiği, farklı görüşleri sağlam bulduğunda aralarını cem' ettiği, fikrine daha yakın gelen bir görüş olduğunda tercihte bulunduğu, olumsuz kanaate sahip olduklarını ise gerekçelerini zikrederek reddettiği görülür. Başta hadis olmak üzere birçok ilim sahasına hâkimiyeti olan, bu hâkimiyetini yazdığı eserlerine çok net bir şekilde yansıtan müellifin, kıraat meselelerindeki bakış açısını bilmek ve değerlendirmek de büyük önem arz eder. Bu bölümde Fethu'l-bârî'de kıraat ilminin konularının nasıl işlendiği ve kıraat farklılıklarının diğer ilimlere katkısı İbn Hacer'in görüşleri çerçevesinde beş başlık halinde ele alınacak sonrasında altıncı bir başlıkta kıraat çalışmalarının günümüze yansımaları değerlendirilecektir.

1. Kur'ân'ın Evvelâ Kureyş Lisanıyla Sonra Yedi Harfle İndirilmesi

Bu mesele, kıraat farkılıklarının temel dayanağı olan yedi harf konusunu daha iyi anlamak için çok önem arz etmektedir. Bu bakımdan İbn Hacer'in öncelikle bu konuyu nasıl ele aldığını görmek yerinde olacaktır.

1.1. Konuyla İlgili Rivayetler

Konuyla ilgili Buhârî'de geçen ve İbn Hacer'in de farklı görüşlerle destekleyerek izah

---

[588] İbn Hacer, *Mecmaʿu'l-müʾesses*, 1/79-201;222-229.

ettiği rivayet şöyledir:

– حَدَّثَنَا أَبُو اليَمَانِ، حَدَّثَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، وَأَخْبَرَنِي أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، قَالَ: «فَأَمَرَ عُثْمَانُ، زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، وَسَعِيدَ بْنَ العَاصِ، وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ، وَعَبْدَ الرَّ ْنِ بْنَ الحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ، أَنْ يَنْسَخُوهَا فِي المَ َاحِفِ»، وَقَالَ لَهُمْ: «إِذَا اخْتَلَفْتُمْ أَنْتُمْ وَزَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ فِي عَرَبِيَّةٍ مِنْ عَرَبِيَّةِ القُرْآنِ فَاكْتُبُوهَا بِلِسَانِ قُرَيْشٍ، فَإِنَّ القُرْآنَ أُنْزِلَ بِلِسَانِهِمْ فَفَعَلُوا»

Tercümesi: "… Enes b Mâlik'ten şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Osman; Zeyd b Sabit, Said ibnü'l-Âs, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Haris b. Hişâm'a Kur'an nüshalarını çoğaltmalarını emretti. Onlara şöyle talimat verdi: Siz, Zeyd b. Sabit ile Kur'ân'ın Arapçası hususunda herhangi bir yerde ihtilafa düşerseniz onu Kureyş lisanıyla (lehçesiyle) yazınız. Çünkü Kur'an, onların lisanı ile nazil oldu. Komisyon üyeleri de bu şekilde yaptılar."[589] Buhârî bâb başlığını "Kur'ân'ın Kureyş lehçesi ve Arap diliyle inmesi" şeklinde vermiş "**قُرْآنًا عَرَبِيًّا**",[590] "**بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ**"[591] ayet bölümlerine işaret etmiş ve üzerinde durduğumuz 4984 numaralı hadisi zikretmiştir. İbn Hacer de konuyu şu şekilde izah etmiştir:[592] Arapça inmesini Yüce Allâh bu ayetlerde[593] açıkça ifade etmiştir, Kureyş lehçesiyle inmesi ise üzerinde durduğumuz bu hadiste Hz. Osman'ın kavlinde zikredilmiştir.[594]

Müellif Ebû Dâvud'dan yaptığı rivayette Hz Ömer'in, Abdullah İbn Mes'ud'a mektup yazdığını, Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle indiği, O'nu insanlara Hüzeyl lügatiyle değil Kureyş lügatiyle ile okutmasını söylediğini aktarmıştır.[595] Aynı rivayet Ebû Şâme'nin *el-Mürşidü'l-vecîz* adlı eserinde de "*Süneni Ebî Dâvud*'da geçiyor" şeklinde yer alır.[596]

---

[589] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No: 4984); Kur'ân'ın Kureyş lisanıyla inmesiyle ilgili ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No: 4987).
[590] Yûsuf 12/2.
[591] eş-Şuarâ 26/195.
[592] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.
[593] "**بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ**","**قُرْآنًا عَرَبِيًّا**"
[594] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No: 4984).
[595] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.
[596] Ebû Şâme, Mürşidül veciz, 1/101

Ancak yaptığımız taramalarda Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde ve ulaşabildiğimiz diğer eserlerinde bu rivayete rastlayamadık. İbn Ebî Şebbe'nin eserinde böyle bir rivayet geçmektedir.[597] Burada iki ihtimal akla gelmektedir. Birincisi, İbn Hacer'in Ebû Şâme'den çokça nakil yaptığını göz önüne alırsak, Ebû Dâvud'un bu rivayetini Ebû Şâme'den almış olabileceğidir ki bu uzak bir ihtimaldir. İkincisi ise Ebû Dâvud nüshalarında bazı farklılıklar bulunduğu ve bütün nüshaların günümüze ulaşmamış olduğudur. Zira müellifin *Sünen'*i ve kaynakları üzerine çalışma yapan Dinçoğlu[598] şu bilgileri nakleder: Hafız İbn Kesir (ö.774), *el-Bâisü'l-hasîs* isimli eserinde, "Gerçekten *Sünen-i Ebî Dâvud*'un birçok rivayet nüshaları vardır. Bazı rivayet nüshalarında bulunan açıklama ve hadisler, diğer sünen nüshalarında yer almaz" der.[599] *Sünen*'in uzun süre ders kitabı olarak okutulması, dinleyen ve istinsah eden talebelerin de sonraki zamanlarda Ebû Dâvud tarafından yapılan ekleme ve çıkarmalardan haberdar olmamaları gibi sebeplerle bu farklılıklar meydana gelmiş olabilir. Yazar burada İbn Hacer'in de bir rivayet nüshasına işaret ederek *Sünen*'in, tespit ettiği dokuz farklı rivayet nüshası olduğunu söyler ve isimlerini belirtir. Dinçoğlu *Sünen*'in İbn Abd nüshasıyla ilgili bilgiler verdikten sonra bu nüshanın günümüze ulaştığına dair bir bilgiye rastlamadığını ifade eder. Açıklamanın bizim için önemli olan kısmı ise devamında İbn Hacer'in bu nüshadan nakiller yaptığını söylemesidir.[600]

Zikredilen bu bilgiler göz önüne alındığında, günümüze ulaşmayan bazı kitaplar ve rivayetler olabileceği, herhangi bir konuda "Böyle bir şey yoktur." demek yerine "Mevcut kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık." demenin daha uygun olacağı ifade edilebilir. Konu üzerinde bu kadar ayrıntılı durmamızın sebebi ise İbn Hacer'in yaptığı nakillerin mutlaka bir ana kaynağa dayandığını bu örnek vesilesiyle ortaya koymaktır.

---

[597] Bu rivayet İbn Şebbe'nin (v.262/876) Târihu'l-Medine isimli eserinde şöyledir: "… Bir şahıs Yusuf süresindeki "حَتَّى حِينٍ" kısmını "عَتَّا حِينٍ" okuyunca Hz. Ömer, kim sana bu şekilde okuttu diye sordu. O da İbn Mes'ûd diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer İbn Mes'ûd'a bir mektup yazdı ve şöyle söyledi: "Ammâ ba'd, muhakkak Yüce Allah Kur'ân'ı Kureyş lisanıyla indirdi. Onu apaçık arapça bir lisan olarak kıldı. Öyleyse sen de insanlara Onu Kureyş lehçesiyle okut, Hüzeyl lehçesiyle değil. ve's-Selâm." Ebû Zeyd ʿOmer b. Şebbe en-Numeyrî ʿOmer b. Şebbe, *Târîḫu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muḥammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 3/1010.

[598] Dinçoğlu Mehmet, Ebû Davud'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu, TDV Y., Ankara 2012.

[599] İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, el-Bâisü'l-Hasis fi ihtisari Ulumi'l-Hadis eserinden naklen.

[600] Dinçoğlu Mehmet, Ebû Davud'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu, TDV Y., Ankara 2012, S.96.

1.2. Rivayetlerin İzahı ve Kureyş Lehçesi

Müellif zikrettiğimiz rivayetler doğrultusunda[601] Kureyş lehçesi meselesini ilim ehli bazı kimselerden yaptığı nakillerle şu şekilde izah eder: "Kâdî Ebû Bekir b. Bâkıllânî şöyle söyledi: Hz. Osman'ın "Kur'an Kureyş lisanı üzere indi" sözü çoğunluğu anlamındadır. Bu söz Kur'ân'ın tamamının Kureyş lisanı üzere geldiğine kat'î bir şekilde delalet etmez. Çünkü "**إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيا**" âyetinden açıkça anlaşılan Arap lehçelerinin tamamına şâmil olmasıdır. Bunu, Mudar lehçesidir Rebîa değildir; Kureyş lehçesidir diğerleri değildir gibi zannedip sadece bir lehçe olduğunu söyleyenler bunun izahını yapmak zorundadırlar. Çünkü Arap ismi bütün lehçelere şâmildir. Eğer bir lehçeye tahsis edilecek olursa diğer bir lehçe için de aynı durum söz konusu olur. Örnek olarak "Kur'an Benî Hâşim lehçesiyle indi. Çünkü Hâşim oğulları nesep olarak Hz. Peygamber'e en yakın olanlardır." diye bir iddiada bulunulabilir."[602] Bâkıllânî'nin bu ifadelerinden, Kur'ân'ın indirildiği Arap lisanının sadece Kureyş lehçesine tahsis edilemeyeceği anlaşılır. Müellifin de bu nakilden sonra olumlu-olumsuz bir yorum yapmamasından Bakıllânî'nin bu sözlerine onay verdiği anlaşılabilir. İbn Abdi'l-Ber de, Hz. Ömer'in İbn Mes'ûd'a yazdığı mektup rivayetini zikrettikten sonra, Hz. Ömer'in bu ifadesinin İbn Mes'ûd'un okuyuşunu câiz görmediği anlamında değil, Kureyş'i tercih etmesinin daha güzel olacağı anlamında olması muhtemeldir. Çünkü yedi vecih üzerine okunmasına ruhsat verilince bunlardan birini tercih etmek de elbette câiz olur." demiştir.[603]

"Ebû Şâme rivayette geçen "Kur'ân'ın Kureyş lisanıyla nazil olması" sözünün, nüzulünün başlangıcında Kureyş lisanıyla nazil olduğu sonra diğer lehçelerle okunmasına müsaade edildiği anlamına gelmesinin muhtemel olduğunu söyler."[604] Ebû Şâme şöyle devam eder: Yüce Allah insanlara onu kolaylaştırdı ve Arap lisanının dışına çıkmamak kaydıyla kendi lügatleriyle okumasına izin verdi. Çünkü Kur'an apaçık bir Arapça lisanıyla indirildi. Arap olmayanların ise Kur'an'ı Kureyş lisanıyla okumaları daha uygundur. Çünkü Kureyş lisanı en üstünüdür. Hz. Ömer'in İbn Mesud'a yazdığı mektup

---

[601] Hz. Ömer ve Hz. Osman rivayetleri. Bk. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9; 9/27.
[602] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.
[603] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[604] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.

da böyle anlaşılabilir. Çünkü Arap olmayanlara nispetle telaffuz açısından bütün lügatler eşittir. Öyleyse bir lügatin belirlenmesi lazımdır ki bunun da Hz. Peygamber'in lügati olan Kureyş lügati olması en uygunudur. Ancak ana dili Arapça olan bir kişi Yüce Allah'ın, kendi lehçesiyle okumasına izin verdiği halde, doğumundan itibaren kullandığı lügati bırakıp Kureyş lehçesiyle okumaktan sorumlu tutulursa elbette ona ağır gelirdi. Übey hadisinde de bu kolaylaştırma gerçeğine işaret edilmektedir…"[605] İbn Hacer konuyu şöyle bağlar: "Ebû Şâme'nin sözünün şu ifadelerle tamamlanması uygun olur: Kur'ân önce Kureyş lisanıyla indirildi. Sonra kolaylık olsun diye yedi harf ile nazil oldu. Hz. Osman insanları tek bir harf üzerine topladığı (toplamayı düşündüğü) zaman, Kur'an'ın ilk indirildiği lehçenin, lehçelerin en üstünü olan Kureyş lehçesi olduğunu gördü ve insanları Hz. Peygamber'in lehçesi olan bu lehçeye yönlendirdi.[606]

1.3. Diğer Lehçelerle İlgili Görüşler

İbn Hacer Kur'ân'ın indirildiği lügat bağlamında Kureyş lehçesi ve diğer lehçelerle ilgili görüşleri şöyle ele alır: "Ebû Ubeyd ve daha başkaları yedi harften maksadın lehçelerin farklılığı olduğunu söylemişlerdir. İbn Atiyye'nin tercihi de bu yöndedir. Fakat Arab'ın lehçeleri yediden çok daha fazladır denilirse, bundan maksadın en fasihleri olduğu söylenebilir." Ebû Salih tarikiyle İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet gelmiştir. "Kur'an yedi lügat üzere indi. Bunlardan beşi Hevâzin'den "Ucuz" lehçeleridir. Ucuz; Sa'd b. Bekir, Cesm b. Bekir, Nasr b. Muâviye ve Sekîf'tir ki bunların hepsi Hevâzin'dendir. Bunlara "Ulyâ Hevâzin" denir. Bundan dolayı Ebû Amr b. Alâ "Arab'ın en fasihi Ulyâ Hevâzin ve Süflâ Temim'dir yani Benî Dârim'dir" demiştir. Ebû Ubeyd başka bir tarik ile İbn Abbas'tan şöyle rivayette bulunmuştur: "Kur'an iki Ka'b'ın lügatiyle indi. Biri Kureyş'in Ka'b'ı diğeri Huzâa'nın Ka'b'ı. Bu nasıl olur denilince, "Mekân aynıdır, yani Huzâa Kureyş'in komşusudur. Dolayısıyla onlara Kureyş lügati kolaylaştırıldı" diye cevap vermiştir. Ebû Hâtim es-Sicistânî Kur'ân'ın; Kureyş, Hüzeyl, Teymi'r-Rebâb, Ezd, Rebîa, Hevâzin ve Sa'd b. Ebî Bekr'in lügatiyle indiğini zikretmiştir. İbn Kuteybe ise *"Biz her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik."* ayetiyle bu görüşe karşı çıkarak yedi lügatin Kureyş'in içindeki lügatler olduğunu söylemiştir. Ebû Ali el-Ehvâzî

---

[605] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.
[606] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.

de bunu onaylamıştır.

Ebû Ubeyd yedi lügatten kastedilenin her bir kelimenin yedi lehçeyle okunması olmadığını, bilakis Kureyş, Hüzeyl, Hevâzin ve Yemen lügati gibi farklı lehçelerin farklı kelimelere dağılmış olduğunu ancak bazısının diğer bazısından daha çok olabildiğini söylemiştir. Yine, Hz Ömer'in "Kur'an Mudar lügatiyle nazil olmuştur" sözü sebebiyle Kur'ân'ın Mudar lehçesiyle indiği de söylenmiştir. İbn Abdi'l-Berr'in naklinde, bazıları yedinin; Hüzeyl, Kinâne, Kays, Dabbe, Teymü'r-Rebab, Esed b Huzeyme ve Kureyş olduğu görüşüne varmışlardır. Bunlar yedi lehçeyi içine alan Mudar kabileleridir.[607] Ebû Şâme meseleyi şöyle açıklar: Kur'an evvela Kureyş ve civarında bulunan fasih Arapların lügatiyle indirildi. Sonra lafız ve i'rab'da olan ihtilaflar üzerine Araplara, kullanmakta oldukları lügatleriyle okuma izni verildi. Zorluk olmaması ve murad olunan mananın daha kolay anlaşılması için hiçbir kimse, kendi lügatini bırakıp başka bir lügate geçmekle sorumlu tutulmadı. Elbette bu ruhsat mananın aynı olup değişmemesi çerçevesinde oldu. Kıraatte vaki olan ihtilaflar ve Hz. Peygamber'in her bir okuyuşu tasvip etmesi hep bu doğrultuda gerçekleşti.[608]

İbn Hacer görüşleri sıraladıktan sonra kendi değerlendirmesini şöylece ifade eder: Zikredilen bu ruhsat, herkesin istediği kelimeyi istediği şekilde kendi lügatindeki eş anlamlı kelimeyle rastgele değiştirmesi şeklinde olmamıştır. Bilakis ruhsatta dikkate alınan husus Hz. Peygamber'den duyulmuş olmasıdır. Hz. Ömer ile Hişâm arasında geçen olayda her ikisinin de "**أَقْرَأَنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ**"[609] ifadeleri bu gerçeğe işaret eder. Fakat Sahabeden bazıları Hz Peygamber'den duyulmamış olsa da bazı kelimeleri müteradifi ile okuduğu olmuştur. Bundan dolayı Hz. Ömer, İbn Mes'ûd'un "**حَتَّى حِينٍ**" yerine "**عتى حين**" okuyuşunu onaylamamış ve Kur'ân'ın Hüzeyl lehçesi değil Kureyş lehçesiyle indiğini söylemiştir.[610]

Sonuç olarak İbn Hacer'in lisan-lügat-lehçe meselesini şöyle değerlendirdiğini

---

[607] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27
[608] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[609] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No: 4992).
[610] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.

söyleyebiliriz: Kur'ân Arap lisanı üzere evvela Kureyş lügatiyle inmiştir. Hicretten sonra, fetihler ve İslam'a girenlerin çoğalmasıyla Hz. Peygamber, Cibrîl vasıtasıyla Yüce Yaratıcı'dan ümmeti adına kolaylık istemiş, bu vesilesiyle herkese mananın değişmemesi şartıyla kendi lehçesiyle okuma izni verilmiştir. İzin verilen bu okuyuşlardan; sahih isnat, mushaf hattına uygunluk ve Arapçaya bir vecihle de olsa uyması şartıyla sonraki nesillere ulaşanların okunması halen geçerli olur.[611] Lügat-lehçe olgusunun yedi harf hadisinin anlaşılması açısından anahtar bir kavram olduğu söylenebilir. Bu sebeple şimdi *Fetḥu'l-bârî*'de yedi harf meselesinin nasıl ele alındığına geçeceğiz.

2. Kur'ân'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Yedi Harf'in Manası

İbn Hacer yedi harf meselesini 30 sayfanın üzerinde tüm görüş ve ayrıntılarıyla işler. Sonunda "En doğrusunu Allah bilir" diyerek âdeta konu hakkında kesin sonuca ulaşılamayacına işaret eder. Sadece yedi harf meselesine bakıldığında dahî müellifin birçok konuyu bugünkü makale standartlarında ele aldığını söylemek mümkündür. Biz de kıraat ilminin en problemli alanlarından biri kabul edilen bu meseleyi İbn Hacer'in ele aldığı şekliyle incelemeye çalışacağız. Eserde yedi harf, konu bazlı belirgin olarak ele alınmamıştır. Bununla birlikte biz bazı başlıklarla konuyu netleştirmeye çalışacağız. Bu bağlamda önce yedi harfle ilgili Buharî'de yer alan hadisler ve müellifin hadisleri şerhederken ilave ettiği diğer rivayetler zikredilecek, sonrasında İbn Hacer'in ehli ilimden yaptığı nakillere ve kendi görüşlerine yer verilerek konu değerlendirilecektir.

2.1. Buharî'de Yedi Harf Rivayetleri

Buhârî'de konuyla ilgili iki rivayet geçer.

1. 4991 numaralı hadis:[612]

أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، حَدَّثَهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَقْرَأَنِي جِبْرِيلُ عَلَى حَرْفٍ

[611] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9-10; 9/23-38.
[612] Aynı rivayet Buhârî 3219 numaralı hadiste de geçmektedir.

فَرَاجَعْتُهُ، فَلَمْ أَزَلْ أَسْتَزِيدُهُ وَيَزِيدُنِي حَتَّى انْتَهَى إِلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ»

Tercümesi: İbn Abbas'tan şöyle söylediği rivayet edilmiştir: *"Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cibrîl (as) Kur'ân'ı bana bir harf üzere okuttu. Ona dönüp bunu artırma isteğimi yenileyip durdum. O da artırdı. Nihayet yedi harfe tamamlandı."*[613]

2. 4992no'lu hadis:[614]

– حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عُفَيْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّ المِسْوَرَ بْنَ مَخْرَمَةَ، وَعَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ عَبْدٍ القَارِيَّ، حَدَّثَاهُ أَنَّهُمَا سَمِعَا عُمَرَ بْنَ الخَطَّابِ، يَقُولُ: سَمِعْتُ هِشَامَ بْنَ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ، يَقْرَأُ سُورَةَ الفُرْقَانِ فِي حَيَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاسْتَمَعْتُ لِقِرَاءَتِهِ، فَإِذَا هُوَ يَقْرَأُ عَلَى حُرُوفٍ كَثِيرَةٍ، لَمْ يُقْرِئْنِيهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكِدْتُ أُسَاوِرُهُ فِي الصَّلاَةِ، فَتَبَرَّثْتُ حَتَّى سَلَّمَ، فَلَبَّبْتُهُ بِرِدَائِهِ، فَقُلْتُ: مَنْ أَقْرَأَكَ هَذِهِ السُّورَةَ الَّتِي سَمِعْتُكَ تَقْرَأُ؟ قَالَ: أَقْرَأَنِيهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: كَذَبْتَ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَقْرَأَنِيهَا عَلَى غَيْرِ مَا قَرَأْتَ، فَانْطَلَقْتُ بِهِ أَقُودُهُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: إِنِّي سَمِعْتُ هَذَا يَقْرَأُ بِسُورَةِ الفُرْقَانِ عَلَى حُرُوفٍ لَمْ تُقْرِئْنِيهَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَرْسِلْهُ، اقْرَأْ يَا هِشَامُ» فَقَرَأَ عَلَيْهِ القِرَاءَةَ الَّتِي سَمِعْتُهُ يَقْرَأُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كَذَلِكَ أُنْزِلَتْ»، ثُمَّ قَالَ: «اقْرَأْ يَا عُمَرُ» فَقَرَأْتُ القِرَاءَةَ الَّتِي أَقْرَأَنِي، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كَذَلِكَ أُنْزِلَتْ إِنَّ هَذَا القُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ، فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ»

Tercümesi: Hz. Ömer'in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: *"Resûlüllah henüz hayattayken Hişam b. Hakîm'in Furkân sûresini okuduğunu işittim. Bir müddet okuyuşunu dinledim. Birden onun, Hz. Peygamber'in bana okutmadığı birçok harf üzerine Kur'an'ı okuduğunu fark ettim. Namazda iken yakasına yapışmamak için kendimi zor tuttum. Selam verinceye kadar güçlükle sabrettim. Sonra yakasından tutup "senden*

[613] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No.4991).
[614] Aynı rivayet Buhârî 2419, 5041, 6936, 7550 numaralı hadislerinde de geçmektedir.

dinlediğim bu sûreyi sana kim öğretti?" diye sordum. "Bana bunu Allah Resûlü okuttu" diye cevap verdi. "Yalan söyluyorsun! Zira Resûlüllah bu sureyi bana, senin okuduğundan daha farklı öğretti" dedim. Onu alıp Hz. Peygamber'e götürdüm. Ona "bu adamı, Furkân sûresini sizin bana öğrettiğinizden farklı bir şekilde okurken işittim" diye şikâyet ettim. Allah Resulü "onu bırak" dedi. Sonra ona "Ey Hişam! Oku bakalım" dedi. O da kendisinden işittiğim şekilde okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "bu sûre bu şekilde indirildi" buyurdu. Sonra bana "Ey Ömer! Sen oku dedi. Ben de bana öğrettiği şekilde okudum. Yine Hz. Peygamber, "bu sûre bu şeklide nazil oldu" dedi ve şöyle ekledi: Bu Kur'an yedi harf üzerine nazil oldu. Hangisi kolayınıza geliyorsa onu okuyun!"[615]

Müellif hadis ilmi açısından, bu hadisle ilgili şöyle bir değerlendirmeye gider: İbn Abbas'ın Resûlüllâh'tan işittim demeyip "Resûlüllâh şöyle buyurdu" ifadesinden, hadisi Hz. Peygamber'den bizzat duymadığı anlaşılmaktadır. Sanki hadisi Übeyy b. Ka'b'dan işitmiştir. Çünkü Nesâî de buna benzer bir hadisi İbn Abbas'tan Übeyy b. Ka'b' tarikiyle rivayet etmiştir.[616] Bu hadis Übeyy'den (ra) meşhurdur. Müslim ve diğerleri bu hadisi Übeyy'den rivayet etmişlerdir.[617] Kıraat ilmi açısından en çok kullanılan rivayet, zikrettiğimiz 4992 numaralı hadis olduğu için İbn Hacer'in dikkat çektiği bazı noktaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Hz. Ömer'in (ra), Hişam b Hakîm'e "كَذَبْتَ" – yalan söylüyorsun sözü:

Bu ifade mutlak olarak zannı galip üzere kullanılabilir. O takdirde "yanlış zannediyorsun" demek olur. Ya da "hata ediyorsun" anlamında kullanılmış olabilir. Çünkü ehli hicaz, "kezib" kelimesini hata anlamında da kullanıyorlar.[618]

- Hz. Ömer'in Hişâm'a tepki göstermesi:

Hz Ömer, ilk Müslümanlardandı ve üzerinde tartıştıkları Furkân sûresi ayetlerini bizzat Rasûlüllah'tan öğrenip ezberlemişti. Hişam b. Hakîm ise yakın zamanda yani Mekke'nin

---

615 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4992).
616 Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb el-Ḫorâsânî en-Nesâʾî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Ḥasen ʿAbdulmunʿîm (Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 2/153 (Hadis No:940).
617 Müslim, 1/561 (Hadis No:820/273).
618 İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/25.

fethiyle Müslüman olanlardandı. Hz. Ömer, onun kıraati sağlam öğrenmemiş olmasından korktu. Hâlbuki Hz. Peygamber, Hişâm'a (ra) son olarak inzal olduğu şekliyle öğretmişti. Demek ki Hz Ömer o güne kadar yedi harf hadisini hiç duymamıştı.[619] Aslında burada Sahabenin Kur'an kıraatine ne kadar hâkim olduğunu, O'na ne kadar önem verdiğini ve daha Hz. Peygamber zamanında bile Kur'ân'ın korunarak özenle sonraki döneme nasıl aktarıldığını da görmekteyiz.

- Hz. Peygamber'in bu hadisteki, "**إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ**" ifadesi:

Hz. Peygamber, birbirinden farklı olan her iki okuyuşu da onaylayınca, Hz. Ömer'in bunu anlayabilmesi ve tatmin olması için bu ifadeyi zikretti.[620] Hz. Ömer'le ilgili Taberî'de geçen farklı bir rivayette Hz. Peygamber, "…*Ey Ömer! Azabı rahmet, rahmeti azap kılmadığın müddetçe, bu okuyuşların tamamı doğrudur."* buyurdu.[621] Bu rivayette yedi harf ruhsatının kapsamının çok daha geniş olduğunu görmekteyiz ancak müellifin de belirttiği gibi tek bir rivayetle hüküm vermek yerine, konunun sonunda farklı rivayetlere ve nakillere bütüncül bir yaklaşımla yedi harfin manası ve bu ruhsatın kapsamını değerlendirmeye çalışacağız.

- "**فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ**" ifadesi:

Yedi harf ruhsatındaki hikmetin okuyucuya kolaylık için olduğu, bu ifadeden net bir şekilde anlaşılır.[622]

2.2. Fetḥu'l-Bârî'de Yedi Harf Rivayetleri

Müellifin, Buhârî'deki hadislere ilave olarak zikrettiği rivayetlerde şu farklılıklar dikkat çeker:

- Müslim'in konuyla ilgili zikrettiği bir rivayet şöyledir: Übeyy b Ka'b' şöyle dedi: *"Ben mescitteyken biri içeri girip namaza durdu ve benim bilmediğim bir kıraati okudu. Sonra bir başkası geldi, namaza durdu, O da yanındaki kişinin kıraatinden farklı bir kıraat okudu. Namazı bitirince hep birlikte Rasulüllah'ın yanına girdik. Ben "Yâ*

---

[619] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.
[620] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.
[621] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/26; Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 1/25.
[622] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.

Resulellah! Bu adam benim bilmediğim bir kıraat okudu sonra diğeri geldi O da arkadaşının okuduğu kıraatten başka bir kıraat okudu" dedim. Hz. Peygamber onlara okumalarını emretti. Onlar da okudular. Hz. Peygamber, her ikisinin okuyuşunu da güzel gördü. Bunun üzerine içime, Hz. Peygamberi öyle bir yalanlamak geldi ki, câhiliyye de bile böylesi aklıma gelmemişti. Rasulüllah beni kaplayan bu hali görünce göğsüme öyle bir vurdu ki benden bir ter boşaldı. Sanki Allah Azze ve Celle'yi görüyor gibiydim. Sonra bana "Yâ Übeyy Yüce Allah, evvela bu Kur'ân'ı bir harf üzere gönderdi, ben ümmetime hafifletmesini istedim, sonra 2 harfle okunmasına izin verildi. Ümmetime kolaylaştırılması isteğimi yineledim. Sonra yedi harfe kadar okunmasına müsaade edildi…"[623] Müslim'de geçen diğer rivayette; Rasulüllah'ın, Edâtı Benî Gıfâr'da olduğu sırada Cebrâîl'in geldiği zikredilmiş, sonunda da Cebrâîl'in şöyle dediği ifade edilmiştir*: "Yüce Allah sana, ümmetine Kur'ân'ı yedi harf üzere okumanı emrediyor. Onlar hangi harfle okurlarsa muhakkak isabet etmiş olurlar."*[624]

- Aynı rivayette Taberî'de şu farklılık vardır:"…*Nahl sûresini benim bilmediğim şekilde ve birbirlerinden de farklı okudular… Hz. Peygamber her ikisinin okuyuşunu da güzel görüp onaylayınca ben kalbimde şeytanın vesvesesini o kadar buldum ki yüzüm kıpkırmızı oldu. Rasulüllah yüzüme bakınca bunu anladı ve göğsüme vurarak, "Allahım şeytanı ondan uzaklaştır"* diye dua etti…."[625]
- Ebû Dâvud'un rivayeti şöyledir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Bu yedi harfin tamamı şâfî ve kâfîdir. Azap ayetini rahmete, rahmet ayetini azaba çevirmedikçe* " **سَمِيعًا عَلِيمًا عَزِيزًا حَكِيمًا**" *diyebilirsin.*[626]
- Tirmîzî'nin rivayeti şu şekildedir: *"Ey Cebrâîl! Ben ümmî bir topluluğa gönderildim. Onların içerisinde; âcizler, yaşlılar, çocuklar, cariyeler, hiç kitap okumamışlar var.*" dedim. O da *"Yâ Muhammed! Kur'an yedi harf üzere indirildi."* buyurdu.[627]

---

[623] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/24; Müslim, 1/561 (Hadis No:820/273) .
[624] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/24; Müslim, 1/562 (Hadis No: 821/274).
[625] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/24; Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 1/41.
[626] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* , 9/24;Suleymân b. el-Eşʿaṣ es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muḥammed Muḥyiddîn ʿAbdulḥamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, ts.), 2/76 (Hadis No: 1477).
[627] Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ et-Tirmiẕî, *es-Sunen*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 5/44 (Hadis No:2944).

- Taberî'de geçen diğer bir rivayette şu ilave vardır: *"Cennetin yedi kapısına bedel, yedi harf üzere okumam emredildi."*[628]
- Taberî'de ve Taberânî'de yer alan diğer bir rivayette şöyle geçmektedir: *Zeyd b Erkam şöyle dedi: "Biz mescitte oturuyorduk, bir adam Rasûlüllâh'a geldi ve şöyle söyledi: "Bana Abdullah İbn Mes'ud bir sûreyi öğretti. Zeyd ve Übeyy b. Ka'b da aynı sûreyi öğretti ancak hepsinin kıraatleri birbirinden farklıydı. Ben hangisini alayım? Rasûlüllâh sükût etti. Hz. Ali de yanındaydı. Cevabı Hz. Ali verdi ve şöyle dedi: "Herkes kendine öğretildiği şekilde okusun. Hepsi doğru ve güzeldir."*[629]
- Taberî'de geçen diğer bir rivayet şöyledir: *"Bir zât, Hz. Ömer'in yanında bir ayeti okudu. Hz. Ömer onun okuyuşunu değiştirdi/düzeltti. O kişi "Ben Hz. Peygamber'in yanında bunu okudum O, okuyuşumu değiştirmedi." dedi. Hz. Peygamberin huzuruna gidip orada tartıştılar. O zât, "Yâ Rasûlellah! Şu ve şu ayeti sen bana öğretmedin mi? dedi. Hz. Peygamber "Evet" dedi. O anda Ömer'in göğsüne bir şey oturuverdi. Hz. Peygamber Ömer'in yüzüne bakınca bunu anladı ve göğsüne vurarak üç defa "Şeytanı uzaklaştır, şeytanı kov" dedi. Sonra, "Ey Ömer! Azabı rahmet, rahmeti azap kılmadığın müddetçe, bu okuyuşların tamamı doğrudur."* buyurdu.[630]
- İbn Hibbân ve Hâkim'de, Abdullah İbn Mesud'dan şu rivayet yer almaktadır: *"Rasûlüllâh bana Hâmîm sûrelerinden birini okuttu. Sonra ben mescide gittim. Oradaki bir kişiye bu sûreyi okumasını söyledim. O, benim okuduğumdan farklı harfler üzerine okudu ve bu şekilde kendisine Rasûlüllâh'ın öğrettiğini söyledi. Birlikte Rasûlüllâh'a gittik ve meseleyi kendisine anlattık. Rasûlüllâh'ın çehresi değişti ve şöyle buyurdu: "Muhakkak sizden öncekileri ihtilaf helak etti." Sonra Hz. Ali'ye sessizce bir şeyler söyledi. Hz. Ali de; "Rasûlüllâh, herkesin kendisine öğretildiği şekilde okumasını emrediyor." dedi. Biz oradan ayrıldık. Sonra herkes –kendine öğretildiği şekliyle- farklı harflerle okumaya devam etti.*[631]

---

[628] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* , 9/24; Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 1/47.

[629] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26;Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 1/24.; Ebü'l-Ḳâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyûb eṭ-Ṭaberânî, *el-Muʿcemu'l-Kebîr - et-Ṭaberânî*, thk. Ḥamdî b. ʿAbdulmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 5/198 (Hadis No:5078).

[630] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26,Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 1/25.

[631] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26,Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî İbn Ḥibbân, *es-Ṣaḥîḥ*, thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût (Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1408/1988), 3/22 (Hadis no:747); Ebû

- Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde şu vurgu dikkat çekmektedir: *" Muhakkak ki Kur'an yedi harf üzerine nazil oldu. Bu yedi harften hangisini okursanız doğru okumuş olursunuz. Bu konuda birbirinizle tartışmaya girmeyiniz. Şüphesiz bu konu hakkında tartışma küfürdür (ya da küfür alametidir).*[632]

Müellifin farklı kaynaklardan zikrettiği bu ve benzeri rivayetlere bakıldığında[633] bunların tamamında yedi harf ruhsatının kolaylık/kolaylaştırma maksadıyla verildiği ve bu konuda tartışılmaması gerektiği açık bir şekilde anlaşılır. Bununla birlikte kıraat farklılıklarının, ilk olarak Hz. Peygamber devrinde gündeme geldiği görülür.

2.3. Fetḥu'l-Bârî'de Yedi Harfin Manası ve Bununla İlgili Görüşler

Müellif konuyla ilgili âlimlerin görüşlerini zikrederek, bunları makbul ve merdûd olması açısından değerlendirip netice olarak kendi vardığı kanaati söyleyeceğini ifade eder. "Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Hibban'dan (ö. 354/965) yedi harfin manası hakkında 35 görüş olduğunu nakletmiş ancak kendisi bunlardan beş görüşü zikretmiştir.[634] İbn Hacer, İbn Hibbân'ın *sahih*'inde, olması muhtemel yerlere baktığını fakat 35 görüşe dair bir söze rastlamadığını ifade etmiştir.[635] Münzirî de bu görüşlerin çoğunluğunun tercih edilmeyen görüşler olduğunu söylemiştir."[636] Müellif yedi harfe dair dört görüş üzerinde değerlendirmelerde bulunur.

2.3.1. Yedi Harf Aynı Mananın Müteradif Lafızlarla İfade Edilmesidir Görüşü

ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî el-Ḥâkim, *el-Mustedrek âle's-Ṣaḥiḥayn*, thk. Muṣṭafâ ʿAbdulḳâdir ʿAṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1411/1990), 2/243 (Hadis No:2885).

[632] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26; Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsnedü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût - ʿÂdil Murşid v.dğr (Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1421/2001), (Hadis no:17821).

[633] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* , 9/24.

[634] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî el-Ḳurṭubî, *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İṭfeyyiş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1384/1964), 1/42.

[635]Müellif İbn Hibbân'ın *sahih*'inde, olması muhtemel yerlerde 35 görüşe dair bir söze rastlamadığını ifade etmiştir. Biz de İbn Hibban'ın dijital ortamda ulaşabildiğimiz *sahih*'ine ve diğer eserlerine baktığımızda buna dair bir kayda rastlayamadık. Kurtûbî, İbn Hibân'ın bu görüşü zikrettiğini söylemiş ancak eser ismi vermemiştir. Kurtûbî'nin, bu bilgiyi, İbn Hibbân'ın bize ulaşmayan bir eserinden almış olması muhtemeldir.

[636] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* , 9/23.

Müellif, hadiste geçen "فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ" cümlesinin izahında şu ifadelere yer verir: Yedi harf ruhsatındaki hikmetin okuyucuya kolaylık için olduğu, bu ifadeden net bir şekilde anlaşılır. Bu, harflerden maksadın "lügat aynı olsa da bir mananın müteradif lafızlarla ifade edilmesidir" diyenlerin görüşünü güçlendirmektedir. Çünkü Hz. Ömer ve Hişam'ın her ikisinin de lügatleri Kureyş lisanıydı. Buna rağmen ikisinin kıraatleri de farklılık gösterdi. İbn Abdi'l-Berr de buna dikkat çekmiş ve bu görüşü benimsemiştir. Ehli ilmin birçoğundan yedi harfle kastedilen işte budur diye nakledildi.[637] İbn Hacer yedi harf meselesine uzunca devam etse de burada aslında yedi harften maksadın "bir mananın müteradif lafızlarla ifade edilmesidir" görüşünü onaylamış olduğu görülmektedir. Bununla beraber şu hususa da dikkat çekmektedir: "Ancak müteradif lafızlarla ifade ruhsatı, herkesin istediği kelimeyi istediği şekilde kendi lügatindeki eş anlamlı kelimeyle rastgele değiştirmesi şeklinde değil, bizzat Hz. Peygamber'den duyulmuş olması şartıyla gerçekleşmiştir. Hz. Ömer ile Hişâm arasında geçen olayda her ikisinin de " أَقْرَأَنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"[638](Hz. Peygamber bana okuttu) ifadeleri bu gerçeğe işaret eder. Hz Ömer'in, "حَتَّى حِينٍ" yerine "عتى حين" okuyuşu sebebiyle İbn Mes'ûd'a itiraz etmesi de bu görüşü desteklemektedir.[639]

2.3.2. Yedi Harf Yedi Lügattir Görüşü

Konu kısmen "Kur'ân'ın evvelâ Kureyş lisanıyla, sonra yedi harfle indirilmesi" başlığında ele alınmıştı. Burada yedi harf'in manası kapsamında bazı hususlara dikkat çekilecektir. İbn Abdi'l-Berr ehli ilmin çoğunluğunun yedi harfin yedi lügat olduğu görüşünü reddettiğini, çünkü Hz. Ömer ile Hişâm'ın lügatlerinin aynı olduğunu söylemiştir.[640] Hz. Ömer'in, İbn Mes'ûd'un "حَتَّى حِينٍ" yerine "عتى حين" okuyuşunu onaylamaması ve gerekçe olarak Kur'ân'ın Hüzeyl lehçesiyle değil Kureyş lehçesiyle indiğini söylemesi genel anlamda ret olarak anlaşılmış ve âlimlerin görüşleri bu

[637] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.
[638] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 4992).
[639] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[640] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.

çerçevede şekillenmiştir. Ancak İbn Abdi'l-Berr bu rivayeti[641] zikrettikten sonra Hz. Ömer'in ifadesini, İbn Mes'ûd'un okuyuşunu câiz görmediği anlamında değil Kureyş'i tercih etmesinin daha güzel olacağı şeklinde yorumlamıştır. Çünkü bizzat indirilmiş olan yedi vecih üzerine okunmasına ruhsat verilince, bunlardan birini tercih etmek de elbette câiz olur." demiştir.[642] İbn Abdi'l-Berr yedi harfin yedi lügat anlamına geldiğini reddetse de yaptığı açıklamada dolaylı olarak harfin lügat anlamına da gelebileceğini kabul ettiği görülür.

İbn Hacer de yukarıda sıralanan rivayetleri[643] zikrettikten sonra yedi harfin yedi lügat manasına olabileceğine dair şu açıklamaları yapar: "Bütün bu hadisler, harften kastedilenin lügat ya da kıraat olduğunu güçlendirmektedir. Yani, Kur'an yedi lügat ya da yedi kıraat üzerine indirildi demektir. "**الْأَحْرُفُ**" kelimesi, harf'in cemisidir. Lügat anlamında kabul edildiğinde, harfin sözlük anlamlarından biri vecih olduğu için hadis, lügatlerden yedi vecih anlamında olur. Hz. Allâh'ın "**وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ**" kavlinde[644] olduğu gibi. Kıraat anlamında kabul edildiğinde harf, mecaz olarak kelime anlamında kullanılmış olur. Çünkü harf, kelimenin bir cüz'üdür.[645] "Ebû Ubeyd, İbn Atiyye ve daha başkaları yedi harften maksadın lehçelerin farklılığı olduğunu söylemişlerdir.[646] Ebû Şâme, Kur'ân'ın başlangıçta Kureyş lisanıyla nazil olduğunu sonra mana değişmeyecek şekilde diğer lehçelerle okunmasına müsaade edildiğini ifade eder. Üzerinde çalıştığımız müellifin değerlendirmesi de şöyledir: Kur'ân önce Kureyş lisanıyla indirildi. Sonra kolaylık olsun diye yedi harf ile nazil oldu. Hz. Osman istinsah faaliyetinde insanları Kur'an'ın ilk indirildiği, lehçelerin en üstünü ve Hz. Peygamber'in lehçesi olan Kureyş lehçesine yönlendirdi.[647] Zikredilen görüşlere bakıldığında harfin lügat/lehçe anlamına gelebileceği görülür.

---

[641] Hz Ömer'in İbn Mes'ûd'a yazdığı mektup rivayeti.
[642] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[643] Buhârî ve Fetḥu'l-bârî'de yer alan rivayetler.
[644] el-Hac 22/11.
[645] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/24.
[646] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.
[647] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.

2.3.3. Yedi Harf Yedi Vecihtir Görüşü

Müellif Buhârî'nin "**أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ**" bab başlığının açıklamasının ilk cümlesinde "**أَيْ عَلَى سَبْعَةِ أَوْجُهٍ**" ifadesiyle yedi harfin yedi vecih olduğu görüşünü benimsediğini göstermiş olmaktadır. "Yedi harf yani yedi vecih. Bu vecihlerin her biriyle Kur'an okumak caizdir. Burada murad edilen, Kur'ân'ın her bir kelimesinin ya da cümlesinin yedi vecih üzere indirildiği ve yedi vecihle okunabileceği değildir. Bilakis bir kelimedeki kıraatlerin en fazla yedi olabileceğidir. Eğer yedi vecihten daha fazla okunan bazı kelimelerin olduğu söylenirse, bunların ya ziyadenin sabit olmaması ya da med, imale gibi eda keyfiyeti ile ilgili ihtilaflar olduğu ifade edilebilir. Yine yedi ile kastedilenin hakiki mana olmayıp kolaylık olduğu söylenmiştir. Birli sayılarda yedi lafzı, onlu sayılarda yetmiş lafzı, yüzlü sayılarda yedi yüz lafzı çokluğu ifade etmek için kullanılır. Bununla belirli bir sayı kastedilmez. Kâdî İyâz ve ona tabi olanlar bu görüşü benimsemişledir.[648]

İbn Hacer hadisin yanlış anlaşılıp Kur'ân'ın sanki bütün kelimelerinin ve ayetlerinin tamamının yedi defa indirilmiş olduğu ve her birinin yedi ayrı okuyuşu olduğu vehmine tekrar dikkat çeker. "Hz. Peygamber'in, ümmetine kolaylaştırmak için, yedi harfe gelinceye kadar isteğini yenilemesi, Arapçada bir lafzın genellikle yediden daha fazla bir okuyuşa ihtiyaç duymaması sebebiyledir. Yoksa her bir lafzın yedi vecih okunacağı anlamında değildir.[649] Şayet kastedilen her bir kelimenin yedi vecihle okunacağı olsaydı elbette hadiste "Yedi harf üzerine indirildi" şeklinde değil "**أُنْزِلَ سَبْعَةَ أَحْرُفٍ**- Yedi harf olarak indirildi" şeklinde söylenirdi. Yani kastedilen, bir kelimede bir, iki, üç ya da yediye kadar bir vecih olabileceği ve bunlardan biriyle okunabileceğidir.[650]

İbn Abdi'l-Berr bunun ittifak edilen bir görüş olduğunu, zaten her bir kelimenin yedi vecihle okunmasının mümkün olmadığını, Kur'an'da yedi vecihle okunabilecek "**عبد**

---

[648] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* , 9/23.
[649] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[650] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.

الطاغوت" gibi çok az bir kelime olduğunu ifade etmiştir. İbn Kuteybe ise Kur'an'da yedi vecihle okunabilecek bir kelime olduğunu kabul etmemiştir. İbnü'l-Enbâri de İbn Kuteybe'ye; Kur'an'da yedi vecihle okunabilecek kelimelerin olabileceğine dair " **عبد الطاغوت**", "**وَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ**", "**جِبْرِيلَ**" gibi örneklerle cevap vermiştir.[651] Müellif konuyu şöyle toparlar: "Âlimlerin bu konudaki görüşlerini özetleyecek olursak, Kur'ânın yedi harf üzerine nazil olmasının manası; okuyucunun, kolaylık sebebine binaen kendisine verilmiş olan geniş ruhsatla yedi vecih üzerine, istediği bir harfle okuyabilmesidir. Çünkü şayet bir harf üzerine mecbur tutulsalardı elbette onlara meşakkat olacaktı."[652]

"İbn Kuteybe de *Tefsîru'l-Müşkil* adlı eserinin başında şöyle söylüyor: Allah'ın, Peygamberine her kavmin kendi lügatiyle Kur'ân'ı okuyabileceğini emretmesi, onun dindeki kolaylık ilkesinin eserlerindendir. Bu ruhsata binaen, Hüzeyl kabilesine mensup biri "**حَتَّى حِينٍ**" yerine, "**عتى حين**" şeklinde; Esed'li biri te'nin fethası yerine "**تِعْلَمُونَ**" şeklinde esresiyle; Temimli hemzeli, Kureyş'li hemzesiz okuyabilmişlerdir. Şayet Allahü Teâlâ her topluluktan doğumunda, küçüklüğünde ve yaşlılığında kullanmış olduğu lügati bırakmalarını isteseydi elbette onlara son derece zor gelirdi. Ancak Yüce Allah onlara lütfuyla bunu kolaylaştırdı."[653] İbn Abdi'l-Berr, Buharî 4992 numaralı hadis doğrultusunda; "Ehli ilmin çoğunluğunun; "Hz. Ömer ile Hişâm'ın lügatlerinin aynı olması sebebiyle, "Yedi harfin yedi lügat anlamında olduğu" görüşünü reddettiklerini ve yedi harften kastedilenin "**أَقْبِلْ وَتَعَالَ وَهَلُمَّ**" gibi farklı lafızlarla aynı mananın ifade edilebildiği vecihler olduğunu söylediklerini ifade etmiştir."[654]

İbn Hacer bir yandan yedi harften maksat yedi lügattir görüşünü onaylarken diğer yandan

---

[651] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[652] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.
[653] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28;Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: y.y., ts.), 1/32 (İbn Kuteybe burada Yedi harfe dair geniş açıklamalarda bulunmuş, daha birçok örnek vermiş ve bunların tamamının, Allah'ın [cc] kelamı olduğunu, Cebrâil [as] ile Hz. Peygamber arasında her ramazan ayında gerçekleşen mukabelelerde, her bir harfin bizzat indirildiğini, Yüce Allah'ın yapılan bu mukabeleler ile dilediğini ihdas ettiğini, dileğini neshettiğini ve dilediğini kolaylaştırdığını ifade etmiştir.).
[654] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.

konunun ilk cümlesinden itibaren, yedi harf yedi vecihtir görüşünü zikreder. Ancak bu kısımda müellifin görüşü biraz daha net anlaşılır. Lügat ve Vücuh ihtilafıyla ilgili İbn Hacer şöyle diyor: "Bu iki görüşü şöyle birleştirmek mümkündür: "Harflerle kastedilen; aynı mananın, yedi lügate kadar, farklı lafızlarla ifade edilebilmesidir. Lâkin bu iki görüşün ihtilafında başka bir fayda daha vardır ki Ebû Amr ed-Dânî buna şu şekilde dikkat çekmiştir: "Muhakkak yedi harf, Kur'ân'ın tamamına (bütün kelimelerine) dağılmış değildir ve bir hatimde (infirad metodunda) yedi harfin tamamı mevcut değildir. Bir kâri, bir rivayeti okuduğu zaman yedi harfin tamamını değil yalnız birini okumuş olur."[655] Kur'ân'ın tamamında olmaması, "harflerden kastedilen lügattir" diyenleri doğrular. Bir hatimde bütün harflerin değil sadece bir harfin okunması, "harften kastedilen vecihtir" diyenleri doğrular. Öyleyse, yedi vecih Kur'ân'ın bir kısmındadır demek mümkün olur.[656] Bu değerlendirmeye bakıldığında müellifin, yedi harf'in manasının tek başına lügat ya da vecih olduğunu söylemenin yetersiz olduğunu, harfin bir yönüyle lügat diğer yönüyle vecih olduğunu, her ikisi birleştirildiğinde ancak, mananın yerli yerine oturduğunu söylediğini ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda yukarıda ifade edildiği gibi yedi harf'ten; aynı mananın, yedi lügate kadar, farklı lafızlarla ifade edilebilmesi anlaşılır.

Yedi Vecihe Dair Görüşler:

Yedi harfi yedi vecih olarak kabul eden birçok âlim bu yedi veçhin neler olduğuna dair birbirinden farklı değerlendirmeler yapmıştır. İbn Hacer kitabında yalnızca İbn Kuteybe ve Ebü'l-Fazl er-Râzî'nin görüşlerine yer vermiş ve genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de bu iki görüşü zikrettikten sonra günümüzde konuya dair en kapsamlı sayılabilecek çalışmayı yapan Abdurrahman Çetin'in vecih görüşüne kısaca yer vermek istiyoruz.

a) İbn Kuteybe'nin Görüşü: *İbn Kuteybe ve daha başka âlimler hadiste zikredilen yedi rakamını, yedi şeyde meydana gelen farklı vecihler olarak yorumlamışlardır.*

---

[655] Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-Dânî, *el-ʾAḥrufu's-Sebʿa li'l-Ḳurʾân*, thk. ʿAbdulmuheymin Ṭaḥḥân (Mekke: y.y., 1408), 1/52; Dânî, *Câmiʿu'l-Beyân fi'l-Ḳırâʾâti's-Sebʿ*, 1/123.
[656] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.

1. Harekesi değişip, manası ve sureti değişmeyen vecih: "**وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ**" örneğinde olduğu gibi. Bu örnekte, "**يُضَارَّ**" kelimesi, râ'nın fethası ve zammesiyle okunmaktadır.[657]

2. Fiil kalıbının değişmesiyle değişen vecih: "**بعُد بَين أسفارنا**" ve "**باعد بَين أسفارنا**" örneğinde olduğu gibi. Bu örnekte "**بعُد**" kelimesi sülâsî mazi kalıbıyla ve müfaale babından emir kalıbıyla okunmaktadır.[658]

3. Noktasız bazı harflerin noktalanmasıyla değişen vecih: "**ثُمَّ نُنْشِرُهَا**" ve "**نُنْشِزُهَا**" örneğinde olduğu gibi. Bu kelime Nünşiru ve Nünşizü şeklinde ra ve ze ile okunur.[659]

4. Bir harfin, mahreci yakın olan başka bir harfle değişmesiyle meydana gelen vecih: "**طَلْحٍ مَنْضُودٍ**" ayetinin[660] Hz. Ali kıraatinde; "**طَلْعٍ مَنْضُودٍ**" şeklinde okunması gibi.[661]

5. Takdim ve tehir değişikliğiyle meydana gelen vecih: "**وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ**" ayetinin[662] Hz Ebû Bekir, Talha b. Musarrıf ve Zeynel Âbidin kıraatine göre; "**وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ**" şeklinde okuması gibi ki bu şâz bir kıraatir.[663]

6. Ziyade ya da noksanla değişen vecih: Noksanlık sebebiyle; "**وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى وَالذَّكَرِ وَالْأُنْثَى**" örneğinde olduğu gibi.[664] Bu ayetin; İbn Mesud ve Ebu'd-Derdâ'dan bu

---

[657] Âsım kıraatinde, "**يُضَارَّ**" şeklinde fetha ile okunur.

[658] Âsım kıraatinde, "**باعد**" şeklinde emir kalıbıyla okunur.

[659] Âsım kıraatinde, "**نُنْشِزُهَا**" şeklinde ze ile okunmaktadır.

[660] el-Vâkıa 56/29.

[661] Hz. Ali'ye nispet edilen şâz bir kıraattir. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* (Kâhire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 151; Mustafa Kılıç, "İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fak. Dergisi* 49 (2020), 233.

[662] Kâf 50/19.

[663] İbn Hâleveyh, *el-Muhtasar*, 145.

[664] el-Leyl 92/1-3. (Bu vecihte ayetin; "**وَمَا خَلَقَ**" cümlesi eksik olarak rivayet edilmiştir. Bu şâz bir kıraattir.

şekilde okunduğu rivayet edildi.[665] Ziyade sebebiyle olan değişikliğe; "**وأنذر عشيرتك الْأَقْرَبِين**"[666] ayetine "**وَرَهْطَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَ ِينَ**" ilavesiyle gelen rivayet örnek olarak verilebilir. Bu rivayet Mesed sûresinin tefsirinde İbn Abbas hadisinde zikredilmiştir.[667]

7. Bir kelimenin yerine, müteradif başka bir kelimenin kullanılmasıyla meydana gelen vecih: "**كالعهن المنفوش**"[668] ayetinin, İbn Mesud ve Said ibn Cübeyr'den"**كَالا ُوفِ الْمَنْفُوشِ**" şeklinde rivayet edilmesi gibi.[669]

Müellif, İbn Kuteybe'nin bu görüşün aslında güzel olduğunu ancak Kâsım b. Sâbit'in (ö. 313/925)[670] *Delâil* isimli eserinde şu gerekçeyle bu veçhi uzak gördüğünü nakleder: "Kıraatlerde ruhsat, çoğunluğu yazmayı ve yazıyı bilmeyen o günün toplumunda vaki olmuştur. Onlar harfleri mahreçleriyle biliyorlardı. Ancak "**نُنْشِرُهَا وَنُنْشِزُهَا**" örneklerinde olduğu gibi suretleri aynı olup mahreçleri ayrı olan harflerdeki ihtilafın sebebi, manalarının yakın olup yazımda sûret benzerliğinde aynı olmalarıdır." Müellif bir yandan Kâsım b. Sâbit'in bu görüşünü kayda değer görüp zikretmiş diğer yandan ise "Bu görüş doğru olabilir ancak bunun doğru olması, İbn Kuteybe'nin istikra ile ortaya koymuş olduğu ve apaçık nice hikmetleri içeren görüşlerinin zayıf görülmesini gerektirmez." diyerek kendisini eleştirmiştir.[671]

b) ***Ebü'l-Fazl er-Râzî'nin Görüşü:*** Müellifin yedi harf - Yedi Vecih konusunda atıfta bulunduğu diğer bir isim Ebü'l-Fazl er-Râzî'dir. (ö. 454/1062)[672] Râzî, bir kelâmın ihtilaf

---

[665] İbn Hâleveyh, *el-Muhtasar*, 175.
[666] eş-Şuarâ 26/214.
[667] Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳur'ân*, 24/676 (Bu şâz kıraatlerdendir).
[668] el-Kâri'a 101/5.
[669] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/29;İbn Hâleveyh, *el-Muhtasar*, 179 (Bu şâz bir kıraattir).
[670] Ebü'l-Kāsım Sâbit b. Hazm b. Abdirrahmân es-Sarakustî el-Endelüsî, Hadis hâfızı ve lugat âlimi. Ayşe Esra Şahyar, "Sâbit b. Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/351.
[671] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/29.
[672] Kıraat ve hadis âlimi, Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr er-Râzî el-İclî. Ali Turgut, "Ebü'l-Fazl er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/315.

bakımından yedi veçhi aşmayacağını söyler.

1. İsimlerin; müfret, tesniye, cemi', müzekker ve müennes olmalarındaki ihtilaf.
2. Fiillerin; mazi, muzari ve emir olmalarındaki ihtilaf.
3. İ'rab vecihlerindeki ihtilaf.
4. Noksanlık - ziyade ihtilafı
5. Takdim – te'hir ihtilafı
6. İbdal ihtilafı.
7. Lügat-Lehçe ihtilafı (Feth, imâle, terkîk, tefhim, idgam, ızhar vs.). İbn Hacer'in herhangi bir yoruma girmeden bu nakli yapmasından, bu görüşü reddetmediğini anlamak mümkündür.

c. Abdurrahman Çetin'in Görüşü: Yedi harf'le ilgili müstakil kitabı olan Çetin, bu kavramın manasına dair birçok görüşe ayrıntılı olarak yer verdikten sonra kendi görüşünü "sayıyla sınırlı olmayan bir takım vecihler" olarak ifade eder ve 13 vecih sayarak her birini örneklerlendirir. Sonra da zikrettiği vecihleri şu üç başlık altında toplamanın mümkün olduğunu söyler:

1. Feth, imâle, işmâm, ibdâl, teshil gibi edaya dair farklılıklar. Bunlar manaya hiç etki etmeyen bir takım ses özelliklerindeki vecihlerdir ki kıraat farklarının belki yüzde sekseni bunlardan oluşur. "**وَالْمُؤْمِنُونَ**" ve "**وَالْمُومِنُونَ**" kelimelerinde hemzenin tahkik ve ibdâl ile okunması gibi.

2. Takdîm-te'hîr, mâzî-emir, hazif-isbat gibi Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği nüshalara dağıtılmış olan farklılıklar. Örnek olarak min'in isbatı ve hazfi ile "**تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ**" – "**تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ**" kıraatlerini zikredebiliriz. Bu guruba giren farklılıklar çok azdır.[673]

3. Mushaf hattına uymayan eş anlamlı ya da yakın anlamlı kelimelerdeki kıraat farklılığı. Bu vecih istinsah dönemiyle birlikte sahih birikimin dışında tutulmuştur. "**فَاسْعَوْا**" yerine

[673] İstinsah edilen mushaflardaki kıraat farklılıklarının tablosu için bk. Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı*, 392-402.

"فَامْضُوا" okunuşu gibi. Özetle buraya aldığımız açıklamalarda görüldüğü gibi Çetin de uzun araştırmalarının sonucunda harfin vecih manasına olduğu ancak yedi rakamının kesretten kinaye olup muayyen bir sayıyı ifade etmediği görüşüne vardığını söyler.[674]

Sonuç olarak yedi harf'in yedi vecih manasına geldiğini söyleyen âlimlerin, görüşlerinin sağlam bir zemine oturduğunu söylemek mümkündür. Ancak lügat/lehçe anlamı da gözardı edilemeyecek derecede kuvvetlidir. İbn Hacer bu iki yönünü görerek mananın, tek başına lügat ya da vecih olduğunu söylemenin yetersiz olduğunu, ancak her ikisi birleştirildiğinde kıraat farklılıklarının tamamını kapsayabildiğini söyler. Yedi harfi kısaca; aynı mananın, yedi lügate kadar, farklı lafızlarla ifade edilebilmesi olarak tanımlar.

2.3.4. Yedi Harf Kelamın Yedi Çeşitidir Görüşü (Yedi bab - Yedi Harf rivayeti)

Âlimlerden bir kısmı yedi harfin, kelamdan yedi sınıf olduğu görüşünü ileri sürer. Bu hususta da İbn Mes'ud'un Hz.Peygamber'den rivayet ettiği şu hadisi delil getirir: *"İlk kitap bir bâbdan bir harf üzerine inmişti. Kur'an ise yedi bâbdan yedi harf üzerine indirildi; Nehiy, emir, helal, haram, muhkem, müteşâbih ve darbı meseller. Helalini helal, haramını haram sayın, emredileni yapın, yasaklanandan kaçının, darbı meselellerini dikkate alın, muhkemiyle amel edin, mürteşabihine iman edin ve biz ona iman ettik hepsi rabbimizin katındandır*[675] *deyiniz.*" Ebû Ubeyd ve daha başkaları bu hadisi rivayet etmişlerdir ancak İbn Abdilberr, senetteki Ebû Seleme b. Abdurrahman'ın, İbn Mes'ud ile görüşmediği halde kendisinden rivayette bulunduğu gerekçesiyle bu hadisin sabit olmadığını söylemiştir. Bu rivayeti daha başkaları da reddetmiştir.[676]

İbn Hacer bu tartışmalara değindikten sonra kendi görüşünü şu şekilde izah eder: "Ben diyorum ki Taberî, tefsirinin mukaddimesinde bu rivayeti söyleyenlere uzunca bir reddiyede bulunmuştur. Bu işin özeti şudur: Bir harfte yedi veçhin toplanması muhaldir. İbn Hibban ve Hâkim bu zikredilen rivayeti sahih bulmuşlardır ancak İbn Mes'ud ile Ebî

---

[674] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 149-160.
[675] Âl-i İmrân 3/7.
[676] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/29.

Seleme arasında inkıtâ' olduğu için bu hadisi sahih bulmalarında bir soru işareti vardır. Beyhakî bu hadisi başka bir tarik ile Zuhrî'den - Ebî Seleme'den Mürsel olarak rivayet etmiş ve bu güzel bir mürseldir (Mürselün ceyyidün) ifadesini kullanmıştır. Eğer sahih ise o zaman yedi harften maksat yedi vecihtir. Burada kastedilen kıraat ilmiyle alakalı olan yedi harf değildir. Çünkü bu hadislerin bağlamı kıraat konusunda zikrettiğimiz yedi harften farklıdır. Kıraat konusundaki yedi harften maksat, bir kelimenin kolaylık maksadıyla iki, üç, dört ve yedi veçhe kadar farklı şekillerde okunabilmesidir. (Bu okuyuşların her biri sahih ve mümkündür.) Ancak bir şeyin, aynı durumda hem helal hem haram olması mümkün değildir. Ebû Ali el-Ehvazî ve Ebû'l-Alâ el-Hemdânî zikredilen hadisteki "Nehiy ve emir" ifadelerini bir önceki yedi harf konusundan bağımsız, yeni bir cümle olarak yorumlar. Ebû Şâme ise; emir, nehiy gibi sayılan bu yedi kısmın, yedi harfi değil yedi bâbı-kapıyı açıkladığını ifade eder.[677] İbn Hacer bu farklı görüşleri verdikten sonra konuyla alakalı, hadiste zikredilen bu yedi kısmın yedi harfi açıklamak üzere zikredilmediği gayet açıktır diyerek bu görüşe katılmadığını beyan eder.[678] Rivayetten anlaşılan da müellifin dediği gibi konumuzla ilgili olmadığıdır.

3. Yedi Harfle İlgili Diğer Meseleler

3.1. Yedi Harf Ruhsatının Ne Zaman Verildiği

"*Kur'an yedi harf üzerine indirildi*" hadisi açısından, yedi harf meselesinde önemli sorulardan biri de bu ruhsatın ne zaman verildiği ve halen devam edip etmediğidir. Yani Kur'an, ilk baştan itibaren yedi harf olarak mı indirildi? Yoksa bu ruhsat sonradan mı verildi? Sonradan verildiyse daha önce indirilen sûreler açısından durum nedir? Tekar mı indirildi? Zira konuyla ilgili Buhârî'de de geçen en meşhur hadiste,[679] Hz. Ömer ile Hişam arasındaki tartışma konusunun Furkân sûresindeki bir ayet olduğu zikrediliyor. Bu sûre ise Mekkî sûrelerdendir. Hz. Ömer ilk Müslümanlardandır. Hişam ise fetihten sonra Müslüman olmuştur. Bu sorulara İbn Hacer'in bakış açısı ve yaptığı nakiller çerçevesinde

---

[677] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/29; Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Teteʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 1/108-109.

[678] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/29.

[679] Buḫârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* (Hadis no: 4992, 2419, 5041, 6936, 7550). İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* ,9/24.

cevap bulmaya çalışacağız.

Müslim'de geçen şu iki rivayet konuyu anlamak bakımından önemlidir: *"Yâ Übeyy Yüce Allah, evvela bu Kur'ân'ı bir harf üzere gönderdi, ben ümmetime hafifletmesini istedim, sonra 2 harfle okunmasına izin verildi. Ümmetime kolaylaştırılması isteğimi yineledim. Sonra yedi harfe kadar okunmasına müsaade edildi…"*[680] Müslim'de geçen diğer rivayette; Rasulüllah'ın, Benî Gıfâr gölcüğünün (Edâtü Benî Gıfâr) yanında olduğu sırada Cebrâîl'in geldiği zikredilmiş, sonunda da Cebrâîl'in şöyle dediği ifade edilmiştir: *"Yüce Allah sana, ümmetine Kur'ân'ı yedi harf üzere okumanı emrediyor. Onlar hangi harfle okurlarsa muhakkak isabet etmiş olurlar."*[681]

Müellif konuya dair şu izahları yapar: "Kur'ân evvela Kureyş lügatiyle inmiştir. Hicretten sonra fetihlerin çoğalmasıyla Hz. Peygamber'in Yüce Allah'tan ümmeti adına kolaylık istemesi üzerine herkese kendi lehçesiyle okuma izni verilmiştir. Anlaşılan O'dur ki bu hafifletme ruhsatı fetihten sonra verilmiştir. Zira zikrettiğimiz Müslim rivayetinde Rasulüllah'ın, Benî Gıfâr gölcüğünün yanında olduğu geçmektedir. Benî Gıfâr gölcüğü ise Medine'dedir.[682] Ayrıca Hişam b. Hakîm fetihten sonra Müslüman olanlardandır.[683] Mekke döneminde verilmiş olan bir ruhsattan Hz. Ömer'in haberdar olmaması düşünülemez. Dolayısıyla bu hadisten, kolaylık ruhsatının Medine döneminde verildiğini anlamak mümkündür.

3.2. Kur'ân'ın İndirildiği Yedi Harfin Günümüzde Mevcut Olup Olmaması

İbn Hacer, İbn Mes'ûd'un başka lehçe ile okutması ve Hz Ömer'in O'na itiraz etmesi rivayetini[684] zikrettikten sonra şu açıklamayı yapar: "Bu olay Hz. Osman'ın insanları tek bir kıraat üzerine toplamasından önce olmuştur." Bu ifadeden müellifin konu hakkındaki görüşü de anlaşılır. Sanki O, Hz. Osman'ın insanları tek bir kıraat üzerine topladığını düşünmektedir.[685] Müellif bir soru ile konuyu netleştirmeye çalışır. Bugün elimizde

---

[680] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/24; Muslim, *Ṣaḥîhu Muslim*, 1/561 (Hadis no: 820/273).
[681] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/24; Muslim, *Ṣaḥîhu Muslim*, 1/562 (Hadis no: 821/274).
[682] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28.
[683] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/26.
[684] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[685] *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.

mevcut olan mushaf, Kur'ân'ın üzerine indirildiği yedi harfin tamamını içermekte midir? Yoksa bir harf üzere midir? Ebû Şâme, bu konuda âlimlerin ihtilaf ettiklerini söylemektedir.[686] İbnü'l-Bâkillânî birinci görüşe meyletmiştir. İbn Hacer; "Taberî ve âlimlerden birçoğu ikinci görüşü yani elimizde olan Kur'ân'ın bir harf üzere olduğu fikrini benimsemişlerdir ki bu itimada daha şayandır" diyerek kendi tercihini de bu şekilde ifade etmiştir.[687]

İbn Ebî Dâvud'un Mesâhif'te rivayet ettiğine göre; Ebû Tâhir b. Ebî's-Serh şöyle söyledi: İbn Uyeyne'ye, Medine ve Iraklıların kıraat ihtilafının yedi harf olup olmadığını sordum. O "Hayır, yedi harf; Helümme, teâle ve akbil örneklerinde olduğu gibidir. Bunlardan hangisini okursan sana yeterlidir. İbn Vehb de bana buna benzer şeyler söyledi" dedi. Müellif konuyla ilgili Taberî'nin görüşlerine şu şekilde yer verir: "Taberî şöyle söyler: "Nasıl ki bir kişi kendi durumuna göre kıraatlerden birini tercih edebildiyse, Sahabe de yedi harften bir kısmını, sınırları belli olacak şekilde tercih ederek bu kısım üzerinde ittifak ettiler. Çünkü bu farklı vecihler bir zorunluluk olarak değil ruhsat olarak verilmişlerdi."[688] Müellif Taberî'nin bu görüşünü onaylayarak bir de ilave yapar; "Ben de diyorum ki, konumuzun başındaki hadiste geçen Hz. Peygamber'in "**فَاقْرَءُوا مَا تيَسّر مِنْهُ**" ifadesi de buna delalet etmektedir. Taberî, uzun bir şekilde bu görüşlerini açıklamış ve bunun hilafına görüş beyan edenleri dayanaksız olarak addetmiştir. Bu konuda âlimlerden büyük bir çoğunluk da Taberî'nin görüşüne muvafakat etmiştir. Bunlardan biri olan Ebü'l-Abbâs İbn Ammâr[689] *Şerḥu'l-Hidâye* isimli eserinde şöyle söylemektedir: "Kıraat âlimlerinin beyan ettikleri en sahih bilgi, bugün okunmakta olan Kur'ân'ın, kıraatine izin verilen yedi harfin tamamı değil yalnızca bir kısmı olduğudur. Bunun kuralı ise mushaf'ın

---

[686] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/29-30. İbn Hacer bu konudaki tartışmalara değinmiş fakat Ebû Şâme'nin görüşünü net olarak vermemiştir. Ebû Şâme, bu konuda farklı görüşlere yer verdikten sonra açık bir şekilde; " Zikrettiğimiz bütün bu görüşler şuna delalet etmektedir: Hadiste işaret edilen Yedi harften bugün elimizde olan, Zeyd b. Sabit'in başkanlığında yapılan ilmi çalışma neticesinde Hz. Osman'ın mushaflarda topladığı sadece bir harf vardır." demektedir. Bk. Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʾUlûmin Tetaʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 1/105.

[687] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.

[688] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.;Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Câmiʿu'l-Beyân ʿan Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳurʾân*, thk. ʿAbdullah b. ʿAbdulmuḥsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 1/49.

[689] Tefsir ve kıraat âlimi; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî (ö. 440/1048-49 [?]), Bk. Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/367.

hattına uygunluktur. Mushaf'ın hattına uygun olmayan "إِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّ ْرُ" gibi örnekler ise terkedilen kıraatlerdendir. Her ne kadar senedi sahih olsa da, senedin sahih olması onun Kur'an olduğunu ispat etmeye yetmemiştir.[690]

Mekkî b. Ebî Tâlib'in (437/1045) görüşü şu şekildedir: "Günümüzde imamlardan sahih olarak rivayet edilerek okunan kıraatler, Kur'ân'ın üzerine indirildiği yedi harften bir cüzdür. Sadece Nâfi', Âsım gibi meşhur yedi imamın kıraatlerinin yedi harf olduğunu zannetmek büyük bir hatadır…"[691] İbn Kuteybe yedi harfe birçok örnek vermiş ve bunların tamamının, Allah'ın (cc) kelamı olduğunu, Cebrâil ile Hz. Peygamber arasında her ramazan ayında gerçekleşen mukabelelerde, her bir harfin bizzat indirildiğini, Yüce Allah'ın yapılan bu mukabeleler ile dilediğini ihdas ettiğini, dileğini neshettiğini ve dilediğini kolaylaştırdığını ifade etmiştir.[692] Begavî[693] *Şerḥu's-sünne* isimli eserinde şunları söylemektedir: "Üzerinde karar kılınan mushaf, en son (ramazan'da) Rasûlüllah'a arz olunandı. Hz. Osman, bunun mushaflara istinsâhını emretti ve insanları onun üzerine birleştirdi. Bunun dışındakileri ihtilafa sebebiyet vermemesi için kat'î olarak ortadan kaldırdı. Böylece mushaf'ın hattına uygun olmayanlar, diğer mensuh olan ve hükmü kaldırılanlar gibi mensuh ve merfu' hükmünde oldu. Artık hiçbir kimse için telaffuzda mushaf hattının dışına çıkabileceği bir alan kalmadı."

Müellif bu açıklamadan sonra konuya dair fikrini şöyle izah eder: Gerçek şudur ki, mushaf'ta cem'edilen; inzalinde ittifak edilen, kat'î olan ve Hz. Peygamber'in emriyle yazılmış olandır. Bu mushaf'ta, kendisinde ihtilaf edilen yedi harfin tamamı değil bir kısmı mevcuttur. Mekke mushaf'ında Berâet (Tevbe) sûresinin sonundaki " تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ" cümlesinin "min" ile gelmesi diğer mushaflarda min'siz gelmesi gibi.[694] Yine bazı mushaflarda Vâv, Hê, Lâm'ın bulunması, bazılarında ise bulunmaması gibi. Bu

---

[690] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.
[691] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.
[692] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/28;İbn Ḳuteybe, *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*, 1/32.
[693] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122). Bk. Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340.
[694] et-Tevbe 29/100. (Bizim mushaflarımızda ve kıraatimizde ayetin bu kısmında "min" yoktur.)

farklılıklar, bu ayetlerin iki şekilde de nazil olduğu, Hz Peygamber'in her birini iki ayrı şahsa yazdırdığı ya da bir şahsa her iki veçhi de yazmasını emrettiği şeklinde değerlendirilir. Bunların dışında mushaf'ın hattına uygun olmayan kıraatler, insanlara genişlik ve kolaylık olsun diye izin verilen okuyuşlardı. Ancak zaman geçip de Hz. Osman zamanında kıraat ihtilafları insanların birbirini tekfir edecek boyuta ulaşınca, kitabetin izin verdiği ölçüde bir kısıtlamayı tercih ettiler ve diğerlerini terk ettiler.

Burada müellifin farklı görüşleri aktardıktan sonra görüşleri güzel bir şekilde cem' ettiği görülmektedir. Zira her iki görüş de akıllardaki sorulara tam olarak cevap verememektedir. Yedi harfin tamamı mevcuttur denildiğinde; Helümme, Teâle, Ke's-Sûfi'l-Menfûş gibi kendi zamanında ruhsat kapsamında yedi harften kabul edilen bu okuyuşların bugün neden kabul edilmediği sorusu cevapsız kalmaktadır. Yedi harf ruhsatı kaldırılmıştır, tek bir harf vardır denildiğinde ise; bugün hepsi sahih kabul edilen kıraat farklılıkları ve Hz. Osman zamanındaki istinsah esnasında, mushaf hattına uymadığı için farklı mushaflara dağıtılan farklı sahih okuyuşların hepsi nasıl olur da tek harf kapsamında değerlendirilebilir? İbn Hacer'in izahı bu soruların cevap bulmasına bir nebze olsun katkıda bulunmaktadır. Konuyu Akdemir'in şu ifadesiyle sonlandırmak istiyoruz: tevâtürün onayladığı her bir okuyuşun yedi harf mefhumu içerisinde olduğuna dair ittifak vardır.[695]

3.3. Yedi Harf – Yedi Kıraat Meselesi

İbn Mücâhid'in yedi kıraat belirlemesinden ve bunun meşhur olmasından sonra aynı sayıya denk gelmesi sebebiyle bu kıraatlerin hadiste zikredilen yedi harf olduğu zannedilebilmiştir. Müellif bu yanlış algıya Ebû Şâme'ye ve bazı kıraat uzmanlarına yaptığı atıfla dikkat çekerek konuyu genişçe ele alır. Ebû Şâme şöyle söyledi: "Bazıları, bugün mevcut olan yedi kıraatin, hadisteki yedi harften murat edilen kıraatler olduğunu zannettiler. Bu algı kesinlikle ehli ilmin üzerinde icmâ ettiği görüşe muhaliftir. Ancak bunu bazı cahil kimseler böyle zannediyor"[696] İbn Ammâr da (el-Mehdevî, ö. 440/1048-49) aynı şekilde şöyle diyor: "Bu yedi kıraati yedi olarak belirleyenler uygun olmayan

[695] Akdemir, *Kıraat*, 53.
[696] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.

bir iş yapmışlardır. Bunu yapanlar, toplumda derin bilgi sahibi olmayanların, bu yedi kıraati hadiste geçen yedi harf zannetmelerine sebep olmakla işi daha da problemli hale getirdiler. Keşke kıraatleri sınırlarken yediden daha az ya da daha fazla yapsalardı da bu iki kavram birbirine karıştırılmasaydı. Yine her bir imamın kıraatini iki râviyle sınırlandırmak da bir problem oluşturdu. Bir kişi bazen bu iki râviden daha meşhur, daha sahih ve daha açık üçüncü bir râviden bir kıraati işittiğinde onu bâtıl sayabildi. Çoğu kez bu işten anlamayanlar o okuyuşu, râviyi ya da okuyanı hata ile suçlayabildi hatta tekfir bile edebildi."[697] Ebû Şâme, "İbn Mücahid'in kendisi kitabına aldığı yedi kıraatin hadislerdeki yedi harf olduğunu söylemedi. Ona bu görüşü nispet edenler kesinlikle hata etmişledir." diyor. İbn Mücâhid'in arkadaşı Ebû Tahir de[698] İbn Mücahid'e bunu nispet edenleri çok aşırı şekilde eleştirir. "Ne şeyhimiz Ebû Bekr İbn Mücahid ne de ehli ilimden bir başkası bu seçilen yedi kıraatin, hadiste geçen yedi harf olduğunu söylememişlerdir." demiştir.[699]

Görüldüğü gibi İbnü'l-Cezerîye kadar birçok âlim bu konuları gündemlerinde tutmuşlar ve olgunlaştırmışlardır. İbnü'l-Cezerî de bu doğrultuda adım atmış ve ilim câmiasının beklediği bu atılımı gerçekleştirmiştir. Kıraat ilminin geçirdiği safhalar zikredilirken ilk dönemlerde; Hz. Ebû Bekir zamanında cem', Hz. Osman zamanında icmâ-istinsah ve diğer nüshaların devre dışı bırakılması, İbn Mücahid'in (ö. 324) yedi kıraati toplaması ve bunun kabul görüp meşhur olması sayılmaktadır. Bu süreçlerden sonra İbnü'l-Cezerî'nin (833/1429) on kıraati toplaması ve bunun kabul görmesi temel dönüm noktalarından en önemlisi olarak kabul edilebilir. Ancak bu dönemlerin meselenin hiçbir altyapısı olmadan meydana gelmediği görülür. Sahabe döneminde, okunan kıraatlerin sayısı diye bir konu yoktu. Onlar Hz. Peygamberden öğrendiği şekilde öğrenip öğretmişlerdi. Sonrasında ihtiyaçlar ortaya çıktıkça işin ehli tarafından önemli çalışmalar yapıldı. Gerek İbn Mücâhid'den önce gerekse İbnü'l-Cezerî'den önce birçok kıraat mütehassısı tarafından kıraatlerin farklı sayılarda toplanmaları söz konusu olmuştur. İbn Mücahid'den ve İbnü'l-

---

[697] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.
[698] Ebu Tahir İbn Ebi Haşim el-Bezzaz Abdülvahid b. Ömer el-Bağdadi (ö. 349/960).
[699] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.;Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Teteʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 146,186.

Cezerî'nin bu çalışmalardan da istifade ederek kendi sistemlerini kurdukları görülür.

Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045), yedi harf – yedi kıraat meselesini şöyle izah etmiştir: "Günümüzde, imamlardan sahih olarak rivayet edilerek okunan kıraatler, Kur'ân'ın üzerine indirildiği yedi harften bir cüzdür. Sadece Nâfi', Âsım gibi meşhur yedi imamın kıraatlerinin yedi harf olduğunu zannetmek büyük bir hatadır. Eğer bu zan doğru kabul edilirse o zaman bu meşhur yedi kıraatin dışında, imamlardan sahih olarak nakledilen ve mushaf'ın hattına uygun olan kıraatlerin Kur'an olmadığını söylemek lazım gelirdi. Bu da çok büyük bir hata olurdu. İbn Mücâhid'den daha önce de bazı âlimler kıraat kitapları tasnif etmişler ve bu kitaplarda daha fazla sayıda kıraat imamını ele almışlardır. Ben derim ki, Ebu Ubeyd[700] kitabında her şehirden üç kişi olmak üzere kıraat imamlarından 25 kişiye yer verdi.[701] Bu 25 kişinin isimlerini sayan Mekkî daha sonra kendisinden kıraat nakledilen sahabe ve tâbiîn'in isimlerini zikredip şöyle söyler: İşte bu saydıklarımız, her ne kadar fıkıh ve hadis daha baskın olsa da kıraat müktesebatının büyük çoğunluğu kendilerinden rivayet edilen kişilerdir. Onlardan sonra tamamen kıraate yönelen ve şiddetle ona ve onu öğrenmeye önem veren öyle bir topluluk geldi ki bu yönelimleri neticesinde artık onlar kıraatte insanların kendilerine uyduğu imamlar oldular."[702] Mezhep imamları yapmış oldukları çalışmalar ve yetiştirdikleri öğrenciler vesilesiyle nasıl kendilerinden sonra imam olarak kabul edilmişlerse, zikredilen açıklamaları dikkate aldığımızda kıraat imamlarının da aynı şekilde güvenilmeleri, ihtisasları ve yetiştirdikleri öğrencileri vesilesiyle kendilerinden sonra kıraat imamı olarak kabul edildiklerini görmekteyiz.

İbn Hacer, Ebû Ubeyd'in 25 kıraat imamını zikrettiğini söyledikten sonra Ebû Hâtim'in yirminin üzerinde ismi zikrettiğini ancak İbn Âmir, Hamza ve Kisâi'ye yer vermediğini, Taberî'nin de kitabında 22 kişiyi zikrettiğini belirtir."[703] Müellif bu bilgiden sonra konuya yine Mekkî'ye atıfla devam eder. "Mekki şöyle söyledi: "İnsanlar ikiyüz yılının başlarından itibaren, Basra'da Ebû Amr ve Ya'kub'un, Kûfe'de Hamza ve Âsım'ın, Şam'da İbn Âmir'in, Mekke'de İbn Kesîr'in, Medine'de Nâfi'in kıraatini benimsediler

[700] Burada,"Ebu Ubeyd" yerine yanlışlıkla "Ebu Ubeyde" yazılmıştır.
[701] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.
[702] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31; Mekkî b. Ebî Ṭâlib, *el-İbâne ʿan meʿânî'l-ḳırâʾât*, 36.
[703] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.

ve bu şekilde devam ettiler. Üçüncü yüzyılın başına gelindiğinde İbn Mücâhid Kisâî'nin ismini zikredip Ya'kub'un ismine yer vermedi." Mekkî, kıraat imamlarının ve ravilerinin sayısı çok daha fazla olmasına rağmen onları yedi ile sınırlamanın sebebi hakkında şöyle devam eder: "Kıraate dair endişeler azalınca (Kur'ân'ın korunmuşluğu açısından) muhafazası/ezberlenmesi kolay olması için kıraatleri mushafın hattına uyanlarla sınırlandırdılar. Kıraat, mushaf hattına uygunlukla bir kurala bağlandı. Kıraat imamlarını belirlerken; güvenilir, emânet ehli, ömrünü kıraate adamış, kendisinden kıraat öğrenenlerin ittifak halinde olması gibi kıstasları dikkate aldılar ve her şehirde bir imamı belirlediler. Bununla beraber imamların üzerinde ittifak ettiği diğer kıraatleri nakletmeyi de terk etmediler. Ya'kûb, Âsım el-Cahderî, Ebû Ca'fer, Şeybe ve daha başkaları gibi. Kisâî, Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim, Mufaddal,[704]Ebû Ca'fer et-Taberî ve daha başkaları kıraatler arasında ihtiyarda bulunan işin uzmanı kişilerdendi. Bu durum eserlerinde çok açık bir şekilde görülür. İbn Mücâhid'den (ö. 324/936) daha önce, İbn Cübeyr el-Mekkî, kıraatler hakkında bir kitap yazmış ve bu kitapta her bir şehirden bir imam olmak üzere beş imamı ihtiyar etmiştir.[705] Bunun sebebi ise Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği nüshaları beş şehre göndermiş olmasıydı. Yemen ve Bahreyn'le yedi şehre gönderdiği de söylenmiştir ancak bu ikisiyle ilgili bir haber duyulmamıştır.[706]

Müellif konuyla ilgili görüşleri serdettikten sonra konuyu şöyle toparlar: İbn Mücahid ve daha başkaları mushafların adedine riayet etmeyi murad etmişlerdir. Yemen ve Bahreyn'e gönderilen mushafların yerine iki kâri ilave ederek ihtiyar edilen kıraat adedini yedi mushaf adedine uygun hale getirmişlerdir.[707] Bu sayı ise "أَنَّ الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ" hadisinde zikredilen sayıyla muvafık olarak denk geldi. Böyle olunca meselenin aslını bilmeyen ve bu hususta ilmi ve zekâsı yeterli olmayan kişiler bu yedi kıraatle murad

---

[704] Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794 [?]) Hüseyin Elmalı, "Mufaddal ed-Dabbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/362-363.

[705] Burada İbn Cübeyr el-Mekki ismi geçmektedir fakat bu isim "Mekkî" şeklinde başka bir eserde bulunamamıştır. Bu kişi muhtemelen İbnü'l-Cezerî'nin Neşirde aynı konuyla alakalı olarak bahsettiği; Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kûfî'dir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Ḳırâ'âti'l-ʿAşr*, 1/34; Ayrıca bk. Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 53.

[706] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

[707] Medine'de Nâfi', Mekke'de İbn Kesîr, Basra'da Ebû Amr, Şam'da İbn Âmir, Kûfe'de Âsım şeklinde mushaf gönderilen beş şehirden beş isim seçtikten sonra, Kûfe'den iki isim daha seçerek Hamza ve Kisâî ile 7 sayısına ulaşmıştır.

edilenin hadiste zikredilen yedi harf olduğunu zannettiler. Hususiyle, Nâfi'in harfi, İbn Kesîr'in harfi gibi, kıraat yerine harf kelimesinin kullanımının çoğalması da bu hatalı zannı desteklemiş oldu. Kıraat mütehassısları açısından işin doğrusu; Kıraatte asıl olanın senedin sahih olması, Arapça kurallara uygun olması ve mushaf'ın hattına muvafık olması şartlarını taşımasıdır.[708]

Yedi harf-yedi kıraat meselesine dair açıklamalara bakıldığında, âlimlerin yedi kıraatin yedi harf olmadığı konusunu yoğun bir şekilde öne çıkardıkları, bunların aynı şey olduğunu zannetmenin cahillikten kaynaklandığı, kıraatleri yedi olarak belirleyen müelliflerin de bu yanlış kanaate sebebiyet verdikleri ve yedi belirlemesinin mushafların adedine riayet maksadıyla yapıldığı görülür. Kıraatleri yedi olarak belirlemenin iki açıdan yanlış algılara yol açmış olduğu bir vâkıâdır. Birincisi bu yedinin hadiste zikredilen yedi harf zannedilmesi, ikincisi ise sahih olan okumaların yalnızca bu yedi kıraat olduğunun zannedilmesidir. Bu algıyı ortadan kaldırmak için kıraat ilminin teşekkül sürecinden itibaren farklı gayretler olmuştur. Bu icraatların en önemlisi ise İbnü'l-Cezerî'nin onlu sisteminin alanda ve tedrisatta genel kabul görmesidir.

3.4. Yedi Kıraatin Dışındakilerin Sıhhat Durumu

Müellif konuyu birçok nakille delillendirerek, sıhhat şartlarını taşıyan kıraatlerin yedi ile sınırlı olmadığı sonucuna varmaktadır. İlgili nakillerin bir kısmı şu şekildedir: Ebû Hayyân (v.745/1344) bu meseleyi şöyle açıklar: "İbn Mücâhid ve ona tabi olanların kitabındaki kıraatler, meşhur kıraatlerin çok az bir kısmıdır. Mesela Ebu Amr ibn Alâ'dan[709] 17 râvi meşhur oldu. İbn Mücâhid'in kitabında sadece Yezîdî ile iktifâ edildi. Yezîdî'den de on kişi meşhur oldu. Öyleyse nasıl olur da Ebû Amr'ın kıraati sadece Sûsî ve Dûrî'ye tahsis edilir. Bu ikisinin diğer râvilere bir üstünlüğü yoktur. Çünkü bu râvilerin hepsi zabt, itkan ve kıraati hocalarından almakta ortaktır. Ben ilim noksanlığından başka bu sınırlamaya bir sebep göremiyorum. Bunlar kıraati yedi ile sınırlandırdılar. Sonrakiler de o yediyi ele alıp kendi içinde yeniden sınırlandırdılar ve geriye az bir şey bıraktılar."[710]

---

[708] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.
[709] Yedi kıraat imamından biri; Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771).
[710] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30-31.

Ebû Hayyân'ın bu görüşü, üzerinde durulmaya değer bir görüştür. Zira Ebû Amr 154 yılında vefat ediyor. İbn Mücahid, kitabında sadece Ebû Amr'ın râvisi olarak Yezîdî'yi zikrediyor. Sonra gelenler Yezîdî'yi değil de onun talebelerinden ikisini Ebû Amr'ın râvileri olarak kayda alıyor. Hâlbuki bu iki râvî de Ebû Amr'ın talebeleğini yapmamış ve hatta O'nu görmemişlerdir. Dûri, 150 yılında; Sûsî 170 yılında dünyaya geliyor. Yani biri, Ebû Amr'ın vefatından 4 yıl önce diğeri de 16 yıl sonra dünyaya geliyor. Yezîdî; Ebû Amr'ın talebesi ve râvîsi, Dûrî ve Sûsî'nin hocası ve 14 kıraat imamından biridir. Hal böyleyken, Dûrî ve Sûsî'nin, sahih/şâzz noktasında, Yezîdî'nin önüne geçirilmesi, izah edilmesi gereken bir sorun gibi görünmektedir.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de (ö. 543/1148) kıraatlerin yedi ile sınırlı olmadığı konusunda şöyle söylemiştir: "Câiz olan kıraatler sadece bu yedi kıraat değildir ki onlardan başkası caiz olmasın. Ebû Ca'fer, Şeybe, A'meş gibi âlimlerin kıraatleri de yedi kıraat gibidir ya da onların da üstündedir. Mekkî b Ebî Tâlib (ö.437/1045), Ebu'l-Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173) ve kurrâ imamlardan birçoğu aynısını söylemişlerdir."[711] Mekkî b. Ebî Tâlib "Günümüzde imamlardan sahih olarak rivayet edilerek okunan kıraatler, Kur'ân'ın üzerine indirildiği yedi harften bir cüzdür. Meşhur yedi kıraatin dışında mushaf'ın hattına uygun olan ve imamlardan sahih olarak nakledilen kıraatler de vardır." demiştir.[712] İbnü's-Sem'ânî (ö. 414/1023), *eş-Şâfî* isimli kitabında şu değerlendirmeyi yapar: "Kurrâ'dan sadece yedi kişiye temessük edip diğerlerini terk etmeye dair ne bir eser ne de bir sünnet vardır. Bu ancak, sonrakilerin yedi kıraat diye yaptıkları cem'lerde ortaya çıkmıştır. Onların görüşleri o kadar yayıldı. Tâ ki bu yedinin üzerine bir ziyadenin caiz olmadığı zannedildi. Onlardan başkaları da yedi kıraat hakkında kitaplar yazdı. Onların kitaplarında zikretmediği birçok rivayete yer verdiler. Ancak hiçbir kimse, bu kıraat Kur'an'dan değildir ve caiz değildir demedi.[713]

Ebu'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062) şöyle söyler: Bazı câhiller yedi imamın kıraatinin, hadislerde işaret edilen yedi yedi harf olduğunu zannettiler. Bundan dolayı İbn Mücahid'den sonra bazı âlimler sekiz kıraat ve on kıraate dair eserler verdiler. Bu sebeple

---

[711] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/30.
[712] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.
[713] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.

ben onların eserlerini inceledim ve şu görüşe vardım: Şayet kurrâ imamlardan biri bir kıraati ihtiyar etse, o kıraatte yalnız kalsa da yedi harfin dışına çıkmış olmaz." Müellif sahih kıraatlerin yediden ibaret olmadığına dair birçok nakli peşpeşe getirmiştir. Bu bağlamda Kevâşî'nin (ö. 680/1281) oldukça iddialı ve dikkat çekici görüşüne de şöylece yer vermiştir: "Kevâşî dedi ki, Senedi sahih olan, Arapçaya uygun olan ve mushafın hattına muvafık olan her bir okuyuş hadiste zikredilen yedi harfe dâhildir. Kıraatlerin kabulü bu asıl üzerine binâ edilir. Yedi olur, yedi bin olur. Bu üç şarttan biri bulunmazsa, o kıraat şâz olur."[714]

Burada Dağ'ın, İbn Hacer'e dair yapmış olduğu bir değerlendirmenin yanlış anlaşılmış olabileceğine işaret etmek istiyoruz. Dağ, *Kıraat Algısı* kitabında, Abdü'l-Fettâh Kâdî'den yaptığı bir nakilde[715] İbn Hacer'in yedi/on kıraatin dışında kalan kıraatlerin merdut olduğunu, namazda ve namaz dışında onları okumanın câiz olmadığını söylediğini aktarmaktadır.[716] Şâzze'nin ilgili yerine bakıldığında İbn Hacer'in, yedi ya da on kıraatle ilgili bir şey söylemediği, sadece şâz kıraatleri namazda ve namaz dışında okumanın câiz olmadığını söylediği görülmektedir. Cumhûr'un görüşü de bu yöndedir. Kâdî, İbn Hacer'in görüşünü zikrettikten sonra şunu söylemiştir: "Şâfiî imamlar şâzzın, on kıraatin dışındakiler olduğunu söylemişlerdir. Hatta alanı daha da daraltarak şâzzın yedi kıraatin dışındakiler olduğunu söyleyenler de vardır. Buna dair (yedi veya on kıraatin dışındakilerin şâz kıraat kabul edildiğine dair) şafiî imamlar arasında bir ihtilaf bilmiyoruz."[717] Kâdî'nin bu cümlesinin muhtemelen İbn Hacer'in görüşü gibi algılandığı ve yanlış değerlendirmeye sebep olduğu söylenebilir. Çünkü İbn Hacer, burada zikredilenin aksine yedi ya da on kıraat sınırlamasını uygun görmemekte ve bunu şiddetle eleştirmektedir. Yedi/On kıraatin üzerinde icma olması sebebiyle Kur'an olarak sadece bu kıraatlerin okunacağını ancak bu on kıraatin dışında ciddi bir sahih birikimin olduğunu söyler. Bununla beraber Kevâşî'nin "sahih şartlarını taşıyan her kıraat sahih sayılır. Yedi olur yedi bin olur" ifadesini de onayladığı anlaşılır.

İbn Hacer kıraatlerin yediden ibaret olduğu fikrine itiraz sadedinde birçok nakli yaptıktan

---

[714] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 32.
[715] Abdülfettâh el-Kādî, *el-Ḳırâ'âtü'ş-Şâẕẕe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 9-10.
[716] Dağ, *Kıraat Algısı*, 300.
[717] el-Kādî, *Şâzze*, 10.

sonra son zamanlarda kıraatlerin bu yediden ibaret olduğunu zannedenler çoğaldığı için bu meselede sözü çok fazla uzattığını belirterek konuyu daha da ayrıntılı işlediğini şöyle ifade etmiştir: "Ben bu konuyu böyle genişçe işliyorum. Zira son dönemlerde meşhur kıraatleri sadece *teysir* ve *şatıbiyye*'de olanlardan ibaret zannedenler vardır. Ebû Şâme, Ebû Hayyan gibi zâtlar bu zannı şiddetle reddetiler. Bu zannın yanlış olduğunu açıklayanların en sonuncusu olan Subkî, Şerhu'l-minhâc isimli eserinde şâz kıraatlerden bahsederken şöyle söylüyor: "Fukahânın çoğunluğu meşhur kıraatlerin bu yediyle sınırlandırıldığını zannederek bu yedi kıraatin dışında kalanların şâz olduğunu açıklıyor. Hâlbuki doğru olan şudur: Yedi kıraatin dışındaki kıraatler iki kısımdır. Birincisi, mushaf hattına uymayanlardır ki bunun Kur'an olmadığında şüphe yoktur. İkincisi ise mushaf hattına muhalif olmayandır ki bu da iki kısımdır. Birincisi, garib yolla –meşhur olmayan- varid olandır. Bunun da ilk kısım gibi Kur'an olarak sayılması söz konusu değildir. İkincisi ise Ya'kûb, Ebû Ca'fer ve daha başkaları gibi bu alanın imamlarından meşhur olarak gelen kıraatlerdir. Bunların inkârına bir yol yoktur. Begavî'nin görüşü de aynı doğrultuda olup fakih, muhaddis ve mukri' olması sebebiyle onun sözü, çok daha i'timada şâyandır."[718]

Ebû Şâme aynı konuya şöyle dikkat çeker: "Biz her ne kadar sahih kıraatler o imamlara nispet edilenler ve onlardan nakledilenlerdir desek de bu, onlardan nakledilenlerin tamamının sahih olmasını gerektirmez. Bilakis saymış olduğumuz üç şartı taşımadığı için onlardan zayıf olanlar da vardır. Bu sebeple kıraatleri belirlemek üzere kitap yazan âlimlerin farklı isimlerin kıraatlerini tercih edebildiklerini görmekteyiz. Bu hususta itimada şayan olan üç şart kuralına uyması ve üzerinde ittifak edilmesidir.[719] Sonuç olarak konuyu çok geniş bir çerçevede ele alan İbn Hacer'in, yedi ya da on diye bir kıraat sınırlamasının olmadığı, sahih kıraat şartlarını hâiz kıraatlerin kabul edilmesi gerektiği ancak namazda okunabilmesi açısından on kıraatin geçerli sayıldığı görüşünde olduğunu ifade etmek mümkündür.

---

[718] Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-İbtihâc fî Şerḥi'l-Minhâc* (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1431), 413,414; İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32,33.

[719] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33; İbn Hacer burada müellifin görüşünü kısaltarak manen nakilde bulunmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Tetaʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, 1/173.

Konuyu Mehmet DAĞ'ın bizim de gayet anlamlı bulduğumuz ve katıldığımız görüşüyle tamamlamak istiyoruz. O, bugünün dünyasında okunan kıraatlerin Âsım'ın Hafs rivayeti, Nâfi'in Verş rivayeti ve Ebû Amr'ın kıraatleri olduğunu, bugün bir kişi İbn Mücahid'in yaptığı gibi kıraatleri sınırlandırma yoluna gidip yaygın ve meşhur olan bu üç kıraati belirlemiş olsa diğer kıraatlerin bâtıl ve merdut sayılamayacağına dikkat çekmiştir.[720] Dolayısıyla sayıyı değil, sıhhat şartlarını itibara alarak kıraatleri değerlendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını söylemek mümkündür.

3.5. Yedi Harf'in Kur'an Olup Olmadığı

İbn Hacer, Buhârî'nin "**أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ**" bab başlığının açıklamasının ilk cümlesinde "**أَيْ عَلَى سَبْعَةِ أَوْجُهٍ**": "Yedi harf, yani yedi vecih. Bu vecihlerin her biriyle Kur'an okumak caizdir." ifadeleriyle sahih kıraatlerin her birinin Kur'an olduğuna işaret eder.[721] Bu görüşünü *Müslim*'de geçen şu rivayet ile destekler: Rasûlüllâh Benî Gıfâr gölcüğünün yanında olduğu sırada Cebrâîl geldi ve şöyle dedi: *"Yüce Allah sana, ümmetine Kur'ân'ı yedi harf üzere okumanı emrediyor. Onlar hangi harfle okurlarsa muhakkak isabet etmiş olurlar."*[722]

"İbnü's-Sem'ânî yedi kıraate dair farklı âlimlerin kitaplar yazdığını, birinin eserine aldığı imamın yerine diğerinin başka bir imamı alabildiğini ancak hiçbir kimsenin bu kıraat Kur'an'dan değildir ve caiz değildir demediğini söyler.[723] Mekkî b. Ebî Tâlib günümüzde seçilmiş olan kıraatlerin yedi harften bir cüz olduğunu, yedi kıraatin dışında imamlardan sahih olarak nakledilen ve mushaf'ın hattına uygun olan kıraatlerin de Kur'an olduğunu ifade eder.[724] Müellifin bu açıklamaları ve zikrettiği rivayetler, sahih olan herbir veçhi Kur'an olarak kabul ettiğini gösterir. Çetin de, mütevâtir on kıraatin, on ayrı Kur'an olduğu anlamına gelmeyeceğini kıraat sayısı kaç olursa olsun Kur'ân'ın bir tane olduğunu, kıraatlerin ise bir bakıma Kur'ân'ın seslendirmesi olduğunu söyleyerek

---

[720] Dağ, *Kıraat Algısı*, 301-302.
[721] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/23.
[722] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/24;Müslim, 1/562 (Hadis no: 821/274).
[723] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/32.
[724] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/31.

meseleye dikkat çekmiştir.[725]

Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1705) ise meşhur kitabı *İthaf*'ta Kur'an ve kıraatlerin birbirinden ayrı hakikatler olduğunu ifade eder ve şu tanımları yapar: Kurân, Cenâb-ı Hakk'ın i'câz üzere indirmiş olduğu vahyidir. Kıraatler ise zikredilen bu vahyin lafızlarının harflerinde ya da edasındaki ihtilafıdır.[726] Bu açıklamada Kur'an ile kıraatlerin tam olarak aynı şey olmadığı anlaşılır. Kur'an için kıraat tabiri kullanılmaması açıdan bu görüşün yanlış olmadığı söylenebilir. Ancak bizim üzerinde durduğumuz konu biraz daha hususidir. Sahih olarak belirlenen her bir kıraatte bazı farklar vardır. Bu farklara rağmen her biri Kur'an olarak isimlendirilir mi? Asıl soru budur. İbn Hacer'in yapmış olduğu açıklamalar ve nakiller de dikkate alındığı zaman sahih herbir veçhin Kur'an olarak adlandırılabileceğini söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle kârî, hangi sahih kıraati okuyorsa onun için "Kur'an okuyor." denilebilir. Her bölgede meşhur kıraatlerden birinin yaygınlaşıp ona göre mushafların yazılması ümmet adına birlik ve kolaylık olması açısından güzeldir. Ancak yedi harfin manasının net olarak bilinememesi ve ruhsatın kaldırıldığına dair açık bir beyanın olmaması sebebiyle yapılan nakiller de göz önüne alındığında, zikredilen sıhhat şartlarını taşıyan kıraatleri en azından reddetmemenin ihtiyata daha uygun olduğunu söylemek mümkündür.

3.6. Yedi Harf Hadisinde Zikredilen Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları

Müellif yedi harf meselesini etraflıca inceledikten sonra bir fasıl açarak, Buhârî'de de zikredilen Hz. Ömer hadisinin rivayetlerinden hiçbirinde Furkân sûresinin hangi harfinde Hişâm ile ihtilaf vâki olduğuna dair bir tayine vakıf olmadığını ifade etmiş ve bu açıdan Furkân sûresini ele almıştır. Konuyu şu şekilde işlemiştir: "Bazıları İbnü't-Tîn'in

---

[725] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 408.

[726] Bennâ, *İtḥâfu Fuḍalâi'l-Beşer fi'l-Ḳırâ'âti'l-Erbeʿate ʿAşer*, 1/7; Biz, Dimyâtî'nin İthâf'ından bu bilgileri okuyup özetledikten sonra Maşalı'nın konu hakkıdaki tespit ve değerlendirmesiyle karşılaştık. İlmî araştırmalarda örnek alınacak bir durum olarak gördüğümüz için açıklamasına dikkat çekmek istiyoruz. "Tûfî'nin Kur'an-kıraat ayrımıyla ilgili bu açıklamalarının başta Zerkeşi (ö. 794/1392) olmak üzere İbn Akîle (ö. 1150/1737), Kastallânî (ö. 923/1517) ve Dimyatî (ö. 1117/1705) gibi sonraki âlimler tarafından aynıyla iktibas edildiği görülmektedir. Bu değerlendirmenin geçtiği en eski ve en bilinen eserin el-Burhan olması, onun ana kaynağının Zerkeşî olduğu şeklinde bir kanaate yol açmış, bu yüzden de günümüzdeki eserlerde genellikle Zerkeşî'ye nispetle aktarılmıştır. Zerkeşi gibi senkretik bir derlemecinin böyle bir değerlendirmeye gidemeyeceği yönündeki kuşkularımız sonunda Tûfî'ye ulaşmamızı sağladı." Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 107.

rivayetini dikkate alarak bu sûrede kurrâ indinde "وَجعل فِيهَا سِرَاجًا" ayetindeki "سِرَاجًا" kelimesinin "سُرُجًا" okunması dışında mushafın hattına uymayan bir ihtilafın olmadığı görüşüne gittiler."[727] Müellif bu görüşü onaylamayarak Ebû Ömer b. Abdi'l-Berr'in sahabeden itibaren, kurrânın bu sûrede nerelerde ihtilafının olduğuna dair ciddi bir araştırma yaptığını beyan eder. Kendisi de İbn Abdi'l-Berr'in söylediklerini özet olarak zikredip bir o kadar da ilave yapacağını belirtir ve bu suredeki bütün kıraat farklılıklarını tek tek zikreder.

Konu mutlak olarak değil *Fetḥu'l-bârî*'de ele alındığı şekliyle ele alınacaktır. İbn Hacer bu bölümde imâle, feth, beyne, teshil gibi usule dair kıraat farklılıklarına yer vermemiş sadece ferşu'l-hurûf açısından değişiklikleri ele almıştır. Meselâ 10. âyette geçen Şâe kelimesinde fetih ve imâle vardır ancak konu çok geniş ele alınmasına rağmen bu gibi edâya yönelik ihtilaflara burada değinilmemiştir. Müellif bunu da "Biz hemze, med, revm ve işmam gibi edaya yönelik farklılıklara yer vermedik." ifadeleriyle kendisi beyan etmiştir. Aslında bu tercihin bizim açımızdan iki ayrı anlamı vardır. Birincisi, bu konunun bu kadar ayrıntılı ele alınmasının sebebi Hz. Ömer ile Hişâm arasındaki muhtemel ihtilaf noktasını tespit etmektir. Demek ki İbn Hacer eda farklarını ihtilafa sebep olabilecek bir alan görmemektedir. İkincisi ise söz konusu rivayetin kıraat ihtilafının ilk defa Hz. Peygamber döneminde karşımıza çıktığını gösteren ve yedi harf meselesinin, üzerine bina edildiği hadis olmasıdır. Fakat bazıları yedi harfi lehçe farklılıkları olarak açıklamakta bazıları da lehçe farklılıklarını yedi harften bir bölüm olarak kabul etmektedir. Müellifin Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarını genişçe ele alırken lehçenin bir cüz'ü olan edâ farklılıklarına yer vermemesi yedi harf-lehçe bağlantısı açısından bakışına da ışık tutmaktadır. Onun usule dair farkları yedi harften görmediğini ya da yedi harfin ihtilaf oluşabilecek bir alanı olarak saymadığını söylemek mümkündür.

Müellif, öğrencisi Sehâvi'nin verdiği bilgiye göre *Fethu'l-bârî*'yi h. 817 yılında yazmaya başlamış ve 842 yılında yazımı tamamlamıştır. 25 yıl süren bu te'lif sürecinin yanında vefatına kadar on yıl daha eserine ilaveler yapmıştır.[728] Te'lif sürecinde ya da

[727] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33.
[728] Engin, "Bir Şerhin Hikayesi", 415.

sonrasındaki on yılda eserin sürekli güncellendiğinin en iyi göstergelerinden birinin de Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarını ele aldığı bölüm olduğu ifade edilebilir. Müellif öncelikle İbn Abdilberr'i ve ulaşabildiği diğer kaynakları dikkate alarak sûrenin kıraat ihtilafı olan bütün ayetlerini incelemiştir. Bu kısımda, örnek olarak Furkân 19. ayetinde "فَمَا يَسْتَطِيعُونَ" kelimesinden sonra (لكم) ve (لك)ilavesi; "يظلم" yerine "يَكذِب" ve "يُكَذِّبُ" kıraatleri, "كَبيراً" yerine "كَثيراً" kıraatleri gibi ihtilafa yer vermemiştir.[729] İlk bakışta İbn Hacer'in, sanki var olan birçok kıraat ihtilafını zikretmeyerek konuyu eksik bıraktığı algılanmaktadır. Ancak O, sûreyi baştan sona kadar ele alıp bitirdikten sonra, yeni bir konuya başlamış gibi sûreyi ayet sırasıyla kıraat ihtilafları açısından tekrar incelemiştir. Konuyu tekrar ele alma zaruretini de şöyle açıklar: "Ben bu konuyu yazıp duyurduktan sonra hocalarımızın hocası Ebu'l Kâsım Îsâ İbn Abdi'l-Aziz el-Lahmî'nin *"El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar"* isimli, yaklaşık 30 cilt olan, içerisinde 7000 rivayeti topladığı büyük kitabına muttali oldum. Bu sebeple ben de bu kitaptan, öncesinde başka bir yerde zikredilmeyen kıraat farklılıklarını seçip aldım. Bu da daha önce yazdığım miktara yakın oldu."[730]

Bu aşamada sûredeki kıraat farklılıkları, müellifin ele aldığı gibi öncelikle İbn Abdilberr'i dikkate alarak incelediği şekliyle tamamlanacak, sonrasında ise "El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar" isimli eserde zikredilen farklı vecihlere yer verilecektir. Bir ayeti incelerken aynı anda ayetteki kıraat farklılıklarının hepsini vermek mümkündü ancak müellifin eserindeki düzen ve metoda uyarak konuyu iki başlık halinde vermeyi tercih ettik. Ayrıca müellifin, araştırmasını tamamlayıp ilan ettikten (yayınladıktan) sonra, aynı konuyla ilgili karşılaştığı bir bilgiyi değerlendirmeye alıp onu tekrar çalışma konusu yapmasının ilmi araştırma disiplini açısından örnek alınabilecek bir davranış olduğuna da dikkat çekmek istedik.

3.6.1. Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları (İbn Abdi'l-Berr ve Diğer Kaynaklar çerçevesinde)

---

[729] Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Acar, *Furkan Suresinin Kıraatler Açısından İncelenmesi* (Van: Van Yüzüncü Yıl, 2018).
[730] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.

1. "تبَارك الَّذِي نزل الْفرْقَان":[731] Ebu'l-Cevzâ[732] ve Ebu's-Sevvâr[733] elif ile "أَنْزَلَ"[734] okumuşlardır.[735]

2. "على عَبده":[736] Abdullah ibn Zübeyr ve Âsım el-Cahderî "عَلَى عِبَادِهِ", Muâz, Ebû Halîme ve Ebû Nehîk "على عبيد" okumuşlardır.

3. "وَقَالُوا أساطير الْأَوَّلين اكتتبها":[737] Talha ibn Musarrif ve –bir rivayete göre- İbrahim en-Nehaî, "اكتتب" fiilini; iki te'den birincisinin zammesi ikincisinin esresiyle meçhul sîgasıyla "اُكْتُتِبَهأ" okumuşlardır. Başlangıç halinde evveli (elif harfi) zammelenir.

4. "مَلَكٌ فَيَكُونَ":[738] Âsım el-Cahderî, Ebu'l-Mütevekkil ve Yahya b. Ya'mer, Nun'un zammesiyle "فَيَكُونُ" okumuşlardır.

5. "أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ":[739] A'meş ve Ebû Hüseyn "يَكُونُ" okumuşlardır.

6. "يَأْكُلُ مِنْهَا":[740] İmam Âsım'ın dışında diğer Kûfeliler nûn ile "نَأْكُلُ" okumuşlardır. Bu okuyuş el-Kâmil adlı kitabında Kâsım'dan, İbn Sa'd'dan ve İbn Muksim'den nakledilmiştir.[741]

---

[731] el-Furkân 25/1.
[732] Ebü'l-Cevzâ' Evs b. Abdillâh (Hâlid) er-Rabaî (ö. 83/702).
[733] Ebu's-Sevvâr el-Adevî, el-Basrî, Hassan b. Hureys (v.101-110?/719): Sahih-i Müslim'in ricalindendir. Kendisi hakkında Türkçe kaynaklarda bir bilgiye raslanamamıştır. Bilgi için bk. https://tarajm.com/people/12662 (Erişim t:10.12.2022).
[734] Kıraat farklılıkları zikredilirken tırnak içinde harekeli olarak verilen arapça kısmın birçoğu, okuyanı yormamak ve akıcılığı sağlamak için tarafımızdan verilmiştir. Asıl metinde daha çok; elif'in üstünü, bê'nin esre'si gibi ifadeler kullanılmıştır.
[735] Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Acar, *Furkan Sûresinde Kıraatler*, 58.
[736] el-Furkân 25/1.
[737] el-Furkân 25/5.
[738] el-Furkân 25/7.
[739] el-Furkân 25/8.
[740] el-Furkân 25/8.
[741] Burada zikredilen Ebu'l-Kasım el-Hüzelî'nin el-Kâmil fi'l-Kırâât adlı kitabıdır. Muhtemelen Kâsım olarak sehven yanlış yazılmıştır. İbn Sa'd da yanlış yazılmıştır. Bu kişi de Nahiv ve Kıraat âlimi Kûfe'li Muhammed İbn Sa'dân'dır.(ö. 231) İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 17/66.

7. "وَيَجْعَل لَك ةوراً":[742] İbn Kesîr, İbn Âmir, Humeyd ve –Âsım'dan rivayetle- onların peşinden gelen Ebû Bekir ve Şeyban; Lâm'ın raf'ı ile "يَجْعَلُ" okumuşlardır. Mahbub -Ebû Amr'dan rivayetle- ve Verş de aynı şekilde lâm'ın raf'ı ile okumuşlardır. Diğer imamlar "جَعَلَ" kelimesinin mahalli üzerine atfen cezimle okumuşlardır. Lâm'ın cezimle okunma sebebinin bir sonraki Lâm'a idgam edildiği için olduğu da söylendi. Bu cezimli okuyuş Ebû Amr b Alâ'nın tariki ile cereyan etmiştir. Ömer b. Zerr, İbn Ebî Able, Talha b. Süleyman ve Abdullah b. Mûsâ[743] lâm'ın nasbıyla okumuşlardır. Ferrâ da bir kimseden nakilde bulunmadan gizli "en" ile nasb olmasının caiz olduğunu zikretti. İbn Cinnî ise bunu zayıf gördü.[744]

8. "مَكَانا ضيقا":[745] İbn Kesîr, A'meş, Ali b. Nasr ve Mesleme b. Muharib "ضَيِّقًا" kelimesini şeddesiz olarak okumuşlardır. Ukbe b. Yesâr da aynı okuyuşu Ebû Amr'dan nakletmiştir.

9. "مُقَرَّنِينَ":[746] Âsım el-Cahderî ve Muhammed b. Semeyfe' "مُقَرَّنُونَ" okumuşlardır.

10. Âsım el-Cahderî ve Muhammed b. Semeyfe' 13 ve 14. ayetlerde 3 defa geçen "ثُبُورًا" kelimesini, s̲e'nin fethasıyla "ثَبُورًا" okumuşlardır.

11. "وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ":[747] İbn Kesîr, Hafs (Âsım rivayeti)[748], Ebû Ca'fer, Ya'kub, A'rec, Cahderî, "yâ" ile "يَحْشُرُهُمْ" okumuşlardır. Hasan, Katâde ve A'meş kendilerinden farklı okuyuş rivayet edilse de bu şekilde okuduklarına dair rivayette vardır. A'rec şîn'ın kesresiyle okumuştur. İbn Cinnî bu okuyuşun kıyasta güçlü ancak kullanışta terk edilmiş olduğunu söylemiştir.

---

[742] el-Furkân 25/10.
[743] Burada muhtemelen hata ile Abdullah yazılmıştır. Bu kişi muhtemelen, İbnü'l-Cezerî'nin Gâyetü'n-Nihaye'sinde yer verdiği, kıraat ilminde ma'ruf olan, kütübü-ü sitte ricâlinden Ubeydullah b. Mûsâ el-Kûfî'dir. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 15/66 (2. dipnot).
[744] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/33.
[745] el-Furkân 25/13.
[746] el-Furkân 25/13.
[747] el-Furkân 25/17.
[748]Bizim mushaflarımızda "يَحْشُرُهُمْ" şeklindedir.

12. "وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ":[749] İbn Mes'ûd, Ebû Nehîk ve Ömer b. Zerr, "وَمَا يعْبدُونَ من دُونِنَا" okumuşlardır.

13. "فَيَقُول":[750] İbn Âmir, Talha b. Musarrif, Sellâm, İbn Hassân, Talha b. Süleyman, Îsa b. Ömer ve ihtilafla beraber Hasan ve Katade "nûn" ile "فنَقُول" okumuşlardır. Abdü'l-Vâris'in de Ebû Ömer'den aynı şekilde naklettiği rivayet edildi.

14. "مَا كَانَ يَنْبَغِي":[751] Îsâ el-Üsvârî, Âsım el-Cahderî Yâ'nın zammesi ve Gayn'ın fethası ile "يُنبَغَي" (meçhul sîgasıyla) okumuşlardır.

15. "أَنْ نَتَّخِذَ":[752] Ebu'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Bâkır ve kardeşi Zeyd, Ca'feri Sâdık, Nasr b. Alkame, Mekhûl, Şeybe, Hafs b. Humeyd, Ebû Ca'fer el-Kârî, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Za'ferânî; evvelinin zammesi ve hâ'nın fethasıyla meçhul sîgasıyla "نُتَّخَذَ" okumuşlardır. Mücâhid, Ebû Recâ ve Hasan'dan da bu şekilde rivayet edildi. Ebû Ubeyd bu okuyuşu inkâr etti. Ferrâ ise Ebû Ca'fer'in bu okuyuşta yalnız kaldığını zannettiğini söyledi.

16. "فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ":[753] Kurtubî'den şeddesiz okunduğu rivayet edildi.

17. "بِمَا تَقولُونَ":[754] İbn Mes'ûd, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, A'meş, Humeyd b. Kays, İbn Cüreyc, Ömer b Zerr ve Ebû Hayve Yâ ile ""بِمَا يَقولُونَ" okumuşlardır. Kunbul'den de bu şekilde okuduğu rivayet edilmiştir.

18. "فَمَا يَسْتَطِيعُونَ":[755] Hafs'ın Âsım'dan çoğu rivayetine göre "te" ile "فَمَا تَسْتَطِيعُونَ"[756] okunmuştur. A'meş, Talha b. Musarrıf ve Ebû Hayve de bu şekilde okumuşlardır.

---

[749] el-Furkân 25/17.
[750] el-Furkân 25/17.
[751] el-Furkân 25/18.
[752] el-Furkân 25/18.
[753] el-Furkân 25/19.
[754] el-Furkân 25/19.
[755] el-Furkân 25/19.
[756] Bizim mushaflarımızda da tê ile "تَسْتَطِيعُونَ" şeklindedir.

19. "وَمن يظلم مِنْكُم نذقه":[757] Bu âyet "yâ" ile "يُذِقْهُ" okunmuştur. İbn Hacer bu okuyuşun kime ait olduğuna dair bilgi vermemiştir. Bu okuyuş, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr* adlı eserinde de zikredildiği üzere, Âsım el-Cahderî, Dahhâk, Ebu'l-Cevzâ ve Katede'nin kıraatidir.[758]

20. "اِلَّآ اِنَّهُمْ":[759] Hemze'nin fethasıyla "أَنَّهُمْ" okunmuştur. Aslı, "لِأَنَّهُمْ" idi. Lâm hazfedildi. Esresi kendinden sonraki harfe nakledildi.[760] Bu bilgi *İ'râbü's-semîn*'den alınmıştır.[761]

21. "ويمشون":[762] Ali, İbn Mes'ûd ve oğlu Abdurrahman, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, mîm'in fethası ve şîn'ın şeddesiyle ma'lum ve meçhul kalıbıyla (يُمَشُّونَ) okumuşlardır.

22. "حجرا مَحْجُورا":[763] Hasan, Dahhâk, Katâde, Ebû Recâ ve A'meş, evvelinin zammesiyle "حُجْرًا" okumuşlardır. Bu bir lügattir. Ebu'l-Bekâ bazı kıraatçilerden evvelinin fethasıyla nakilde bulunmuştur fakat ben bu kıraati nakleden bir kimse görmedim.[764]

23. "وَيَوْم تشقق":[765] Kûfeliler,[766] kendilerinden meşhur olan rivayette Ebû Amr ve Hasan, Amr b. Meymûn ve Nuaym b. Meysere kelimeyi şeddesiz olarak okumuşlardır. Abdü'l-Vâris, Ebû Amr'dan rivayetle Muâz ve Mahbûb bu kıraate muvafakat etti. Hüzelî Şamlılardan Hımsî'den de aynı okuyuşu rivayet etti.[767]

24. "وَنزل الْمَلَائِكَة":[768] Çoğunluk; nûn'un zammesi, zâ'nın şeddesi lâm'ın fethası ve "الْمَلَائِكَة" kelimesinin raf'ı ile okumuşlardır. Ebû Amr'dan rivayetle Hârice b. Mus'ab zâ'nın tahfifi ve lâm'ın zammesiyle okumuştur. Muâz b. Halîme'den de bu şekilde rivayet

---

[757] el-Furkân 25/19.
[758] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 15/67.
[759] el-Furkân 25/20.
[760] Bu, Saîd b Cübeyr'in kıraatidir. Bk. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 15/67.
[761] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34.
[762] el-Furkân 25/20.
[763] el-Furkân 25/22.
[764] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34.
[765] el-Furkân 25/25.
[766] Kıraat ilminde Kûfeliler denince; Âsım, Hamza, Kisâî ve Halefü'l-Âşir kastedilir. Bk. Hasan Tahsin Feyizli, *Kırâat-i Aşere* (İstanbul: DİB Yayınları, 2018).
[767] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34.
[768] el-Furkân 25/25.

edilmiştir. Aslı "**ننزل**" idi. Tahfif için (bir nûn) hazfedildi. Ebû Recâ, Yahyâ b. Ya'mer, Ömer b. Zerr, bir rivayette İbn Mes'ûd, Mekkî'den rivayetle İbn Miksem ma'lum sîga olarak nûn'un fethası, zâ'nın şeddesi lâm'ın fethası ve "**الْمَلَائِكَةَ**" kelimesinin nasbıyla okumuşlardır. Hüzelî de bunu tercih etti. Cenâh b. Hubeyş ve Ebû Amr'dan rivayetle Haffâf, tahfif ile ve "**الْمَلَائِكَةُ**" kelimesinin raf'ıyla malum sîgayla okumuşlardır. Haffâf'tan meçhul sîgayla da rivayet edilmiştir. İbn Kesîr kendisinden meşhur olan rivayette ve Şuayb'ın Ebû Amr'dan rivayetinde ikincisi sâkin olan iki nûn ile "**وَنُنْزِلُ**" olarak, "**الْمَلَائِكَةَ**" kelimesini de nasb ile okumuşlardır. İbn Kesîr'den şeddeli olarak da rivayet edilmiştir. Ebû Amr'dan rivayetle Hârun nûn'un nasbı, şeddeli zâ'nın esresiyle "**تُنَزِّلُ**" olarak ve "**الْمَلَائِكَةُ**" kelimesini de raf'ile okumuştur. Bu takdirde mana, "melekler kendilerine emredilen şeyleri indirir" şeklinde olur. Übeyy b. Ka'b'dan da böyle rivayet edildi lâkin bu rivayet zâ'nın fethasıyladır. Ebu's-Semmâl ve Ebu'l-Eşheb, İbn Kesîr'den meşhur olduğu gibi evvelinde bir elif ile (**وَأُنْزِل**) okudu. Übeyy b. Ka'b'dan fetha, tahfif ve sonuna müennes tâ'sıyla "**نَزَلَتْ**", evvelinin zammesiyle "**نُزِّلت**" ve başına ve sonuna bir tâ ile "**تَنَزَّلَتْ**" şeklinde farklı rivayetler gelmiştir.[769]

25. "**يَا لَيْتَنِي اتَّخذت**":[770] Ebû Amr sonundaki yâ'nın fethasıyla okudu.

26. "**يَا وَيْلَتَى**":[771] Hasan izafetle sonundaki tâ'nin esresiyle okudu. Kurrâdan imâle yapanlar da vardır.[772]

27. "**إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا**":[773] Ebû Amr, Ravh ve İbn Mücâhid'in Kunbul'den bir rivayeti dışında Ehli Mekke "**قَوْمِي**" kelimesini yâ'nın fethasıyla okur.

---

[769] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/34.
[770] el-Furkân 25/27.
[771] el-Furkân 25/28.
[772] Müellif konunun başında edâya dair farkları zikretmediğini söyledi ancak burada imaleye yer verdiği görülür
[773] el-Furkân 25/30.

28. "**لنثبت**":[774] İbn Mes'ûd nûn'un yerine yâ ile okumuştur. Humeyd b. Kays, Ebû Hasîn ve Ebû İmrân el-Cevnî'den de bu şekilde rivayet edilmiştir.

29. "**فدمّرناهم**":[775] Ali ve Mesleme b. Muhârib mîm'in esresi, râ'nın fethası, nûn'un şeddeli esresi ve aralarında tesniye elifi ile "**فَدَمَّرَانِهِمْ**" okumuşlardır. Ali'den nûn'suz da rivayet edilmiştir. Bu takdirde hitap Mûsâ ve Hârûn'a olur.

30. "**وعادا وَثَمُوداً**":[776] Hamza, Ya'kûb ve Hafs, gayri munsarıf olarak "**وَثَمُودَ**" okumuşlardır.[777]

31. "**أُمْطِرَتْ**":[778] Muâz, Ebû Halîme, Zeyd b. Ali ve Ebû Nehîk evvelinin zammesi, tâ'nın esresi ile meçhul sîgasıyla "**مُطِرَتْ**" okurlar. İbn Mes'ûd "**أُمْطِرُوا**" ve bir rivayete göre "**أَمْطَرْنَاهُمْ**" okur.

32. "**مَطَرَ السَّوْءِ**":[779] Ebu's-Semmâl, Ebu'l-Âliye ve Âsım el-Cahderî sîn'in zammesiyle okurlar. Ebu's-Semmâl'den sîn'in zammesiyle hemzesiz olarak da rivayet edilmiştir. Ali, torunu Zeynelâbidîn ve Ca'fer b. Muhamemmed b. Zeynelâbidîn sîn'in fethası ve vâv'ın şeddesi ile hemzesiz olarak (sevvin) şeklinde okumuşlardır. Dahhâk da aynı şekilde fakat şeddesiz (sevin) şeklinde okumuştur.

33. "**هُزُؤًا**":[780] Hamza, İsmâil b. Ca'fer ve Mufaddal zâ'nın sükûnuyla okumuşlardır. Hafs, hemzesiz olarak zâ'nın zammesiyle (**هُزُوًا**) okumuştur.[781]

34. "**أَهَذَا الَّذِي بعث الله**":[782] İbn Mes'ûd ve Übeyy b Ka'b "**اخْتَارَهُ اللَّهُ مِنْ بَيْنِنَا**" (ilavesiyle)

---

[774] el-Furkân 25/32.
[775] el-Furkân 25/36.
[776] el-Furkân 25/38.
[777] Bizim mushaflarımızda "**وَثَمُودَ**" şeklindedir.
[778] el-Furkân 25/40.
[779] el-Furkân 25/40.
[780] el-Furkân 25/41.
[781] Bizim mushaflarımızda "**هُزُوًا**" şeklindedir.
[782] el-Furkân 25/41.

okumuşlardır.[783]

35. "عَن آلِهَتِنَا":[784] İbn Mes'ûd ve Übeyy b Ka'b "عَنْ عِبَادَةِ آلِهَتِنَا" okumuşlardır.

36. "أَرَأَيْتَ من اتخذ إلهه":[785] İbn Mes'ûd hemzenin meddi, lâm'ın esresi, tenvin ve cemi' sîgasıyla (آلِهَةً) şeklinde okur. A'rec evvelinin esresi, lâm'ın fethası, sonrasında elif ve müennes tâ'sı ile (إِلَاهَة) şeklinde okumuştur. Bu güneşin adıdır. A'rec'den aynı şekilde evvelinin zammesiyle de rivayet edildi.

37. "أم تحسب":[786] Şâmî (İbn Âmir), sîn'in fethasıyla okumuştur.[787]

38. "أَو يعْقلُونَ":[788] İbn Mes'ûd bu kelimeyi "أَوْ يُنْ ِرُونَ" okumuştur.

39. "وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ":[789] İbn Mes'ûd bu kelimeyi "جعل" okumuştur.

40. "الرِّيَاح":[790] İbn Kesîr, İbn Muhaysin ve Hasan bu kelimeyi "الرّيح" okumuşlardır.

41. "نشرا":[791] İbn Âmir, Katâde, Ebû Recâ ve Amr b. Meymûn şîn'ın sükûnuyla (نُشْرا) okudu. Hârun el-A'ver ve Hârice b. Mus'ab da Ebû Amr'dan rivayetle aynı şekilde okudular. Âsım'ın dışındaki kûfeliler ve daha başka bir grup evvelinin fethasıyla ve sonrasının sükûnuyla (نَشْرا) okudu. Hasan, Ca'fer b. Muhammed ve Alâ b. Şebâbe de aynı şekilde okudular. Âsım, nûn'un yerine bâ ile (بُشْرًا) okumuştur. Îsâ b. Hemdânî, Ebân b. Sa'leb de bu okuyuşta Âsım'a tabi oldular. Ebû Abdurrahman b. Sülemî –bir rivayete

---

[783] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/35.
[784] el-Furkân 25/42.
[785] el-Furkân 25/43.
[786] el-Furkân 25/44.
[787] Müellif burada sadece Şâmî'yi zikretmiştir. Hâlbuki bu kelimeyi sadece şamlıların imamı olan İbn Âmir değil Âsım, Hamza ve Ebû Ca'fer de sîn'in fethası ile okumuşlardır. Nafi', İbn Kesir, Ebu Amr, Kisâî, Yakub ve Halef ise sîn'in esresi ile okumuşlardır. Acar, *Furkan Sûresinde Kıraatler*, 71. Feyizli, *Kırâat-i Aşere*, 209.
[788] el-Furkân 25/44.
[789] el-Furkân 25/48.
[790] el-Furkân 25/48.
[791] el-Furkân 25/48.

göre– ve İbn'üs-Semeyfe', "**حُبْلَى**" vezninde (**بُشْرَى**) okumuştur.[792]

42. "**لنحيى بِهِ**":[793] İbn Mes'ûd "**لِنَنْشُرَ بِهِ**" okumuştur.

43. "**مَيْتًا**":[794] Ebû Ca'fer bu kelimeyi şeddeyle (**مَيِّتًا**) okumuştur.

44. "**وَنُسْقِيَهُ**":[795] Ebû Amr, Ebû Hayve ve Ebû Able nûn'un fethasıyla okumuşlardır. Bu kıraat Ebû Amr, Âsım ve A'meş'ten de rivayet edilmiştir.

45. "**وَأَنَاسِيَّ**":[796] Yahya b. Haris sonunu şeddesiz olarak okumuştur. Bu Kisâî, Ebû Bekir b. Ayyaş ve Kuteybetü'l-Meyyâl'den rivayet edilmiştir. Ferrâ da birinden nakletmeksizin bu okuyuşun caiz olduğunu söyledi.

46. "**وَلَقَد صرفناه**"[797] İkrime bu kelimeyi râ'nın tahfifiyle okur.

47. "**لِيَذَّكَّرُوا**":[798] Âsım'ın dışında Kûfeliler bu kelimeyi zâl'in sükûnuyla şeddesiz olarak (**لِيَذْكُرُوا**) okumuşlardır.

48. "**وَهَذَا مِلْحٌ**":[799] Ebu'l-Hasîn, Ebu'l-Cevzâ, Ebu'l-Mütevekkil Ebû Hayve ve Ömer b. Zerr, mîm'in fethası ve lâm'ın esresi ile (**مَلِحٌ**) okumuşlardır. Hüzelî de Talha b. Musarrıf'tan bu şekilde nakletmiştir. Bu okuyuş aynı şekilde Kisâî'den ve Kuteybetü'l-Meyyâl'den de rivayet edilmiştir. Ebû Hâtim es-Sicistânî bu okuyuşu reddetmiştir. İbn Cinnî de bu kıraatin "**مَالِحٌ**" anlamında kullanımının caiz olduğunu, tahfif için elif'in hazfedildiğini ancak bu okuyuşun fasih olmadığını söyler.

---

[792] Burada, sahih kıraatlerden Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un "**نُشُرًا**" şeklinde okuyuşu olmasına rağmen İbn Hacer bu okuyuşa yer vermemiştir. Bk. Acar, *Furkan Sûresinde Kıraatler*, 71-72.
[793] el-Furkân 25/49.
[794] el-Furkân 25/49.
[795] el-Furkân 25/49.
[796] el-Furkân 25/49.
[797] el-Furkân 25/50.
[798] el-Furkân 25/50.
[799] el-Furkân 25/53.

49. "وَحِجْرًا":[800] Daha önce zikredildi.[801]

50. "الرَّحْمَٰنُ فَاسْأَلْ بِهِ":[802] Zeyd b. Ali, "الرَّحْمَٰن" ismini "حي" kelimesinin sıfatı olarak nûn'un cerriyle okudu. İbn Ma'dân medh olmak üzere nasb ile okudu.

51. "فَاسْأَلْ بِهِ":[803] Mekkeliler, Kisâî, Halef, Ebân b. Yezîd ve İsmâil b. Ca'fer "فَسَلْ بِهِ" şeklinde hemzesiz olarak okumuşlardır. Ebû Amr ve Nâfi'den de böyle bir rivayet vardır.

52. "لِمَا تَأْمُرُنَا":[804] Kûfeliler "لِمَا يَأْمُرُنَا" şeklinde yâ ile okumuşlardır ancak Hafs'tan gelen rivayette ihtilaf vardır. İbn Mes'ûd "لِمَا تَأْمُرُنَا بِهِ" şeklinde (بِهِ) ziyadesiyle okumuştur.

53. "سِرَاجًا":[805] Âsım'ın dışında Kûfeliler iki zammele "سُرُجًا" şeklinde okumuşlardır. Ancak A'meş, Yahya b. Vessâb, Ebân b. Tağlîb ve Şirâzî, râ'nın sükûnuyla (سُرْجًا) okumuşlardır.

54. "وَقَمَراً":[806] A'meş, Ebû Hasîn, Hasan ve bir rivayete göre Âsım kâf'ın zammesi ve mîm'in sükûnuyla "وَقُمْراً" şeklinde, A'meş'ten gelen başka bir rivayette kâf'ın fethasıyla (وَقَمْراً) okumuşlardır.

55. "اَنْ يَذَّكَّرَ":[807] Hamza şeddesiz olarak (أَن يَذْكر) okumuştur. Übeyy b. Ka'b "يَتَذَكَّرُ" okumuştur. Ali ve İbn Mes'ud'dan da bu şekilde bir rivayet vardır. İbrahim en-Neha'î, Yahyâ b. Vessâb, A'meş, Talha b.Musarrıf, Îsâ el-Hemdânî, Bâkır ve babası, Abdullah b. İdrîs ve Nuaym b. Meysere de aynı şekilde okumuşlardır.

56. "وَعباد الرَّحْمَٰن":[808] Übeyy b. Ka'b ayn'ın zammesi ve bâ'nın şeddesiyle "عُبّاد"; Hasan

---

[800] el-Furkân 25/53.
[801] Bk. s. 181.
[802] el-Furkân 25/59.
[803] el-Furkân 25/59.
[804] el-Furkân 25/60.
[805] el-Furkân 25/61.
[806] el-Furkân 25/61.
[807] el-Furkân 25/62.
[808] el-Furkân 25/63.

elifsiz olarak iki zamme ile "عُبُد"; Ebu'l-Mütevekkil, Ebû Nehîk ve Ebu'l-Cevzâ ayn'ın fethası, bâ'nın esresi ve sonrasında sakin bir yâ ile "عَبِيد" şeklinde okumuşlardır.

57. "يَمْشُونَ":[809] Ali, Muâz el-Kârî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Ebu'l-Mütevekkil, Ebû Nehîk ve İbn'üs-Semeyfe' şeddeli olarak ma'lum sîgasıyla "يُمَشُّونَ"; Âsım el-Cahderî ve Îsâ b. Ömer meçhul sîga ile (يُمَشَّوْنَ) okumuşlardır.

58. "سُجَّدًا":[810] İbrahim en-Nehaî "سُجُودًا" okumuştur.

59. "وَمُقَامًا":[811] Ebû Zeyd mîm'in fethasıyla okumuştur.

60. "وَلَمْ يَقْتُرُوا":[812] İbn Âmir ve Medineliler bu fiili evvelinin zammesiyle rubâî olarak (وَلَمْ يُقْتِرُوا) okumuşlardır. Bu kıraat, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin; Ali, Hasan, Ebû Recâ, Nuaym b. Meysere, Mufaddal, Ezrak ve Cu'fî'den rivayetidir. Bu aynı zamanda Ebû Bekir'den de rivayet edilmiştir. Ebû Hâtim es-Sicistânî bu okuyuşu reddetmiştir. Kûfelilerden önde gelenler ve bir rivayete göre Ebû Amr evvelinin fethası ve tâ'nın zammesiyle (وَلَمْ يَقْتُرُوا) okumuştur. Âsım el-Cahderî, Ebû Hayve, Îsâ b. Ömer yine Ebû Amr'dan rivayetle evvelinin zammesi, kâf'ın fethası ve tâ'nın şeddesiyle (وَلَمْ يُقَتِّرُوا) okumuştur. Diğerleri evvelinin fethası ve tâ'nın esresi ile (وَلَمْ يَقْتِرُوا) okumuşlardır.

61. "قواما":[813] Hassân b. Abdurrahman kâf'ın esresiyle, Ebû Hasîn ve Îsâ b. Ömer Kâf'ın fethası ve vâv'ın şeddesiyle okumuştur.

62. "يلق أثاما":[814] İbn Mes'ûd ve Ebû Recâ "يَلْقَى" okumuşlardır. Ömer b. Zerr, evvelinin

[809] el-Furkân 25/63.
[810] el-Furkân 25/64.
[811] el-Furkân 25/66.
[812] el-Furkân 25/67.
[813] el-Furkân 25/67.
[814] el-Furkân 25/68.

zammesi lâm'ın fethası ve kâf'ın şeddesi ile med olmaksızın (يُلَقَّ) okumuştur.

63. "يُضَاعَفْ":[815] Ebû Bekir, Âsım'dan rivayetle fâ'nın raf'ıyla okumuştur. İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer, Şeybe ve Ya'kûb şedde ile "يُضَعَّفُ" okumuşlardır. Talha b. Süleyman, nûn ile ve azâb kelimesini de nasbıyla (نُضَاعِفْ له العذابَ) okumuştur.

64. "ويخلد"[816] İbn Âmir, A'meş ve Âsım'dan rivayetle Ebû Bekir raf' ile okumuşlardır. Ebû Hayve evvelinin zammesi, hâ'nın fethası ve lâm'ın şeddesi ile (ويُخَلَّد) okumuştur. Şu'be'den rivayetle Cu'fî'den ve Ebû Amr'dan da bu şeklilde ancak şeddesiz olarak (ويُخْلَد) şeklinde rivayet edilmiştir. Talha b. Musarrıf, Muâz el-Kârî, Ebû Mütevekkil, Ebû Nehîk ve Âsım el-Cahderî, muhatap sîgasıyla, tâ ve cezim ile (وتَخلدْ) okumuşlardır.

65. "فِيهِ مُهَانًا":[817] İbn Kesîr (فِيهِ) kelimesi her nerede gelirse işbâ' ile (فيهْ) şeklinde okumuştur. Hafs da Âsım'dan rivayetle sadece burada ona tâbi olmuştur.

66. "وَذُرِّيَّتِنَا":[818] Ebû Amr ve Âsım'dan bir rivayet hariç Kûfeliler müfred olarak diğerleri cem'i kalıbıyla okumuşlardır.

67. "قُرَّةَ أعين":[819] Ebü'd-Derdâ, İbn Mes'ûd, Ebû Hureyre, Ebü'l-Mütevekkil, Ebû Nehîk, Humeyd b. Kays ve Ömer b. Zerr cemi' sîgasıyla "قُرَّات" okurlar.

68. "يجزون الغرفة":[820] İbn Mes'ûd "يجزون الجَنَّة" okumuştur.

69. "ويلقون فِيهَا":[821] Hafs'ın dışında Kûfeliler ve İbn Ma'dân evvelinin fethası ve lâm'ın sükûnuyla (ويَلْقون) okumuşlardır. Nümeyrî de Mufaddal'den rivayetle aynı şekilde

---

[815] el-Furkân 25/69.
[816] el-Furkân 25/69.
[817] el-Furkân 25/69.
[818] el-Furkân 25/74.
[819] el-Furkân 25/74.
[820] el-Furkân 25/75.
[821] el-Furkân 25/75.

okumuştur.

70. "**فقد كَذِّبْتُمْ**":[822] İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve İbn Zübeyr "**فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ**" şeklinde okumuşlardır. Vâkıdî bazılarından zâl'in tahfifiyle (**كَذَبْتُمْ**) şeklinde rivayet etmiştir.

71. "**فَسَوف يكون**":[823] Ebü's-Semmâl, Ebü'l-Mütevekkil, Îsâ b. Ömer ve Ebân b. Ta'ğlib tâ ile (**تكون**) okumuşlardır.

72. "**لِزَامًا**":[824] Ebü's-Semmâl lâm'ın fethasıyla okumuştur. Ebû Hâtim es-Sicistânî bu okuyuşu Ebû Zeyd'e dayandırmış, Hüzelî de bu kıraati Ebân b. Ta'ğlib'den nakletmiştir.[825]

3.6.2. Furkân Sûresindeki Kıraat Farklılıkları (Ebu'l Kâsım el-Lahmî'nin "El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar" eseri çerçevesinde)

İbn Hacer Furkân sûresindeki birçok kıraat ihtilafını böylece sıraladıktan sonra şu hususa dikkat çeker: "Ebu Ömer İbn Abdilberr benim zikrettiğim bu kıraat farklılıklarının bir kısmını zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Allah bilir belki de Ömer'in Hişâm'a karşı geldiği söz konusu harfler bize ulaşmamış kıraatler de olabilir. Çünkü herbir kişinin okuduğu kıraat kendisinden sonraya nakledilmemiştir. Ancak eğer aktarılmayan bir şey varsa bu çok az bir şeydir." Müellif bu nakli ma'kul bularak şu ilaveyi yapar: "Bizim (Furkân sûresindeki kıraat ihtilafına dair) naklettiklerimiz, İbn Abdilberr'in zikrettiklerinin bir misli hatta ondan daha fazladır. Ancak biz "konunun tamamı budur bundan başka yoktur" demiyoruz. Muhtemeldir ki bizim de muttali' olamadığımız şeyler vardır. Meselâ biz; hemze, med, revm ve işmam gibi edaya yönelik farklılıklara yer vermedik."[826]

Müellif "Muhtemeldir ki bizim de muttali' olamadığımız şeyler vardır" dedikten sonra

---

[822] el-Furkân 25/77.
[823] el-Furkân 25/77.
[824] el-Furkân 25/77.
[825] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.
[826] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.

gerçekten de daha önce karşılaşmadığı bazı bilgilerin olduğunu bizzat kendisi şu şekilde ifade etmiştir: "Ben bu konuyu yazıp duyurduktan sonra el-Lahmî'nin "El-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezhar" isimli büyük kitabına muttali oldum. Bu kitaptan, öncesinde başka bir yerde zikredilmeyen kıraat farklılıklarını seçip aldım. Bu da daha önce yazdığım miktara yakın oldu. Sûredeki ihtilaflardan yeni seçtiklerimi mushaf tertibine uygun olarak şu şekilde aktarıyorum:"[827]

1. "لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نذيرا":[828] Edhem es-Sedûsî tâ ile (لِتَكُونَ) okumuştur.

2. "وَاتَّخَذُوا من دونه آلِهَة":[829] Sa'id b. Yusuf hemzenin esresi, lâm'ın fethası ve sonrasında bir elif ile (اِلآهة) okumuştur.

3. "وَيَمْشي":[830] Alâ b. Seyâbe ve Mûsâ b. İshâk, evvelinin zammesi, mîm'in fethası ve fethalı şîn'ın şeddesiyle (وَيُمَشَي) okumuşlardır. Haccâc'dan evvelinin zammesi, mîm'in sükûnu ve esreli sîn ile (وَيُمْسي) nakledilmiştir ancak bunun bir hata olduğu söylenmiştir.

4. "إِنْ تَتَّبِعُونَ":[831] İbn En'um yâ ile (يَتَّبِعُونَ) okur. Muhammed b. Ca'fer de birinci tâ'nın fethası ikincisinin sükûnu ile (تَتْبعُونَ) okumuştur.

5. "فَلَا يَسْتَطِيعُونَ":[832] Züheyr b. Ahmed evvelini tâ ile okumuştur.[833]

6. "جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا":[834] Sâlim b. Âmir cemi' sîgasıyla "جَنَّاتٌ" okumuştur.[835]

7. "مَكَانًا ضيقا مُقرنين":[836] Abdullah b. Sellâm şeddesiz olarak "مُقْرَنين" okumuştur. Sehl ise

---

[827] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.
[828] el-Furkân 25/1.
[829] el-Furkân 25/3.
[830] el-Furkân 25/7.
[831] el-Furkân 25/8.
[832] el-Furkân 25/9.
[833] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/36.
[834] el-Furkân 25/8. (İbn Hacer mushaf tertibine göre sıralayacağım diye ifade etti fakat burada 9. ayetten sonra tekrar 8. ayete döndü. Kitaptaki tertibe tarafımızdan müdahale edilmedi.)
[835] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/37.
[836] el-Furkân 25/13.

şeddesiz olarak ve vâv ile "مُقْرَنُونَ" okumuştur.

8. "أم جنَّة الْخلد":[837] Ebû Hişâm cemi'sîgasıyla "جَنَّاتُ" okumuştur.

9. "عِبَادِي هَؤُلَاءِ":[838] Velîd b. Müslim yâ'nın harekesiyle (عِبَادِىَ) okumuştur.

10. "نَسُوا الذّكر":[839] Ebû Mâlik nûn'un zammesi ve sîn'in şeddesiyle (نُسُّوا) okumuştur.

11. "فَمَا يَسْتَطِيعُونَ صرفا":[840] İbn Mes'ûd "فَمَا يَسْتَطِيعُونَ لَكُمْ", Übeyy b. Ka'b "فَمَا يَسْتَطِيعُونَ لَكَ" şeklinde okumuştur. Bu kıraati Ahmed b. Yahya b. Mâlik, Abdülvehhab'dan, O da Hârûnü'l-A'ver'den nakletmiştir. Yine bu kıraat, İbn Esbahânî, Ebû Bekir b. Ayyaş, Yusuf b. Saîd ve Halef b. Temîm'den de rivayet edilmiştir. Yusuf b. Saîd ve Halef b. Temîm, A'meşten "لَكُمْ" ziyadesiyle de nakletmişlerdir.

12. "وَمن يظلم مِنْكُم":[841] Yahya b. Vâzıh "يظلم" yerine "وَمَنْ يَكْذِب", Hârûnü'l-A'ver de şeddeyle "يُكَذِّبُ" okumuştur.

13. "عذَابا كَبِيرا":[842] Şuayb Ebû Hamza'dan rivayetle "كَثيراً" okumuştur.[843]

14. "لَوْلَا أنزل":[844] Ca'fer b. Muhammed hemzenin ve zâ'nın fethası ve "الْمَلَائِكَة" kelimesinin nasbıyla okumuştur.

15. "عتوا كَبِيرا":[845] Vâv yerine yâ ile "عتِيًّا" okunmuştur. Ebû İshâk el-Kûfî de "كَبِيرا" yerine "كَثيراً" okumuştur.

16. "يَوْم يرَوْنَ الْمَلَائِكَة":[846] Abdurrahman b. Abdullah tâ ile "تَرَوْنَ" okumuştur.

---

[837] el-Furkân 25/15.
[838] el-Furkân 25/17.
[839] el-Furkân 25/18.
[840] el-Furkân 25/19.
[841] el-Furkân 25/19.
[842] el-Furkân 25/19.
[843] Burada Şu'be, yanlışlıkla Şuayb olarak yazılmıştır. Bu kişi, Şu'be b. Haccâc'dır. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 15/75.
[844] el-Furkân 25/21.
[845] el-Furkân 25/21.
[846] el-Furkân 25/22.

17. "وَيَقُولُونَ":[847] Hüşeym Yunus'tan rivayetle tâ ile "وَتَقُولُونَ" okumuştur.

18. "وَقدمنَا":[848] Saîd b. İsmâîl dâl'ın fethasıyla okumuştur.

19. "إِلَى مَا عمِلُوا من عمل":[849] Vekîî "مِنْ عَمَلٍ صَالِحٍ" şeklinde "صَالِحٍ" ziyadesiyle okumuştur.

20. "هَبَاءً":[850] Muhârib hê'nın zammesi ve med ile (هُبَاءً), Nusayr b. Yusuf hê'nın zammesi, kasr ve tenvin ile (هُبَاً), İbn Dînâr hê'nın fethasıyla (هَبَاً) okumuşlardır.

21. "مُسْتَقَرًّا":[851] Talha b. Mûsâ kâf'ın esresiyle okumuştur.

22. "وَيَوْم تشقق" Ebû Zîmâm raf' ve tenvin ile "وَيَوْمٌ", Ebû Cevze raf' ile tenvinsiz olarak "وَيَوْمُ", İsmet A'meş'ten rivayetle vâv'ın hazfı ve "يرَوْنَ" ziyadesiyle aynı zamanda takdim ve te'hir ile "يَوْمَ يَرَوْنَ السَّمَاءَ تَشَقَّقَ" şeklinde okumuştur.

23. "الْملك يَوْمئِذٍ":[852] Süleyman b. İbrahim mîm'in fethası ve lâm'ın esresi ile "الْمَلِكُ" okumuştur.

24. "الْحق":[853] Ebû Ca'fer b. Yezîd nasb ile okur.

25. "يَا لَيْتَنِي اتَّخذت":[854] Âmir b. Nusayr "تَخِذْتُ" okur.

26. "وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآن":[855] Muallâ Cahderî'den rivayetle nûn'u ve zâ'yı fetha ile şeddesiz olarak (نَزَلَ) şeklinde, Zeyd b. Ali ve Ubeydullah b. Huleyd de fethayla ancak şeddeli olarak okumuşlardır.

---

[847] el-Furkân 25/22.
[848] el-Furkân 25/23.
[849] el-Furkân 25/23.
[850] el-Furkân 25/23.
[851] el-Furkân 25/24.
[852] el-Furkân 25/26.
[853] el-Furkân 25/26.
[854] el-Furkân 25/27.
[855] el-Furkân 25/32.

27. "وَقَوْمَ نُوحٍ":[856] Hasan b. Muhammed b. Ebî Sa'dân babasından nakille raf' ile okumuştur.

28. "وجعلناهم للنَّاس آيَة":[857] Hâmid er-Râmhürmüzî cemi' sîgasıyla "آيَاتٍ" okumuştur.

29. "وَلَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ":[858] Sevre b. İbrahim cemi' sîgasıyla "الْقَرْيَاتُ", Behrâm ise ismi tasgir sîgasıyla ve şeddeli olarak "الْقُرَيَّةِ" okudu.

30. "أَفَلَمْ يَكُونُوا يرونها":[859] Ebû Hamza Şu'be'den rivayetle her ikisini de tâ ile okur.

31. "وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرَوْنَ":[860] Osman b. Mübârek her ikisini de tâ ile okur.

32. "أم تحسب":[861] Hamza b. Hamza Zammeli yâ ile ve sîn'in fethasıyla (يُحسَب) okudu.

33. "سُبَانًّا":[862] Yusuf b. Ahmed sîn'in esresiyle okumuş ve manasının rahatlık olduğunu söylemiştir.

34. "جِهَادًا كَبِيرا":[863] Muhammed b. Hanefiyye sâ ile (كَثيراً) okudu.

35. "مَرَجَ الْبَحْرين":[864] İbn Arefe şeddeyle "مَرَّجَ" okudu.

36. "هَذَا عَذْبٌ":[865] Hasan b. Muhammed b. Ebî Sa'dân zâl'in esresiyle okudu.

37. "فَجعله نسبا":[866] Haccâc b. Yusuf "سَبَبًا" şeklinde okudu.

38. "أَنَسْجُدُ":[867] Ebü'l-Mütevekkil tâ ile (أَتَسْجُدُ) şeklinde okudu.

---

[856] el-Furkân 25/37.
[857] el-Furkân 25/37.
[858] el-Furkân 25/40.
[859] el-Furkân 25/40.
[860] el-Furkân 25/42.
[861] el-Furkân 25/44.
[862] el-Furkân 25/47.
[863] el-Furkân 25/52.
[864] el-Furkân 25/53.
[865] el-Furkân 25/53.
[866] el-Furkân 25/54.
[867] el-Furkân 25/60.

39. "**وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْل وَالنَّهَار خلفة**":[868] Hasan b. Muhammed b. Ebî Sa'dân babasından rivayetle Hâ'nın fethası, sonunda leyl'e giden hâ zamiri ile "**خَلْفَهُ**" okumuştur.

40. "**على الأَرْض هونا**":[869] İbnü's-Semeyfe' hê'nın zammesiyle okudu.

41. "**قَالُوا سَلاما**":[870] Hamza b. Urve sîn'in esresi ve lâm'ın sükûnu ile "**سِلْمًا**" okudu.

42. "**بَيْنَ ذَلِكَ**":[871] Ca'fer b. İlyas nûn'un zammesiyle okumuş ve bu kelimenin Kâne'nin ismi olduğunu söylemiştir.[872]

43. "**لَا يدعونَ**":[873] Ca'fer b. Muhammed dâl'in şeddesiyle okudu.[874]

44. "**وَلَا يَقْتلُون**":[875] İbn Câmi' evvelinin zammesi, kâf'ın fethası ve esreli tâ'nın şeddesiyle "**يُقَتِّلُون**", Muâz da tâ'dan önce bir elif ile "**يُقاتلُون**" okumuştur.

45. "**أَثَامًا**":[876] Abdullah b. Sâlih el-İclî, Hamza'dan rivayetle evvelinin esresi, sâ'nın sükûnu ve mîm'den önce elif olmaksızın "**إِثْمًا**" okumuştur. İbn Mes'ûd'dan da cemi' sîgasıyla "**آثَامًا**" rivayet edilmiştir.

46. "**يُبَدِّلُ اللَّهُ**":[877] Abdülhamid Ebûbekir'den; İbn Ebî Able, Ebân ve İbn Mücâhid Âsım'dan; Ebû Umâre ve Burcumî[878] A'meşten rivayetle bâ'nın sükûnuyla (**يُبْدِلُ**) okumuşlardır.

---

[868] el-Furkân 25/62.
[869] el-Furkân 25/63.
[870] el-Furkân 25/63.
[871] el-Furkân 25/67.
[872] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/37.
[873] el-Furkân 25/68.
[874] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38.
[875] el-Furkân 25/68.
[876] el-Furkân 25/68.
[877] el-Furkân 25/70.
[878] Burcumî, asıl nüshada yanlışlıkla Berhemî olarak yazılmıştır. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Ş. Arnaût*, 15/77.

47. "لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ":[879] Ebü'l-Muzaffer râ'nın yerine nûn ile (الزُّونَ) okumuştur.

48. "ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبهم":[880] Temîm b. Ziyâd zâl'in ve kâf'ın fethasıyla (ذَكَّرُوا) okumuştur.

49. "بِآيَاتِ رَبهم":[881] Süleyman b. Yezîd müfred olarak "بِآيَةِ" şeklinde okumuştur.

50. "قُرَّةَ أَعْيُنٍ":[882] Ma'rûf b. Hakîm müfred olarak "قُرَّةُ عَيْنٍ" şeklinde okumuştur. Kelbî Ebû Sâlih'ten rivayetle "قُرَّات عَيْنٍ" okumuştur.

51. "واجعلنا لِلْمُتقين":[883] Ca'fer b. Muhammed "وَاجْعَلْ لَنَا مِنَ الْمُتَّقِينَ إِمَامًا" okur.

52. "يُجْزَوْنَ":[884] Übeyy bir rivayette "يُجَازَوْنَ" okumuştur.

53. "الْغُرْفَةُ":[885] Ebû Hâmid "الغرفات" okumuştur.

54. "تَحِيَّة":[886] İbn Umeyr cemi' sîgasıyla "تحيات" okumuştur.

55. "وَسلَامًا":[887] Hâris her iki yerde de "وسِلمًا" okumuştur.

56. "مُسْتَقَرًّا ومقاما":[888] Umeyr b. İmrân mîm'in fethasıyla "وَمَقَامًا" okumuştur.

57. "فَقَدْ كَذَّبْتُمْ":[889] İbn Saîd zâl'i şeddesiz olarak "كَذَبْتُمْ" okumuştur.

İbn Hacer, el-Lahmî'nin mezkûr eserinden seçtiği Furkân sûresindeki kıraat farklılıklarını aktarıp konuyu şu şekilde bağlar: "İşte bunlar 56 kıraattir ki[890] meşhur kıraatlerde bu rivayetler yoktur. Benim daha önceki yazdıklarıma bunlar da eklenebilir. Toplamda zikrettiğimiz kıraat farklılıklarının sayısı 130 kadar oldu. Allah en doğrusunu bilir."[891]

---

[879] el-Furkân 25/72.
[880] el-Furkân 25/73.
[881] el-Furkân 25/73.
[882] el-Furkân 25/74.
[883] el-Furkân 25/74.
[884] el-Furkân 25/75.
[885] el-Furkân 25/75.
[886] el-Furkân 25/75.
[887] el-Furkân 25/75.
[888] el-Furkân 25/76.
[889] el-Furkân 25/77.
[890] Müellif 57 kıraat ihtilafını aktarmış ancak 56 yer olduğunu söylemiştir. Muhtemelen bir yerde aynı ayetteki iki farklılığı bir madde olarak kabul etmiştir.
[891] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38.

Müellifin son mütalaası şöyledir: Hz. Peygamber'in "فاقرءوا مَا تيَسّر مِنْهُ" "O Kur'an'dan kolay olanı okuyunuz" sözü doğrultusunda daha önce zikredilen şartlar ile[892] Kur'an olduğu sâbit olan her bir kıraatin câiz olduğuna hükmedildi. Bu mutlaka itibâr edilmesi gereken şartlardır. Bunlardan birinde sıkıntı olursa artık o kıraate itimad edilmez. Ebû Şâme de bu meseleyi çok mükemmel bir şekilde şöyle beyan eder: "Bir şehrin kıraat imamından gelen tarikler ittifak etmedikçe kendi dönemindeki ve kendinden sonraki kıraat ehli o kişinin kıraatte imamı olduğuna dair icma' etmedikçe, o kıraatin Kur'an olduğu kesinleşmiş olmaz. Bir imamdan gelen tarikler ihtilâf ederse bu kıraat (sahih kıraat) olmaz. Şâyet bir âyet, zikredilen şartların mevcudiyetiyle beraber farklı kıraatleri içeriyorsa mananın bozulmaması ve i'rabın değişmemesi şartıyla bu kıraat câiz olur.[893]

3.7. Yedi Harfle İlgili Genel Değerlendirme

Yedi harf İbnü'l-Cezerî'nin 30 küsür yıl kafa yorduğunu söylediği bir konudur. Yedi harf ve kıraatlere dair müstakil kitabı olan Abdurrahman Çetin bu bilgiyi zikrettikten sonra kendisinin de 25 yılı aşkın konu üzerinde çalıştığını, kendi zihninde meseleyi çözdüğünü ancak bunu eserine ne kadar yansıtabildiğini bilemediğini ifade eder.[894] Bu kadar uzun bir süre konu üzerinde inceleme yapan Çetin'in ulaştığı sonuç için "bunu ne kadar yansıtabildiğimi bilemiyorum" ifadesi aslında meselenin zorluğu hakkında bir bakış açısı sunar. Maşalı, kıraatlerin kaynağı meselesinin en netâmeli konuların başında geldiğini, bunun sebebinin kıraatlere kaynak olarak gösterilen yedi harfin anlamının net olmadığını ve içerdiği bu kapalılık sebebiyle Suyûtî gibi bir kısım âlimlerin konuyu müteşâbih ve müşkil olarak değerlendirip manasının tam olarak bilinemeyeceğini söylediklerini ifade eder.[895] Biz de İbn Hacer'in konuyu nasıl genişçe ele aldığını görmüş olduk. Zikrettiğimiz görüşler doğrultusunda kendi değerlendirmemizi şu şekilde ifade etmemiz mümkündür.

Yedi harf meselesi, hakkında vârid olan hadislerin kapalılığı ve sahabenin bunun üzerine sorular sormaması nedeniyle ilk dönemden itibaren tartışılagelmiştir. Hadislerde geçen

---

[892] Bu şartlar; senedin sahih olması, Arapçaya uygunluk ve mushaf hattına muvafık olmasıdır.
[893] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/38.
[894] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 14.
[895] Maşalı, *Temel Meseleleriyle Kıraat*, 13; Ayrıca bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 123.

"*Kur'an yedi harf üzerine indirildi*" ifadesi sahih bir şekilde bize ulaşmıştır. Ancak yedi ile ve harf ile kastedilen nedir? Yedi harf tam olarak ne anlama gelmektedir? Bu sorular bazı yönleriyle hala net olarak cevabını bulamamıştır. Sahabe'nin konu hakkında neden soru sormadığı düşünülünce iki ihtimal akla gelmektedir. Birinci olarak, söz konusu meseleyle ilgili rivayetlerin bir kısmında, yaşanan tartışmanın akabinde Hz. Peygamber'in canının sıkılması ve bu konuda ihtilafın ve tartışmanın yasaklanması sebebiyle konunun yeni sorulara kapanmış olması ihtimalidir. İkincisi, nüzül döneminde bu konunun soruya ihtiyaç olmayacak şekilde anlaşılmış ve uygulanmış olması ihtimalidir. Zira yedi harfle ilgili rivayet sayısı fazla olsa da konu genellikle aynıdır. Şöyle ki, verilen ruhsatın henüz duyulmamış olması sebebiyle birkaç tartışma yaşanmış, Hz. Peygamber yedi harf hadisini zikrettikten sonra o dönemde konu kapanmış ve devam eden bir tartışma nakledilmemiştir. Verilen bu ruhsat fetihlerle büyüyen İslam coğrafyasında geniş bir şekilde kullanılmıştır. Kur'ân'ın cem'edildiği Hz. Ebû Bekir dönemi dâhil Hz. Osman dönemine kadar yedi harfle ilgili tartışma yaşandığına dair herhangi bir rivayete rastlanmamaktadır.[896] Hz. Osman dönemine gelince sınırların genişlemesi ve özellikle Arap olmayan insanların yoğun bir şekilde İslam'a girmeleri sebebiyle ön plana çıkan kıraat farklılıkları yedi harf konusunu yeniden gündeme taşımıştır. Meselenin kritiği günümüze kadar yapılagelmiştir.

Öncelikle konuya dair rivayetlerin izahlarına bir bütün olarak bakıldığında, yedi harfin bir zorunluluk değil kolaylaştırma amacına yönelik bir ruhsat olarak verildiğinin ittifakla kabul edilen bir husus olduğu görülür. Bunun yanında İbn Hacer'in *"Kur'ân'ın önce yedi harften biri olan Kureyş lisanıyla indirildiği, sonra kolaylık olsun diye yedi harf ile nazil olduğu, Hz. Osman'ın istinsah'ta Hz. Peygamber'in lehçesi ve Kur'an'ın ilk indirildiği lehçe olan Kureyş lehçesine insanları yönlendirdiği"*[897] açıklaması; meselenin sebebi, maksadı ve sürecine ilişkin bir bakış açısı sunar. Müellifin *"Hz. Osman'ın istinsahta insanları tek bir harf üzerine topladığı"* görüşü günümüzdeki kıraat farklılıklarını dayanaksız bırakmaya sebep olabilir ki biz yedi harf ruhsatının kısmen de olsa hala devam ettiği kanaatindeyiz. Aslında müellifin yedi harf olgusuna dair yaptığı lehçe/vücuh tanımı

[896] Burada kastettiğimiz kıraat farklılıklarıyla ilgili değil Yedi harf kavramıyla ilgili bir ihtilaftır.
[897] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/9.

ve verdiği örneklerin, günümüzdeki kıraat farklarını içermesi sebebiyle bu olgunun fiilen hala geçerli olduğunu kabul ettiği de söylenebilir. Diğer yandan İbn Hacer, yedi harf hadisinden sanki Kur'ân ayetlerinin ve kelimelerinin tamamının yedi defa indirilmiş olduğu, her birinin yedi ayrı okuyuşu olduğu algısının yanlışlığını ve yedi harfin Kur'ân'ın bir kısmında olduğunu ifade ederek önemli bir konuya dikkat çeker.[898]

Çetin'in, yedi harfin manasına ilişkin zikrettiği görüşlere bakıldığında; Sicistânî, İbn Kuteybe, Mekkî, Dânî ve İbnü'l-Cezerî gibi işin uzmanların çoğunluğunun *"*Vücuh*"* anlamını benimsediğini ancak her âlimin farklı vecihlere yer verdiğini görmekteyiz.[899] Çetin, uzun araştırmalarının neticesinde bu kavramın manasının "sayıyla sınırlı olmayan bir takım vecihler" olduğu sonucuna vardığını söyler. [900] İbn Hacer de yedi harfi açıkladığı ilk cümlede *"*yani yedi vecih*"* ifadesiyle görüşünü ortaya koyar ve *"*vücuh*"* manasına olduğuna dair birçok görüşe yer verir. Diğer yandan yedi harf rivayetlerini zikrettikten sonra *"Bütün bu hadisler, harften kastedilenin lügat ya da kıraat olduğunu güçlendirmektedir. Yani, Kur'an yedi lügat ya da yedi kıraat üzerine indirildi"* demektir.[901]

Sonuç olarak yedi harfin yedi vecih manasına geldiğini söyleyen âlimlerin görüşlerinin sağlam bir zemine oturduğunu söylemek mümkündür. Ancak lügat/lehçe anlamının da ilgili başlıkta izah edildiği gibi gözardı edilemeyecek derecede kuvvetli olduğu görülür. İbn Hacer meselenin bu iki yönüne dikkat çekerek özgün bir açıklama yapar ki bu izahta mananın, tek başına lügat ya da vecih olduğunu söylemenin yetersiz olduğunu, ancak lügat ve vücûhun her ikisi birleştirildiğinde kıraat farklılıklarının tamamını kapsayabildiğini söyler. Yedi harfi kısaca aynı mananın yedi lügate kadar farklı lafızlarla ifade edilebilmesi olarak tanımlar.[902] Müellifin bu özgün değerlendirmelerinin yedi harfe dair soruları tamamen ortadan kaldıramasa da en aza indirdiği kanaatindeyiz. Ancak bu olgunun kesin bir sonuçla kapatılamayacak bir vasıfta olduğunu, üzerinde araştırma ve

---

[898] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/27.
[899] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 111-160.
[900] Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 149-160.
[901] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 9/24.
[902] Bk. İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/23,28.

görüş belirtmenin devam edebilecek nitelikte bir mesele olduğunu da ifade etmek isteriz.

4. Kıraatlerin İhtilâtı (Kıraatlerin Telfîki- Kıraatleri Birbirine Karıştırma)

Kıraat ihtilâtı; vücûhat ve eğitim kastı olmaksızın bir imamın kıraatini okurken, aynı ayetin başka bir kelimesinde başka bir imamın kıraatini okumak ya da farklı ayetleri farklı imamlardan okuyarak kıraatleri birbirine karıştırmaktır. Karaçam, "*Kıraatlerin Telfîki"* başlığında konuyu ele almış ve olguyu şöyle tanımlamıştır: "*Muhtelif imamlardan rivayet edilen vecihlerin bir araya getirilmesi veya kıraat vecihlerinin birleştirilerek okunmasıdır.*"[903]

İbn Hacer konuya dair Ebû Şâme'ye şöyle atıfta bulunur: Ebû Şâme *Vecîz*'de şunu zikretti: "Şam'da arap olmayan biri, bir kâriin Kur'ân'ı on kıraat üzere okuduğunu fakat kıraatleri birbirine karıştırdığını söyleyerek bunun fetvasını sordu. İbn Hâcib, İbn Salah ve imamlardan daha başkaları belirli şartlarla bunun câiz olduğunu söylediler. Mesela "**فَتَلَقَّى اٰدَمُ مِنْ رَبِّه كَلِمَاتٍ**"[904] âyetini okuyan kişi gibi. Bu âyeti okurken; İbn Kesîr'in nasb ile "**آدَمَ**" veçhini, Ebû Amr'ın nasb ile "**كَلِمَاتٍ**" veçhini alıp okumaz. Ya da nûn ile "**نغفر**" veçhini ve raf' ile "**خَطَايَاتُكُمْ**"[905] veçhini alıp okumaz. Ebû Şâme bu şekilde bir okuyuşun men edilmesi gerektiğinde şüphe olmadığı, bunun dışındakilerin câiz olduğunu söyledi.[906] İbnü'l-Cezerî'nin farklı örneklerle ayrıntılı bir şekilde ele aldığı konuyu üç maddede özetleyebiliriz. Birincisi zikrettiğimiz "**فَتَلَقَّى اٰدَمُ مِنْ رَبِّه كَلِمَاتٍ**"[907] örneğinde olduğu gibi iki kıraatten biri diğerine bağlı ise ve murad olunan manayı değiştiriyorsa buradaki ihtilâtın haram olduğunda şüphe yoktur. İkincisi bir imamın okuyuşunu rivâyet ederken başka bir kıraati buna karıştırmak, söz konusu imama yalan isnad etmek anlamında olur ki bu da câiz olmaz. Üçüncüsü kıraatlerden biri diğerine bağlı değilse

---

[903] Karaçam, *Tilâvet Esasları*, 284.
[904] el-Bakara 2/37.
[905] el-A'râf 7/161: "**وَاِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطٰيٰتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ**"
[906] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38.
[907] el-Bakara 2/37.

rivayet/nakil amacıyla değil de kıraat ve tilâvet maksadıyla olursa bunda bir sakınca yoktur. Bu câiz, sahih ve makbuldür. Çünkü hepsi Allah katındandır.[908]

İbn Hacer kıraatleri ve fıkhı iyi bilen bir muhaddis olarak, farklı ayetlerin farklı imamlardan rivayet edilen sahih kıraatlerinin alınabileceğine ve bunun câiz olduğuna şöyle dikkat çeker: "Zamanımızda kurrâdan bazılarının farklı kıraatlerin bir okuyuşta birleştirilmesine karşı çıkmaları yaygınlaştı. Hatta bazıları bunun haram olduğunu açıkladı. Fukahâdan birçoğu da buna karşı çıkan kurrânın bir dayanağı olduğunu zannedip "Her ilmin uzmanı kendi ilmini daha iyi bilir" diyerek onlara tabi oldular. Bu bir yanılgıdır. Zira helal ve haram ilmi ancak fukahâdan alınır. Kurrâdan bunu yasaklayanlar hususi bir rivayeti okuyup da ona başka kıraatleri karıştıranları kastetmişlerdir. Çünkü bu şekilde hususi bir imamın kıraatine başlayıp başka bir kıraati ona karıştıran, o imamın üzerine yalan isnad etmiş olur. Bir rivayete göre kıraate başlayan kişinin başka bir rivayete geçiş yapması güzel bir davranış değildir. Şeyh Muhiddîn de[909] bu şekilde söylemiştir. Bu kesinlik anlamında olmayıp evleviyyet olarak daha güzel demektir. Mutlak olarak yasak olması söz konusu değildir. Allah en doğrusunu bilir.[910] Görüldüğü gibi aynı âyet içinde farklı kelimelerin farklı vecihlerinin alınması doğru bulunmamıştır. Aynı okuyuş içerisinde farklı ayetlerin farklı imamlardan alınması ise güzel görülmemiştir. Bu zikrettiklerimiz normal okuyuşlar için olup eğitim amaçlı çalışmaları bunun dışında değerlendirmek mümkündür.

5. Fethu'l-Bârî'de Kıraat Farklılıklarının Diğer İlimlere Katkısı

İbn Hacer'in ayetlerin izahında, hadislerin şerhinde, fıkhi ahkâmda ve Arap diliyle alakalı bazı konularda kıraat farklılıklarından istifade ettiği görülür. Bu başlık altında diğer ilimlerin kıraat farklılıklarından nasıl faydalandığı ele alınacaktır.

5.1. Tefsir İlmine Katkısı

Kur'ân'ın anlaşılmasında kıraat farklılıklarının önemli bir yeri vardır. Kıraat farklılıkları,

---

[908] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr*, 1/18-19.
[909] İmam Nevevi: Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b.Mürî en-Nevevi (v.676/1277).
[910] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 9/38.

âyetlerin manasına etkisi açısından bir çelişkiye sebep olmayıp bilakis anlamı zenginleştirerek daha kapsamlı bir mananın elde edilmesine katkı sunar.[911] Müfessirlerin birçok ayetin tefsirinde kapalılıkları gidermek ya da manayı zenginleştirmek için bu farklılıklardan yararlandıkları görülür. Buna dair yeni dönemde de "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü" başlığıyla yapılan çalışmaların yoğunluğu dikkat çeker.[912]

İbn Hacer de eserinde Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sunması açısından birçok kıraat farklılığına değinmiştir. Örneğin müellif Bakara 198. âyetinde " **لَا جنَاح عَلَيْكُم أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ** " cümlesine İbn Abbas'tan gelen "**فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ**" ilavesiyle alakalı bazı açıklamalara yer vermiş sonunda da şu değerlendirmede bulunmuştur: "Bu kıraatin şâz kıraatlerden olduğu görülmektedir. Şâz kıraatin hükmü ise imamlar indinde tefsir hükmünde olmasıdır". Müellif bu ifadesiyle kıraat farklılıklarından Kur'an tefsirinde istifade edilebileceğine dikkat çeker.[913] Bir başka konuda aynı âyetle ilgili "İbn Abbâs'ın bu kıraati, isnâdı sahih olan şâzlardan sayılmaktadır. Hükmü ise kıraatin hüccet olduğu ancak Kur'an olmadığıdır." açıklamasına yer verir.[914] Müellif " **وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي العِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا**"[915] âyetinde "**وَالرَّاسِخُونَ**" kelimesindeki vâv'ın atıf ya da isti'nâf için olduğu ihtilafında, İbn Abbâs'ın "**وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ**" kıraatini delil getirerek vâv'ın atıf değil isti'nâf için olduğunu ve mananın bu yönde verilmesi gerektiğini belirtir.[916]

---

[911] Mehmet Efe, "Hadîd Sûresindeki Kıraat Farklılıkları ve Manaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 415 (Makalede Hadid sûresi özelinde kıraat farklılıklarından elde edilen anlam zenginliğine dair birçok örnek görmek mümkündür.).

[912] İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996); Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001); Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015); Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat*; Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017).

[913] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 3/595.

[914] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 4/290.

[915] Âl-i İmrân 3/7.

[916] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/210.

Fâtiha 7. âyetindeki "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ" kısmıyla alakalı da şu açıklamaya yer verir: "Arapça uzmanları; "لَا" nın zâid olduğunu, "غَيْرِ" kelimesinin ifade ettiği olumsuzluk manasını daha fazla te'kid ettiğini; "الضَّالِّينَ" kelimesinin "الَّذِينَ أَنْعَمْتَ" üzerine atfedildiği zannedilmemesi için "لَا" nın geldiğini söylemişlerdir. "لَا" nın "غَيْرْ" manasında olduğu da söylendi. Ebû Ubeyd ve Saîd b. Mansûr'un sahih bir isnad ile zikrettiği Hz. Ömer'in "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ" kıraati bu manayı teyit eder. Bu takdirde "غَيْرْ" kelimesi de te'kid anlamı verir."[917]

Aynı şekilde Mürselât sûresindeki "إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَ ْرِ"[918] âyetinin tefsirinde "كَالْقَ ْرِ" kelimesiyle ilgili yaptığı geniş tahlilde bir hadis rivayeti bir de kıraat farklılığına yer verir. "الْقَ ْر" kelimesi sâd'ın sükûnu ve fethasıyladır. Fethayla "بقِ َرٍ" devenin boynu anlamında "قَ َرَةٍ" kelimesinin cemisi olur. İbn Abbâs'ın iki fethayla "كَالْقَ َرِ" kıraati de bunu destekler. Bu kelimenin ağacın gövdesi ya da devenin boynu anlamında olduğu da söylendi. İbn Kuteybe Kasr'ın ev anlamında olduğunu "قَ َر" okuyanların ise kesilmiş hurma ağacının gövdesini kasdettiğini ve bunu insanların boyunlarına benzettiğini söyledi. Sanki İbn Abbâs "قَ َر" kıraatini zikrettiğimiz şekilde tefsir etti. Ebû Ubeyd….İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'dan iki fethayla "بِشَرَرٍ كَالْقَ َرِ" şeklinde okunduğunu rivayet etti.[919] Zikrettiğimiz örnekte iki kıraat zikredilerek âyetin manasındaki değişime dikkat çekilir. Âyet, "قَ ْر" kıraatinde, cehennem'in köşkler (binalar-kaleler) büyüklüğünde alevler saçtığı manasında iken; "قَ َر" kıraatinde hurma kütüklerinin gövdesi büyüklüğünde kıvılcımlar saçtığı anlamına gelir.

---

[917] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/159.
[918] el-Mürselât 77/32.
[919] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/688.

Diğer bir örnekte müellif Yûsuf 110. âyetindeki "**حَتَّى إِذا استيأس الرُّسُل وظنوا أَنهم قد كذبُوا**" ifadesinde "**كذبُوا**" kelimesinin anlamıyla ilgili kıraat farklılıklarına ve geniş açıklamalara yer verir. Özetle şu şekilde aktarmak mümkündürdür: "Kurrâdan Kûfe imamlarından Âsım, Yahyâ b. Vessâb, A'meş, Hamza, Kisâî, Hicâz ehlinden Ebû Ca'fer şeddesiz "**كُذبُوا**" okudular. İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ebû Aburrahman es-Sülemî ve Hasan-ı Basrî'nin kıraati de bu şekildedir. Hz. Aişe'den şeddeli olarak "**كُذِّبُوا**" şeklinde rivâyet edildi.[920] Bu takdirde "ona tâbî olanlar onu yalanladılar" manasına olur. Âyette "**كَذِبْ**" ile kastedilen gerçek anlamda yalan değil yanlış yapmaktır. Bu "**كَذَبَتْكَ نَفْسُكَ**" (Kendi kendini yalanladın) sözü gibidir. Mücâhid'in evvelinin fethası ve şeddesiz olarak " **وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قد كَذَبُوا**" kıraati de bunu teyit eder. Yâni yanlış yaptılar anlamına gelir. "**وَظَنُّوا**" fiilinin fâili de "**الرُّسُل**" olur."[921] Görüldüğü gibi müellif "**كذبُوا**" kelimesinin anlamını açıklamak üzere ikisi sahih (**كُذِّبُوا- كُذبُوا**) biri şâz (**كَذَبُوا**) olmak üzere üç kıraat farklılığına yer verir ve uzun açıklamalarda bulunur. Sonuç olarak Fethu'l-Bârî'de birçok âyetin izahında sahih ve şâz kıraat farklılılarından istifade edildiği görülür. Biz bir kısmına işaret etmekle yetindik.

5.2. Hadis İlmine Katkısı

Fethu'l-bârî, bir hadis şerhi kitabı olduğu için müellif zikrettiği hadisleri açıklarken birçok alandan destek almıştır. Bu bağlamda onun hadislerin şerhinde başvurduğu kaynaklardan biri de kıraat farklılıklarıdır. Konuyla ilgili birkaç örnek zikredelim. Ebû Katâde'den rivayet edilen bir hadis şöyledir:

«**أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُ َلِّي وَهُوَ حَامِلٌ أُمَامَةَ بِنْتَ زَيْنَبَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،**

[920] Bu kelimeyi Âsım, Hamza, Kisâî ve Ebû Ca'fer şeddesiz, diğerleri şeddeli okumuştur.
[921] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/368.

«وَلِأَبِي العَاصِ بْنِ رَبِيعَةَ بْنِ عَبْدِ شَمْسٍ فَإِذَا سَجَدَ وَضَعَهَا، وَإِذَا قَامَ حَمَلَهَا»

"*Rasûlüllah (s.a.v.), kızı Zeyneb'in Ebu'l-Âs b. Rebîa b. Abdişşems'ten olan kızı Ümâme'yi omzuna alarak namaz kılardı. Secdeye gittiği zaman onu kenara koyar, kalktığında tekrar omzuna alırdı."*[922]

İbn Hacer bu hadiste geçen "**حَامِلِ أُمَامَةَ**" cümlesinin nasıl okunacağıyla ilgili şu açıklamayı yapar: Rivayetlerde meşhur olan birinci kelimenin tenvin ile ve Ümâme'nin nasbıyla "**حَامِلٌ أُمَامَةَ**" okunmasıdır. Ancak "**إن الله بالغ أمره**"[923] âyetinin iki vecihle okunabildiği gibi[924] hadiste geçen cümlenin "**حَامِلُ أُمَامَةٍ**" şeklinde izâfetle okunabileceği de rivayet edildi.[925] Görüldüğü gibi müellif, hadisteki bir cümlenin iki şekilde okunabilmesiyle alakalı, bir âyetteki iki kıraat veçhine işaret ederek görüşünü kıraat farklılığıyla temellendirmiştir.

Diğer bir örnek olarak, yaşını doldurmamış bir keçinin kurban olarak kesilmesiyle ilgili Berâ b. Âzib'den rivayet edilen bir hadisteki "**لَا تَجْزِي عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ**"[926] cümlesinin nasıl okunacağına dair yaptığı açıklamayı özetle verelim. "Müslimde "**وَلَنْ تَجْزِيَ**" şeklinde geldi. Buhârî'de "**وَلَنْ تَجْزِيَ عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ**" olarak geldi.[927] "**تَجْزِي**" kelimesi evvelinin fethasıyla ve hemzesizdir. "**تَقْضِي**" (yerine getirmek) anlamına gelir. "**لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا**"[928] âyeti de bunun gibidir. İbn Berî fukahânın evvelinin zammesi ve hemzeyle "**لَا تُجزِىءُ**" okuduklarını da söyledi. Bu "**أَجْزَأَ عَنْكَ**" cümlesindeki gibi "kifâyet" anlamında câiz olsa

---

[922] Buhârî, "Kitâbü's-Salât", 106 (No. 516).
[923] et-Talâk 65/3.
[924] Bu âyet, yalnızca İmâm Âsım'ın Hafs rivayetinde izafetle "بَالِغُ أَمْرِهِۦ" şeklinde okunur. Diğer kıraatlerde birinci kelimenin tenvini ve ikinci kelimenin nasbıyla "بَالِغٌ أَمرَهُ" şeklinde okunur. el-Pâluvî, *Zübde*, 354.
[925] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/591.
[926] Buhârî, "Udhiyye", 8 (No: 5557).
[927] Bk. Buḫârî, "Udhiyye", 11 (No:5560).
[928] el-Bakara 2/48.

da daha doğru olan hemzesiz ve evvelinin fethasıyla "**تَجْزِي**" olmasıdır. el-Esâs sâhibi,[929] Benî Temîm'in evvelinin zammesiyle "**الْبَدَنَةُ تُجْزِي عَنْ سَبْعَةٍ**" şeklinde, ehli Hicâz'ın ise evvelinin fethasıyla "**تَجْزِي**" kullanımları olduğunu söyledi. "**لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نفس شَيْئا**" âyeti de bu iki şekilde okundu.[930]

Yine Hz. Aişe'den gelen "**وَكَانَ يَأْمُرُنِي، فَأَتَّزِرُ، فَيُبَاشِرُنِي وَأَنَا حَائِضٌ**" [931] hadisinin şerhinde şu açıklamaya yer verir: "Bizim rivayetimizde ve daha başka rivayetlerde "**فَأَتَّزِرُ**" şeklindedir. Aslı "**أَفْتَعِلُ**" vezninde, meftuh hemzeden sonra sakin bir hemzeyle "**فَأَءْتَزِرُه**" şeklindedir. Nahiv uzmanlarının çoğu buradaki idgâma karşı çıktılar. Hatta el-Mufassal sahibi (Zemahşerî), bunun hata olduğunu söyledi. Ancak başkaları idgâmın Kûfelilerin görüşü olduğunu söyledi. Sağânî de *el-Mecmeu'l-bahreyn*'de bunu nakletti. İbn Mâlik bunun semâî olduğunu söyledi. İbn Muhaysin'in şeddeyle "**فليؤد الَّذِي أتُّمِن**"[932] kıraati de bunun gibidir."[933] Müellifin zikrettiğimiz bu örnekte de hadisteki bir cümlenin okunuşunu kıraat farklılıklarından bir vecihle temellendirdiği görülür.

Diğer bir örnek ise Ebû Hureyre'nin "**عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ نَهَى عَنْ خَاتَمِ الذَّهَبِ**" rivayetiyle ilgilidir. Müellif, söz konusu hadisteki "**خَاتَمِ**" kelimesinin hemzeyle "**الْخَأْتَمِ**" şekinde de okunduğunu belirtmiş bunun da el-Ukberî'nin *İ'râbü'ş-şevâz*'da yer verdiği "**الْعَالَمِينَ**"[934] kelimesinin hemzeyle "**الْعَأْلَمِينَ**" şeklinde okunduğu gibi olduğunu söylemiştir.[935]

---

[929] Esasü'l-Belâğa, ez-Zemahşeri.
[930] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 10/14; Bu kelimede sahih başka bir vecih yoktur. Ancak ilgili kelimede şâz kıraat söz konusudur. Bk. el-Pâluvî, *Zübde*, 34; Hey'et, *el-Muhaf ve Kırâatühû*, 1/42.
[931] Buhârî, "Hayız", 5 (No:300).
[932] el-Bakara 2/283.
[933] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/404.
[934] el-Fâtiha 1/1.
[935] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 10/316.

Eserde Hz. Peygamber'in Hendek harbinde bir namazın gecikmesine sebep oldukları için müşrikler aleyhine yapmış olduğu bedduasındaki "صَلاَةِ الوُسْطَى" (orta namaz) ifadesiyle ilgili birçok görüşe ve rivayete yer verilmiştir. Söz konusu rivayet şöyledir:

"حَبَسُونَا عَنْ صَلاَةِ الوُسْطَى حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ، مَلَأَ اللَّهُ قُبُورَهُمْ وَبُيُوتَهُمْ، أَوْ أَجْوَافَهُمْ – شَكَّ يَحْيَى – نَارًا"[936]

Müellif "صَلاَةِ الوُسْطَى" ifadesinin ikindi namazı olduğuna dair görüş ve rivayetleri zikrettikten sonra bunu Übey b. Ka'b'ın (şâz) kıraatiyle temellendirir. "Ebû Ubeyd'in sahih bir isnad ile Übey b. Ka'b'dan yapmış olduğu rivayet bunun ikindi namazı olduğu görüşünü destekler. Söz konusu rivayette Übey, âyeti " حَافِظُوا عَلَى الـ ـَّلَوَاتِ وَالـ ـَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَـ ـْر" şeklinde okumaktadır."[937] Zikrettiğimiz örneklere bakıldığında müellifin, hadislerin şerhinde ileri sürdüğü bazı görüşleri kıraat vecihleriyle delillendirdiği görülür.

5.3. Fıkıh İlmine Katkısı

İbn Hacer ahkâma dair âyet ve hadislerde geniş tahlillere yer verir. Zikrettiği konuyla ilgili âyetlerde kıraat farklılığı olduğunda, fıkhî hükümlerin istidlâlinde çoğunlukla söz konusu kıraat vecihlerini kullanır. Örneğin, "ramazan orucunun kazası" bahsinde Bakara185. âyette "فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ" kısmından sonra şâz kıraat olarak "مُتَتَابِعَاتٍ" ilavesiyle ilgili şu açıklamalara yer verir: "Hz. Âişe âyetin "فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ مُتَتَابِعَاتٍ" şeklinde indiğini sonradan "مُتَتَابِعَاتٍ" kısmının sâkıt olduğunu/neshedildiğini rivayet etti. *el-Muvaṭṭa'*da bunun Übey b Ka'b'ın kıraati olduğu ifade edildi. Bu rivayet şayet sahih ise bundan anlaşılan ramazan orucunun kazasının peşpeşe olmasının evvela vacip olduğu sonra bu hükmün neshedildiği ve vücûbun ortadan kalktığıdır. Ancak buna cevaz verenler arasında da peşpeşe olmasının daha evlâ olduğunda bir ihtilaf yoktur."[938] Zikrettiğimiz örnekte

---

[936] Buhârî, "Tefsir", 42 (No. 4533).
[937] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/197.
[938] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī,* 4/189; Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭaʾ*, thk. Muḥammed Fuʾâd ʿAbdulbâḳî (Beyrut: y.y., 1406/1985).

müellifin fıkhî bir hükümle ilgili kıraat farklılığıyla istidlalde bulunduğu görülür.

Aynı şekilde Bakara 184. âyetle ilgili birçok fıkhî hükme ve geniş tahlile yer verir. Bir kısmını özetle aktaralım. "Atâ'dan, İbn Abbâs'ın Bakara 184. âyetini "**يُطِيقُونَهُ**" değil "**وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ**" okuduğu rivayet edilmektedir.[939] İbn Mes'ûd'un da kıraati böyledir. Nesâî'de "**يُطَوَّقُونَهُ**" kelimesinin "**يُكَلَّفُونَهُ**" (mükellef olmak) anlamında olduğu nakledildi. Bu güzel bir tefsirdir. Yani ona güç yetirmeye mükellef olanlar demektir. İbn Abbâs bu âyetin mensûh olmadığını yaşlı erkek ve yaşlı hanımları kastettiğini söyledi. Bu İbn Abbâs'ın görüşüdür. Çoğunluk buna muhalefet etti. Bununla beraber bir sonraki zikrettiğimiz hadiste bunun mensûh olduğuna işaret eden bilgiler de vardır." Müellif bu açıklamaları zikrettikten sonra konuyu tahlile devam eder ve İbn Abbâs'ın kıraatinin mensûh olmadığı kanaatini zikreder. "İbn Abbâs'ın "**يُطَوَّقُونَهُ**" kıraati, meşhur kıraatlerdeki "**وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ**" âyetinin "**وَعَلَى الَّذِينَ لَا يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ**" anlamında olduğu görüşünü zayıflatır. Âyeti "**يُطِيقُونَهُ**" okuyanlara göre mana oruca güç yetirenlere fidyenin vacip olduğudur. Hâlbuki oruca güç yetirenlere fidye vacip değil diğerlerine vaciptir. Buna cevap olarak şunu söyleriz: Burada hazif söz konusu olup mana şöyledir: oruca güç yetirebilenler oruç tutmazlarsa onlara fidye gereklidir. Bu, çoğunluğa göre evvela böyle idi. Ancak sonrasında neshedilerek âciz kişi oruç tutmadığında ona fidye gerekli oldu. Daha önce İbn Ebî Leyla hadisinde zikrettiğimiz gibi ramazan orucu âyeti indiğinde oruç onlara (bazısına) ağır geldi. Âyette kendilerine verilen ruhsat üzerine orucu terkedip her gün bir fakiri doyuruyorlardı. Sonra "**وَأَنْ تَصُومُوا خير لكم**" âyetiyle bu ruhsat neshedildi. Ancak İbn Abbâs'ın kıraatinde nesih söz konusu değildir.[940] Çünkü bu rivayette fidye, oruca mükellef olduğu halde ona güç yetiremeyip oruç tutamayanlar ve bunun üzerine kendilerine keffâret gerekenler içindir. Bu hüküm bâkîdir ve bunda bir değişiklik

[939] Buhârî, "Tefsir" 25 (No. 4505).
[940] Söz konusu âyetin mensuh olmadığına dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Remzi Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'de Nesih* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2020).

yoktur."[941] Bir kısmını özetle aktardığımız örnekte müellifin, ahkâma dair bir konuda âyetteki kıraat farklılıklarından da istifade ederek geniş tahlillere yer verdiği görülür.

İbn Hacer abdestte ayakların yıkanması ya da meshi konusundaki ihtilafa dair "**فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ**"[942] âyetindeki kıraat farklılıklarını[943] zikrederek konuyu şöyle ele alır: "Biz konuya özet olarak işaret edelim. Meshi yeterli görenler âyetteki "**وأرجلِكم**" kelimesinin cer ile kıraatini esas alarak bu kelimenin "**وامسحوا (برءوسكم)**" üzerine atfedildiği görüşüyle istidlal ediyor. Sahâbe ve tâbiînden bir grup âyetin zâhirine giderek bu görüşü benimsedi. İbn Abbâs'tan da buna dair zayıf bir rivayet nakledildi. Ancak ondan sâbit olan bu rivayetin aksidir. İkrime, Şa'bî ve Katâde'den de meshe dair rivayetler nakledildi. Bu aynı zamanda şîa'nın görüşüdür. Hasan-ı Basrî'den, vacip olanın yıkama ya da meshetmekten biri olduğu nakledildi. Bazı zâhir ehlinden, her ikisinin de gerekli olduğu aktarıldı. Cumhûr'un delili zikredilen sahih hadisler ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır ki bunlar murâd olunanı beyan ederler. Onlar söz konusu âyetten de şu cevapları verirler: "**وَأَرْجُلَكُمْ**" kelimesi "**أَيْدِيكُمْ**" üzerine atfen nasb ile "**وَأَرْجُلَكُمْ**" şeklinde okunur. "**يَا جِبَالُ اَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ**"[944] âyetinde nasb ile "**وَالطَّيْرَ**" okunduğu gibi "**وَأَرْجُلَكُمْ**" kelimesinin "**بِرُءُوسِكُمْ**" lafzının mahalli üzerine atfedilmiş olduğu da söylendi. Yine âyetteki meshin, mestler üzerine meshin meşruiyetine hamledildiği söylendi. Bu takdirde cer kıraati mestler üzerine meshetmek, nasb kıraati de ayakların yıkanması şeklinde yorumlandı. Bu konuyu Ebûbekir ibnü'l-Arabî çok güzel bir şekilde şöyle açıkladı: "İki kıraat arasında açık bir teâruz olmasının özeti nedir? Aralarında görünürde teâruz olan iki delilin hükmü, şayet her ikisiyle de amel etmek mümkün ise her ikisiyle de amelin vacip olmasıdır. Mümkün değilse mümkün olan kadarının yapılmasıdır. Burada yıkama ve meshin aynı anda bir uzuvda cemedilmesi mümkün

---

[941] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 8/180.
[942] el-Mâide 5/6.
[943] Bu âyeti; Nâfi', İbn Âmir, Hafs, Kisâî ve Ya'kûb nasb ile "وَأَرْجُلَكُمْ", diğerleri cer ile "وأرجلِكم" şeklinde okur. Bk. el-Pâluvî, *Zübde*, 98.
[944] es-Sebe' 34/10.

değildir. Çünkü abdest meshi de içerdiğinden burada yapılacak cem', meshin tekrarına götürür. Mutlak emirler ise tekrarı gerektirmez. Öyleyse iki kıraate de muvafık olarak farklı zamanlarda her iki hükümle de amel edilebilir. Bu hususta imkânlar dikkate alınır." Diğer bir görüş de şöyle ifade edildi: "وَأَرْجُلَكُمْ" kelimesi meshedilmiş olan "الرُّءُوسِ" üzerine atfedildi. Çünkü ayaklar, üzerine suyun bolca dökülme ihtimali olan uzuvlardır. Ayakları yıkama esnasındaki muhtemel israfa dikkat çekmek için meshedilmiş baş üzerine atıf yapıldı. Burada murad edilen gerçek anlamdaki mesh değildir. Âyetteki "إِلَى الْكَعْبَيْنِ" sözü de bunu gösterir. Çünkü mesh bir ruhsattır ve gâye ile kayıtlanmaz (şuraya kadar diye bir sınırlama yapılmaz). Bunun diğer bir delili de meshin, hafif yıkama için de kullanılabilmesidir. Abdest alan kişi için "مَسَحَ أَطْرَافَهُ" (uzuvlarını meshetti) ifadesi söylenir. Bunu lügat âlimi Ebû Zeyd, İbn Kuteybe ve daha başkaları zikretti.[945]

Zikrettiğimiz örnekte müellifin, abdest gibi önemli bir konudaki fıkhî hükümle ilgili, anlam itibarıyla birbirine zıt gibi görünen sahih iki kıraat veçhini çok güzel bir üslupla cemettiği görülür. Onun bu bütüncül yaklaşımından abdestte ayakların yıkanmasıyla ilgili mümkün olduğunda meshi de içermesi sebebiyle yıkamanın tercih edilmesi, zaruret halinde çok az bir suyla mesheder gibi yıkanması, yıkama hiç mümkün olmadığında diğer kıraatin tezammun ettiği ruhsat kullanılarak mesh yapılabilmesi hükmü anlaşılabilir.[946]

5.4. Arap Diline Katkısı

Arap dilinin Kur'ân'ın nüzulünden sonra kurallarının belirlendiği ve sistemli bir hal aldığı söylenir. Bu açıdan Kur'an âyetleri ve kıraatlerin Arap dili açısından en kuvvetli hüccet olduğunu ifade etmek mümkündür.[947] İbn Hacer de bazen kıraat vecihlerinin ihticâcında Arap dilini kullanır. Yer yer de bunun tam aksine Arap diliyle ilgili konuların istişhâdında kıraat farklılıklarını kullandığı görülür. Örnek olarak Hz. Peygamber'in, vefatından hemen önceki rahatsızlığında namazları Hz. Ebûbekr'in kıldırmasını emretmesiyle ilgili

[945] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 1/268.
[946] Abdest âyetindeki kıraat farklılığı ve konunun ayrıntıları için bk. Kaya, "*Kıraat Açısından Abdest Ayeti*".
[947] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 190, 236, 372-373.

Hz. Âişe rivayetinde[948] şu izahı yapar: "İbn Mâlik bazı rivayetlerde " إِنْ يَقُمْ مَقَامَكَ يَبْكِي وَمُرُوا يُ َلِّي" şeklinde "يَبْكِي" ve "يُ َلِّي" kelimelerinin her ikisinin de yâ'nın isbâtıyla geldiğini söyledi. Bu, illetli fiilin sahih konumunda bulunması ve harekenin hazfıyla iktifâ edilmesi kabilindendir. Yûsuf 90. âyetteki "إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَ ْبِرْ"[949] cümlesini, "إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِي وَيَ ْبِرْ"[950] şeklinde "يَتَّقِي" kelimesini med ile okuyanların kıraati de bunun gibidir.[951] Aynı âyeti alışverişle ilgili "البَيِّعَانِ بِالخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا، أَوْ يَقُولُ أَحَدُهُمَا لِ َاحِبِهِ اخْتَرْ"[952] hadisinin izahında şöyle kullanır. "Bu hadis bütün tarîklerde "أَوْ يَقُولُ أَحَدُهُمَا" şeklinde "يَقُولُ" kelimesinde vâv'ın isbâtıyla gelmiştir. Aslında burada vâv'ın isbâtı düşündürücüdür. Çünkü bu kelime "مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا" üzerine atfen meczûmdur ("أَوْ يَقُلْ أَحَدُهُمَا" şeklinde olmalıdır). "إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَ ْبِرْ"[953] âyetinin "إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِي وَيَ ْبِرْ" şeklindeki kıraatinde olduğu gibi burada da zammenin, (manayı ya da sözü) daha doyurucu verdiği için böyle gelmiş olması mümkündür.[954]

Diğer bir örnek olarak Hz. Ebûbekr'in faziletiyle ilgili hadisi zikredebiliriz.

"إِنَّ اللَّهَ بَعَثَنِي إِلَيْكُمْ فَقُلْتُمْ كَذَبْتَ، وَقَالَ أَبُو بَكْرٍ صَدَقَ، وَوَاسَانِي بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ، فَهَلْ أَنْتُمْ تَارِكُوا لِي صَاحِبِي"

Tercümesi: "*Allah beni peygamber olarak size gönderdi. Siz bana, "yalan söylüyorsun" dediniz. Ebûbekir, "doğru söylüyor" dedi. Beni canıyla malıyla koruyup gözetti ve teselli etti. Benim arkadaşımı bana bırakmayacakmısınız! (bıraksanız ya!)"*[955] Müellif, hadisteki "تَارِكُوا لِي صَاحِبِي" terkibiyle ilgili iki farklı âyet ile şöyle ihticâc'da bulunur: "Tefsirde bu ibare "تَارِكُونَ لِي صَاحِبِي" şeklindedir. Bunun üzerinde farklı görüşler ileri sürüldü. Hatta Ebu'l-Bekâ kelimedeki nûn'un hazfının râvilerin hatası olduğunu, bir kelime muzâf ya da Elif-Lâm'lı olduğunda nûn'un düşeceğini, burada ise böyle bir durumun olmadığını

[948] Buhârî, "Ezan", 67 (No. 712).
[949] Yûsuf 12/90.
[950] Bu âyeti bu şekilde, kıraati aşere'den sadece İbn Kesîr'in râvisi Kunbul okur. el-Pâluvî, *Zübde*, 171.
[951] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 2/203.
[952] Buhârî, "Büyû'", 43 (No. 2109).
[953] Yûsuf 12/90.
[954] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 4/328.
[955] Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 5 (No. 3661).

ifade etti. Başkaları ise iki delil ileri sürerek bunun caiz olduğunu söyledi. Birincisi, "صَاحِبِي" kelimesi muzâf olup izafet lafzının takdimiyle ona önem vermek için muzâf ile muzâfı ileyhin arası câr-mecrûr ile fasledildi. Hz. Peygamber'in bu şekilde iki izafeti kendisinde toplamasında Sıddîk'a bir ta'zim bulunur. Bunun bir örneği En'âm 137. âyetini İbn Âmir'in "وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ" şeklinde, iki muzâf arasının mef'ûl ile fasledilerek, "أَوْلَادَهُمْ" kelimesinin nasbıyla ve "شُرَكَائِهِمْ" kelimesinin cerriyle okumasıdır.[956] İkinci delil ise kelamı uzatmamak için nûn'un hazfedilebilmesidir ki "وخضتم كَالَّذِي خَاضُوا"[957] âyeti bunun örneğidir. Zikredilen açıklamalarda kıraat farklılıklarının sarf ve nahive katkısı görülür.

Şu meşhur hadis de konumuza dair açık bir örnek olarak zikredilebilir:

" لاَ يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلاَ يَشْرَبُ الخَمْرَ حِينَ يَشْرَبُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلاَ يَسْرِقُ السَّارِقُ حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلاَ يَنْتَهِبُ نُهْبَةً، يَرْفَعُ النَّاسُ إِلَيْهِ فِيهَا أَبْ َارَهُمْ، وَهُوَ مُؤْمِنٌ"

Tercümesi: "*Zinâ eden mü'minken zinâ etmiş olmaz. İçki içen mü'minken içmez. Hırsızlık yapan mü'minken çalmaz. İnsanların kendine emanet ettiği bir malı onların gözleri önünde yağmalayan, mü'minken yağmacılık yapmış olmaz."*[958] Bu hadisin şerhinde şu açıklamaya yer verilir: "İbn Mâlik burada kelâmın kastedilen manaya delaleti sebebiyle fâlin hazfına cevaz olduğunu söyledi. Bunun takdiri "وَلَا يَشْرَبُ الشَّارِبُ الْخَمْرَ" şeklindedir. (Diğerlerinde de aynı takdir söz konusudur.) Buradaki gibi nefiyden sonra fâilin hazfının örneği "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ اَمْوَاتًا"[959] âyetini Hişâm'ın yâ ile "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ" şeklinde okumasıdır ki bu takdirde "لَا يَحْسَبَنَّ حَاسِبٌ" manasınadır.[960] İbn Hacer'in hadisleri şerhederken kelime ve cümle tahlillerine çok önem verdiği ve Arap dilinin inceliklerine dair geniş izahlara girdiği görülür. Bu doğrultuda istifade ettiği alanlardan

---

[956] el-Pâluvî, *Zübde*, 117 (İbn Âmir dışında kurrânın tamamı âyeti "وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ" şeklinde okur.).
[957] et-Tevbe 9/69.
[958] Buhârî, "Hudûd" 2 (No. 6772).
[959] Âl-i İmrân 2/169.
[960] İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî, thk. Abdülbâkī*, 12/59.

biri de kıraat farklılıklarıdır. Zikrettiğimiz hadislerde bu durum açıkça anlaşılır. Buna dair eserde daha birçok örneği görmek mümkündür.

6. Kıraat Çalışmalarının Günümüze Yansımaları ve Etkisi

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'in ilâhi koruma altında olduğunu beyan etmiş ve bu korumanın kıyamete kadar devam edeceğinin garantisini vermiştir.[961] Bu anlamda kıraat alanındaki çalışmalar bu ilahi garantinin en net göstergelerinden birini oluşturur. Kur'ân'ın indirilmeye başlandığı vahiy döneminden itibaren müşriklerin, onun ilahi bir kitap olmadığı yönündeki iddiaları her dönemde artarak devam etmiştir. Bu iddialar oryantalist çalışmalarla günümüzde de söz konusudur. Son yüzyıllarda özellikle Kur'ân'ın kaynağı, Kur'an tarihi, kıraat farklılıkları ve mushaf hattına dair yaptıkları çalışmalarla Kur'ân'ın sıhhatine dair bir şüphe uyandırma gayretine girdikleri görülmüştür. Ancak bu çabaları karşılıksız kalmıştır. Almanya'nın Münih Eyaletinde kurdukları Kur'an Araştırmaları Enstitüsü'nün 1900'lü yılların başında giriştikleri Tenkitli Mushaf Yazma Projesi'yle ilgili yaklaşık yarım asrın sonunda yayınladıkları faaliyet raporunda şu açıklamanın yapıldığı kaydedilmiştir. "Kur'an'ın muhtelif nüshalarını toplama işi henüz tamamlanmadı. Fakat şu ana kadar toplananlara bakarak şunu söyleyebiliriz ki ara sıra müstensih hatalarına rastlanmışsa da toplanan bu 42.000 nüsha arasında metin farklılığı görülmemiştir."[962] Bu arşivin Almanya bombalandığında yandığı söylenir.

Kur'an ve kıraat alanında yapılan diğer bir proje de Berlin Free University çatısı altında devam etmektedir. 1990 yıllarında başlayan bu projeye dair 30 yılı aşkın süre geçmesine rağmen gündeme gelebilecek nitelikte bir açıklama yapamamalarından kendilerine yarayacak bir malzemeye ulaşamadıkları neticesini çıkarmak mümkündür.[963] Oryantalist çalışmalara genel olarak bakıldığında özellikle son birkaç yüzyılda kıraatler ve mushaf hattı alanlarında aleyhte bir malzeme bulma ümidiyle ciddi çalışmalar yaptıklarını ancak

---

[961] Hicr 15/9.

[962] Mohammad A. CHAUDHARY, "Oryantalizmin Kırâat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi - Arthur Jeffery Örneği", çev. Mahmut Ay, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 204 (Muhammed Hamidullah'ın İslam'ın Doğuşu kitabından naklen).

[963] Abdulhamit Birışık, "Oryantalistik Araştırmalarda Kıraat Konusu", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi / İstanbul* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 180.

günümüz itibarıyla ümitlerini kaybettikleri için bu konudaki heyecanlarının azaldığını söylemek mümkündür.[964] Müslümanlar olarak biz zaten aleyhte bir malzeme bulamayacaklarını biliyoruz. Ancak onların yüzyıllarca art niyetli yaptıkları çalışmalarda ilâhi kitap karşısında ne kadar da âciz kaldıklarına işaret etmek için bunu zikrediyoruz.

Örnek olarak birkaçını zikrettiğimiz oryantalist çalışmalar doğrultusunda şu hususa dikkat çekmek isteriz ki Müslümanların boş bıraktığı alanlarda, İslam karşıtlarının söz konusu boşlukları doldurmak için ciddi bir çaba içine girdikleri görülür. Bu açıdan gerek inanların zihinlerine gelmesi muhtemel soruları gidermek gerekse oryantalistlerin bilinçli şüphe uyandırma çabalarını boşa çıkarmak için dînî ilimlerin her alanı gibi kıraat alanının da güncel tutulması önemli olacaktır. Bizim de amacımız yapmış olduğumuz çalışmayla bu doğrultuda bir adım atmaktır. Bu çalışmayla kıraat farklılıklarının Müslümanlar için bir ihtilaf sebebi değil bir bereket vesilesi olduğu bir defa daha görülmüş ve gösterilmeye çalışılmıştır.

Dünya'da normal şartlarda birbirine zıt gibi görünen sistemlerin veya zıt olmasa bile yeni kurulmaya çalışılan sistemlerin bir diğerini / bir öncekini yalanlamayı, yanlışlamayı ve ortadan kaldırmayı hedefleyerek kurulumunu gerçekleştirmeye çalıştıkları bilinir. Ancak kıraat farklılıkları açısından meseleye bakıldığında hiçbir ihtilafa yol açmadan, sahih olanların hiçbirini dışlamadan, senedi sahih olan şâzlardan istifade edilerek bu güne gelindiği görülür. Kur'ân'ın bir mucizesi ve İlâhî koruma garantisinin bir sonucu olarak vahyin orijinal şekli Hz. Peygamber döneminden itibaren müşâfehe ve kitâbet yoluyla korunarak bir sonraki nesle aktarılmıştır. Kur'ân'ın cem'i, istinsahi, kıraat-i seb'a sınırlaması, kıraat-i aşerenin kabul görmesi gibi faaliyetlerin hep zamanın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiği ifade edilebilir. Yedi/On kıraatin sahih olarak tescillenmesinden sonra bunların zayi olma korkusu kalkınca savunmacı/koruyucu yaklaşımın, yerini eğitim öğretime bıraktığı söylenebilir. Gelinen bu noktada bir kıraat kültürü olarak sahih kıraatlerin teorik eğitim-öğretimi devam etse de pratikte halk nezdinde okunmakta olan başta Âsım kıraatinin Hafs rivayeti olmak üzere birkaç kıraatin

[964] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mohammad A. CHAUDHARY, "Oryantalistler ve Kıraat- Arthur Jeffery Örneği"; Birışık, "Oryantalistik Araştırmalarda Kıraat Konusu"; Recep Koyuncu - İdris Yiğit, "Oryantalist Bakış Açısına Göre Kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 559-584.

kaldığı görülür.[965] Küreselleşen dünyada birçok şeyin birleştiği ve belirli noktalardan idare edildiği görülür. Dînî alanların da bu gerçeklerden bağımsız olmadığını ifade etmek mümkündür. Zira fıkıh, kelam ve mezhepler de olduğu gibi kıraatlerde de iktidarların tercihlerinin, ümmeti ve yayıldıkları alanları etkilediği müşâhede edilir. Nüzûl döneminden itibaren yaşanan sürece bakıldığında gücü elinde bulunduran iktidarların tercihleri vesilesiyle kıraatlerde de bir birliğe doğru gidildiği gözlenir. Kıraat tarihindeki sürece bakarak bu gidişatın, pratikte tüm Müslümanlarca okunan tek bir kıraatin kabul görme ihtimalini barındırdığı kanaatimizi de belirtmek isteriz.[966] Bu bakımdan kıraat ilmi alanındaki çalışmaların İslam âleminde artarak devam ettiği gibi Ülkemizde de devam etmesinin önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

[965] Çetin, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 165; Birışık, "Kıraat", 25/427; Pakdil, *Kıraat*, 412.

[966] Teorik olarak kıraatlarin tedrisatı İslam âleminde güzel görülüp devam etmektedir. Bu eğitim-öğretimin kesintisiz olarak devam edeceğini öngörmek mümkündür. Bizim kanaatimiz pratikte halk nezdinde okunan Kur'ân'a dairdir.

SONUÇ

Yüce Allah insanlara hidayet rehberi olarak Kur'ân-ı Kerîm'i göndermiştir. Ancak onun anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına müracaat etmeye ihtiyaç duyulur. Bu sebeple Sahâbe, Resûlüllâh henüz hayatteyken onun sözlerini yazmaya ve nakletmeye önem verdiler. Bu faaliyet sonraki süreçte hadis ilminin oluşumu, tedvini, tasnifi ve gelişimiyle devam etti. Tasnif edilen hadis kitaplarından altısı daha çok kabul gördü ve sonrasında bu eserler "Kütüb-i Sitte" olarak anıldı. Bunların içinde ilk sırayı alan *Sahih-i Buhârî*, Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edildi. İlk üç dönemdeki tedvin ve tasnif faaliyetlerine dördüncü asırdan itibaren şerh çalışmaları da eklendi. Bu anlamda *Sahih-i Buhârî*, üzerine en çok şerh yazılan eserlerden biri oldu. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî*'si şerhlerin en kapsamlısı kabul edildi. Biz de söz konusu eseri kıraat ilmi açısından tahlil etmeye çalıştık.

Kıraat ilminin safhalarıyla ilgili değerlendirmemizi şu şekilde ifade edebiliriz: Kıraat olgusu Kur'ân'ı Kerîm'in ilk nâzil olan âyetindeki "اِقْرَأْ" emriyle başlar. Bu emir doğrultusunda Hz. Peygamber'in gelen âyetleri okuduğu, öğrettiği ve okuttuğu bilinir. Hatta "Bu gelen âyetleri Kâbe'de kim okuyacak" diye sorduğu ve bazı sahabîlere buna yönelik vazife verdiği rivayet edilir. Bununla beraber özellikle kıraati güzel olan İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b gibi bazı sahabîlerden Kur'ân okumalarını isteyip onu dinlemeyi sevdiğini de söylediği görülür. Vahyin devam ettiği süreçte diğer kabile ve milletlerden İslam'a girenlerin sayısı gün geçtikçe çoğalır ve yeni Müslüman olanlar Kureyş lisanına göre indirilen Kur'an'ı lehçe farklılığı sebebiyle okumakta zorlanır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in Yüce Allah'tan talebi üzerine Kur'ân'ın yedi harfe kadar okunmasına izin verilir. Bu ruhsat ile Hz. Peygamber döneminde kıraat olgusunda bir genişleme meydana gelerek kıraat farklılıkları söz konusu olmaya başlar. Sonraki süreçte Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman döneminde cem ve istinsah faaliyetleri yürütülür. Tâbiîn döneminden itibaren birçok âlim ihtiyarlarda bulunarak farklı sayılarda kıraat tercihleri yaptıysa da bunlar yaygınlık kazanamaz. İbn Mücâhid dönemiyle yedi kıraatin, İbnü'l-Cezerî ile de on kıraatin sahihliği ve Kur'an olarak okunabileceği üzerinde icmâ oluşur. Günümüze kadar

yedi ve on kıraatin teorik olarak eğitim-öğretimi devam eder. Ancak en yaygını Âsım kıraatinin Hafs rivayeti olmak üzere pratikte halk nezdinde okunmakta olan üç kıraat kalır.

Araştırmamızda, süreç içerisinde kıraat ilmine dair farklı tanımlar yapıldığı ancak günümüzde bunların eksik kaldığı sebepleriyle izah edildi. Bu anlamda Kur'an, kıraat, tilâvet, tecvid, tashîh-i hurûf ve temsîlî okumayı içerecek şekilde yeni bir tanım örneği uzmanların ilgisine sunuldu. Aynı şekilde mütevâtir, meşhur, şâz gibi kıraat terimlerindeki anlam değişimlerine dikkat çekildi. Kıraat çeşitlerine dair yapılan farklı tasniflerin bazı karışıklıklara sebebiyet verdiği dönemsel olarak ortaya koyuldu. Bu doğrultuda klasik ve modern dönem kıraat algısı göz önüne alınarak Kur'an olarak kabul edilen ve edilmeyen şeklinde bir taksim denemesi yapıldı. Kıraat imamlarının aynı zamanda züht ve ahlakta öne çıktıkları ayrıca birçoğunun hadis ilmiyle ilgilendikleri görüldü. Bu sebeple çalışmamızda bu iki ilmin ilişkisine dikkat çekildi.

Çalışmamız neticesinde müellif ve eserine dair değerlendirmemizi şöyle belirtebiliriz: İslami ilimlerde XV. yüzyılın altın bir çağ olarak değerlendirildiği ve bu dönemde Memlükler'in önemli rol üstlendiği zikredilir. Bu bağlamda İbn Hacer; hocaları, talebeleri, eserleri, rihleleri, üstlendiği görevleri gibi birçok etkenle en önde gelen isimlerden biri kabul edilir. *Sahîh-i Buhârî*'nin İslâm dünyasında gördüğü büyük teveccühle beraber "*Sahîh*" üzerine yapılan çalışmaların başında gelen *Fethu'l-bârî* de aynı ilgiden nasibini almıştır. Eser, Aynî'nin *Umde*'si dâhil kendisinden sonraki *Buhârî* çalışmalarına ve İslam ilim dünyasının birçok alanına dair temel kaynaklardan biri olmuştur. Eserin içerdiği alanlardan birinin de kıraat ilmi olduğu görülmüştür. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî'*yi 1400 kadar kaynağı kullanarak meydana getirmiştir. Bu kitaplar kıraat, tefsir, hadis, lügat ve daha farklı alanları kapsar. Araştırmamızda kıraatle alakalı atıfta bulunduğu 45 müellif ve eser ele alınmıştır.

İbn Hacer'in yöntemiyle ilgili şu değerlendirmeleri yapabiliriz: O, ele aldığı konuyla ilgili kayda değer ne kadar görüş varsa öncelikle onları zikreder. Bazen kanaatini metnin arasında ifade etse de genellikle konunun sonunda kendi değerlendirmesini yapar. Onun, manen nakli daha çok tercih ettiği ve geniş konuları özetle verdiği görülür. Özellikle dikkat çekmek istediği bir husus olduğunda ibareyi aynen aktarır. Konunun hassasiyetine göre gerekli olduğunda sözü uzatmaktan da geri durmaz. Örneğin yedi harf meselesinde

konuyu otuz sayfanın üzerinde tüm görüş ve ayrıntılarıyla işler ve sonunda mevzuyu bu kadar uzunca ele almasının sebeplerini zikreder. Genellikle nakilde bulunduğu cümlenin bittiğini "قلت", "انتهي" gibi sözlerle belirtir. Ancak bazı yerlerde ana kaynağa bakmadan naklin nerede bittiğini anlamanın mümkün olamayacağı şekilde konuya devam ettiği görülür. Müellifin nakil yöntemleri günümüzdeki isnad atıf sistemleriyle mukayese edildiğinde benzer özellikler taşıdığı hatta onun sisteminin daha da hassas olduğu söylenebilir. Çok sayıda eser ve şahıstan istifade etmesine rağmen her defasında atıfta bulunduğu kitap ve müellifi zikretmesi dikkat çeker.

İbn Hacer'in kıraatleri arz ederken farklı üsluplar kullandığı görülür. Yeri geldiğinde bir kıraat kitabı gibi meseleyi ayrıntılarıyla zikreder. Bazen de ele aldığı konuyu desteklemek için söz konusu yerde bir kıraat farklılığı olduğuna işaret etmekle yetinir. Yer yer kıraatlerin sıhhatine dair bilgiler verir. Çoğunlukla kıraatleri okuyanlarına nisbet etse de bazen "Böyle de okundu" gibi ifadelerle yetindiği görülür. Onun kıraate dair mütevâtir kavramını hiç kullanmaması, makbul kıraat için tevâtürü şart olarak görmediğini ortaya koyar. Ayrıca kıraat-i aşere tabirini açıkça kullanmasa da söz konusu on kıraati, Kur'an olarak okunabilen makbul kıraatler olarak değerlendirdiği anlaşılır. Ancak makbul kıraatler için sahih kelimesini değil meşhur terimini kullanır. Ona göre sadece meşhur ve şâz kıraat vardır. O, şâz kıraatlerin Kur'an olarak okunamayacağını ifade eder. Ancak bunları kıraat müktesebatı içerisinde kendilerinden istifade edilebilecek bir değer olarak kabul eder. Bu doğrultuda eserinde birçok alanda şâz kıraatlerden yararlandığı görülür. Kıraatleri sahiplerine nisbet ederken cumhûr, kıraatü'l-âmme, kıraatü'l-ekser, ehli Kûfe, ehavân gibi terimlerle kurrânın ıstılahlarını da kullanır. Yine eserinde yedi kıraat tabirine yer verir. Bu kıraatlerin daha özel/sahih olduğuna dair ifadeler zikreder. Ancak sahih olanın bu yediden ibaret olmadığını da vurgular. Bu kapsamda sahabe, tâbiîn ve sonrakilerin kıraat rivayetlerine değindiği yerler azımsanmayacak kadar çoktur. Onun eserinde şâz kıraatleri kullandığı ancak bunun şâz olduğuna dair bilgi vermediği birçok örnek de bulunur. Müellif kıraat farklılıklarını zikrettiği birçok yerde tefsir, hadis, isnat, resm-i mushaf ve Arap dili gibi ikincil unsurlarla kıraatleri temellendirir. Bazı yerlerde ise bu kıraatler arasında "daha güzel, daha beliğ" gibi ifadelerle tercihte bulunduğu görülür. Bununla beraber tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili gibi ilimlerle ilgili de kıraat farklılıklarından istifade eder.

Müellif yedi harfle ilgili birçok görüşe yer verdikten sonra mananın; tek başına lügat, müteradif kelime ya da vecih olduğunu söylemenin yetersiz olduğunu, ancak bu üçü birleştirildiğinde kıraat farklılıklarının tamamını kapsayabildiğini söyler. Bu doğrultuda yedi harfi, "Aynı mananın yedi lügate kadar farklı lafızlarla ifade edilebilmesi" olarak tanımlar. Yedi harfin kolaylık için ruhsat olarak verildiğini, bu okuyuşlardan gerekli şartları taşıyarak sonraki nesillere ulaşanların halen geçerli olduğunu söyler. O, kıraatlerin ihtilâtıyla ilgili aynı âyet içinde farklı kelimelerdeki kıraat vecihlerinin alınmasının doğru bulunmadığını nakleder. Aynı okuyuş içerisinde farklı ayetlerdeki kıraat vecihlerinin alınmasının ise yasak olmamakla beraber güzel görülmediği kanaatini belirtir.

Sonuç olarak; yaptığımız araştırmada ilim dünyasında kendisine en çok müracaat edilen âlimlerden biri olan İbn Hacer'in, kıraat ilmine dair özgün görüşleri tespit edilmeye çalışıldı. Bununla beraber kıraat farklılıklarının mana açısından ne kadar çok zenginliğe vesile olduğu birçok örnekle ortaya koyuldu. Araştırmamız neticesinde Fethu'l-bârî'nin kıraat açısından da kaynak olabilecek genişlik ve derinlikte olduğu görüldü. Eser içerisinde dağınık halde bulunan kıraat müktesebâtı derlenip toparlanarak özgün bir bakış açısıyla alanın istifadesine sunuldu.

KAYNAKÇA

Abdülbârî, Abdülaziz eş-şeyh. *er-Rivâyetü't-Tefsîriyye fî Fethi'l-Bârî*. Vakfü's-selâm el-hayrî, 2005.

Abdülmün'im, Şâkir Mahmûd. *İbn Hacer el-Askalânî Musannefâtühû ve Dirâsetün fî Menhecihî ve Mevâridihî fî Kitâbihi'l-İsâbe*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.

Ablay, Rıfat. "Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri". *Artuklu Akademi* 9/1 (2022), 179-196.

Acar, Mustafa. *Furkan Suresinin Kıraatler Açısından İncelenmesi*. Van: Van Yüzüncü Yıl, 2018.

Adevî, Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-. *Muhtasar Fethu'l-Bârî*. çev. Halil Aydemir - Beşir Eryarsoy. İstanbul: Karınca & Polen, 2020.

Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*. thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût - ʿÂdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Akaslan, Yaşar. *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Akpınar, Ömer Faruk. "İbn Hacer'in Kütüphanesinde Dolaşmak: Tecrid Üzerine Bir Okuma". *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi*. ed. Sezai Engin - Mehmet Fatih Yalçın. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.

Alâ Muhammed - Şihâb, Ekrem Abd Halife. *Mecelletü Midâdi'l-Âdâb*. "Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fi'l-İhticâci bi'l-Kırââti min Hilâli Kitâbihî Fetḥu'l-bârî Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî". *Câmiatü'l-Irakîyyeti Külliyyeti'l-Âdâb* 15 (2018).

Âli İsmail, Nebil b. Muhammed İbrahim. *İlmü'l-Kırâât: Neş'etühü-Etvâruhû-Eseruhü fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.

Altıkulaç, Tayyar. "Bennâ, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Ca'fer el-Kārî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/116. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıkulaç, Tayyar. “Ebû Şâme el-Makdisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıkulaç, Tayyar. “Halef b. Hişâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Altıkulaç, Tayyar. “Hamza b. Habîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Altıkulaç, Tayyar. “İbn Kesîr, Ebû Ma‘bed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. “İbn Mücâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Cezerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Kattân es-Semennûdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Altıkulaç, Tayyar. “Kisâî, Ali b. Hamza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Altıkulaç, Tayyar. “Kitâbü’s-Seb‘a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/113-114. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Altıkulaç, Tayyar. “Mehdevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/367-368. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Altıkulaç, Tayyar. “Nâfi‘ b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/287-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Altıkulaç, Tayyar. “Ya‘kūb el-Hadramî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/282-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

A‘zamî, Muhammed Mustafa el-. “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Azami, Mustafa. *Kur’an Tarihi*. İstanbul: İz, 2018.

Bennâʾ, Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAbdu’l-Ğanî ed-Dimyâṭî ʿŞihâbu’d-Dîn eş-Şehîr bi’l-Bennâi el-. *İtḥâfu Fuḍalâi’l-Beşer fi’l-Ḳırâʾâti’l-Erbeʿate ʿAşer*. thk. Enes Mihre. Beyrut: y.y., 1427/2006.

Birışık, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Birışık, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin, 2018.

Birışık, Abdulhamit. "Oryantalistik Araştırmalarda Kıraat Konusu". *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi / İstanbul*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.

Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buḫârî el-. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1422.

Çakan, İsmail Lütfi. "Bûsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/468. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Çetin, Abdurrahman. "Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/459-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2013.

Çetin, Abdurrahman. "Şâtıbî, Kāsım b. Fîrruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çuhadar, Mustafa - Yiğit, İsmail. "İbn Tağrîberdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM, 2. Basım, 2019.

Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminin Akademik Serencamı". *Ekev Akademi Dergisi*.

Dağ, Mehmet. "Kıraat Terimlerindeki Anlam Kırılmaları - Şâz Kavramı Örneği". Tebliğ program adı: Tarihten Günümüze Kıraat İlmi, Ankara, 2015.

Dânî, Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-. *Câmiʿu'l-Beyân fi'l-Ḳırâʾâti's-Sebʿ*. b.y.: Câmiʿatu'ş-Şâriḳa, 1428/2007.

Dânî, Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-. *el-ʾAḥrufu's-Sebʿa li'l-Ḳurʾân*. thk. ʿAbdulmuheymin Ṭaḥḥân. Mekke: y.y., 1408.

Dânî, Ebû ʿAmr ʿOs̱mân b. Saʿîd ed-. *et-Teysîr fi'l-Ḳırâʾâti's-Sebʿ*. thk. Ḫalef Maḥmûd Sâlim. Hâil: y.y., 1436/2015.

Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

DİA. "Bikāî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, ts.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eşʿaṣ es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾûṭ. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 2009.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eşʿaṣ es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn ʿAbdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, ts.

Ebû Naṣr el-Cevherî, Ebû Naṣr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*. thk. Aḥmed ʿAbdulğafûr ʿAṭṭâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

Ebû Şâme, Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. İsmail el-Maḳdisî ed-Dimeşḳî. *el-Murşidu'l-Vecîz ʿilâ ʿUlûmin Tetaʿallḳu bi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: y.y., 1395/1975.

Ebû Şâme, Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. İsmail el-Maḳdisî ed-Dimeşḳî. *İbrâzu'l-Meʿânî min Ḥirzi'l-Emânî*. b.y.: y.y., ts.

Efe, Mehmet. "Hadîd Sûresindeki Kıraat Farklılıkları ve Manaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 415-435.

Efendioğlu, Mehmet. "Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Elmalı, Hüseyin. "Mufaddal ed-Dabbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/364. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Engin, Sezai. "Bir Şerhin Hikayesi ve Otoritesi: 'Feth'ten Sonra Hicret Yok muydu". *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi*. ed. Sezai Engin - Mehmet Fatih Yalçın. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.

Engin, Sezai - Mehmet Fatih Yalçın (ed.). *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî – Bir Memlük Âlimi Portresi*. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.

Eren, Mehmet. "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Eylül 2005), 19-28.

Eren, Mehmet. "Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları-II". *Dini Araştırmalar* 3/7 (2000).

Eroğlu, Ali. "İbn Mihrân en-Nîsâbûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/199-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Ferrâʾ, Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-. *Meʿânî'l-Ḳurʾân*. thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. Mısır: y.y., ts.

Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.

Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Ḥâkim, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî el-. *el-Mustedrek âle's-Ṣaḥiḥayn*. thk. Muṣṭafâ ʿAbdulḳâdir ʿAṭâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1411/1990.

Hey'et. *el-Mushaf ve Kırâatühû*. ed. Abdülmecid eş-Şerefî. Rabat: Müessesetü Mü'minûn bilâ Hudûd li'd-Dirâseti ve'l-Ebhâs, 2016.

İbn Cinnî, Ebû'l-Fetḥ ʿOs̱mân b. Cinnî el-Mevṣılî el-Bağdâdî. *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâẕi'l-Ḳırâʾât ve'l-İḍâḥi ʿanhâ*. 2 Cilt. b.y.: Vezâratu'l-Evḳâf, 1420/1999.

İbn Ebû Dâvûd. *Kitâbü'l-Meṣâḥif*. çev. Abdülkadir Karakuş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-Mecmaʿu'l-Müʾesses li'l-Muʿcemi'l-Müfehres*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1992.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fetḥu'l-Bârî bi-Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. thk. Şuayb Arnaûd - Âdil Mürşid. 23 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkī b. Sâlih el-Mısrî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *Bulûġu'l-Merâm min Edilleti'l-Aḥkâm*. thk. Mâhir Yâsîn el-Faḥl. Riyad: y.y., 1435/2014.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *ed-Dureru'l-Kâmine fî Aʿyâni'l-Mieti'ş-Şâmine*. thk. Muḥammed ʿAbdulmuʿîd Ḍân. 6 Cilt. Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Maʿârifi'l-ʿOs̱mâniyye, 1392/1972.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *el-İṣâbe fî Temyîzi'ṣ-Ṣaḥâbe*. thk. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd - ʿAlî Muḥammed Muʿavvaḍ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415/1994.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *İnbâu'l-Ġumr bi Ebnâʾi'l-ʿUmr*. thk. Ḥasan Ḥabeşî. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisu'l-Aʿlâ, 1389/1969.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *Nuḫbetu'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eş̱er*. thk. ʿİṣâm eṣ-Ṣabâbṭî - ʿİmâd es-Seyyid. Kahire: y.y., 1418/1997.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebü'l-Faẓl Şihâbüddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Muḥammed el-ʿAsḳalânî. *Taġlîḳu't-Taʿlîḳ ʿala Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. thk. Saʿîd ʿAbdurraḥmân Mûsâ el-Ḳazaḳî. 5 Cilt. Amman: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1984.

İbn Haldun. *Mukaddime*. ed. İbrahim İzci. çev. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Baskı., 2016.

İbn Hâleveyh. *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*. Kâhire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

İbn Ḥibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Bustî. *es-Ṣaḥîḥ*. thk. Şuʿayb el-ʾArnaʾût. 18 Cilt. Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1408/1988.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî. *Teʾvîlu Muşkili'l-Ḳurʾân*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: y.y., ts.

İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî. *Lisân'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Ṣâdır, 1414/1993.

İbn Mucâhid, Aḥmed b. Mûsâ b. el-ʿAbbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdâdî. *Kitâbu's-Sebʿa fi'l-Ḳırâʾât*. thk. Şevḳî Ḍayf. Mısır: y.y., 1400.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *en-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâʾ*. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Muncidu'l-Muḳriʾîn ve Murşidu'ṭ-Ṭâlibîn*. b.y.: y.y., 1420/1999.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḫayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Ṭayyibetu'n-Neşr fi'l-Ḳırâʾâti'l-ʿAşr*. thk. Muḥammed Temîm ez-Zağbî. Cidde: y.y., 1414/1994.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil. "Mehmed II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/395-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kâdî, Abdülfettâh el-. *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırââti'l-Aşri'l-Mütevâtira*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1403.

Kallek, Cengiz. "İbn Cemâa, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "el-İsâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/487. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kandemir, M. Yaşar. “Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. “Heysemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kandemir, M. Yaşar. “Irâkī, Zeynüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/118-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. “İbn Hacer el-Askalânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kara, Necati. “Nazmü’d-Dürer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur’an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

Karaçam, İsmail. *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2018.

Karaçam, İsmail. *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kırâati*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1995.

Kâtib Çelebi, Muṣṭafâ b. ʿAbdullâh Ḫâcî Ḫalîfe. *Keşfü’ẓ-ẓunûn ʿan esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu’l-Muṯennâ, 1941.

Kaya, Remzi. “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 5/5 (1993), 255-266.

Kaya, Remzi. *Kur’ân-ı Kerim’de Eğitimci Olarak Hz. Peygamber*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2019.

Kaya, Remzi. *Kur’ân-ı Kerim’de Nesih*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2020.

Kazan, Tahsin. *İbn Hacer’in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018.

Kılıç, Mustafa. “İbn Kuteybe’nin Yedi Harf Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fak. Dergisi* 49 (2020).

Kılıç, Mustafa. *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Kırbıyık, Kasım. “İbn Müflih, Burhâneddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/216-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koca, Ferhat. “İbnü’l-Hümâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/87-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Koca, Ferhat. “İbnü’l-Mibred”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/126-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Koçkuzu, Ali Osman. “Bulûgu’l-Merâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/412-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi & Takrib Usûlü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.

Koyuncu, Recep - Yiğit, İdris. “Oryantalist Bakış Açısına Göre Kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 559-584.

Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî el-. *el-Câmiʿ li-Âḥkâmi’l-Ḳur’ân*. thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İṭfeyyiş. 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mıṣriyye, 1384/1964.

Kurtuluş, Rıza. “İbn Zahîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/455-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Küçük, Raşit. “İbn Ebû Hâtim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Maşalı, Mehmet Emin. *Kur’ân’ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto, 2015.

Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi Ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2016.

Maʿmer b. el-Muṯennâ, Ebû ʿUbeyde Maʿmer b. el-Muṯennâ et-Teymî el-Baṣrî. *Mecâzu’l-Ḳurʾân*. thk. Muḥammed Fuâd Sezgin. Kahire: y.y., 1381/1961.

Mekkî b. Ebî Ṭâlib, Ebû Muḥammed Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî. *el-İbâne ʿan meʿânî’l-ḳırâʾât*. thk. ʿAbdulfettâḥ İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehḍati Mıṣr, 1977.

Mohammad A. CHAUDHARY. “Oryantalizmin Kırâat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi - Arthur Jeffery Örneği”. çev. Mahmut Ay. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 189-204.

Muhammed Emin Efendi. *Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-İrfân*. thk. Mehmet Çaba. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.

Muslim, Ebû’l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Ṣaḥîhu Muslim*. thk. Muḥammed Fuâd ʿAbdulbâḳî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâṯi’l-ʿArabî, 1374/1955.

Nesâʾî, Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb el-Ḫorâsânî en-. *es-Sunenu’l-Kubrâ*. thk. Ḥasen ʿAbdulmunʿîm. 10 Cilt. Beyrut: Muʾessesetu’r-Risâle, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref en-. *Şerḥu’n-Nevevî ʿalâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâṯi’l-ʿArabî, 1392/1972.

Okumuşlar, Muhiddin. “Din Eğitimi’nin Bilimselleşmesi/Neliği”. *Din Eğitimi*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Öğüt, Salim. “Buhârî, Muhammed b. İsmâil (Fıkıh İlmindeki Yeri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Önen, Hacı. *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.

Özafşar, Mehmet Emin. “Ukaylî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/59. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özel, Ahmet. “İbnü’l-Mülakkın”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özel, Ahmet - Kallek, Cengiz. “Zekeriyyâ el-Ensârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/212-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şıhne, Ebü’l-Fazl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/220-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Pakdil, Ramazan. *Ta’lim, Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Baskı., 2019.

Pâluvî, Hâmid b. el-Hâc Abdulfettâh el-. *Zübdetü’l-İrfân fî Vücûhi’l-Kur’ân*. ed. Mehmet Çaba. thk. Halil İbrahim Üren. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2020.

Râğıb el-Işfehânî, Ebû’l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-. *el-Mufredât fî Ğarîbi’l-Ḳurʾân*. thk. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî. Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412.

Sakallı, Talat. “İbn Kutluboğa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/152-154. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sâmerrâî, Muhammed Sâlih Cevâd es-. *İzâât fî Târîhi’l-Kırâât*. Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mektebetü’l-Mühtedîn, 2017.

Sübkî, Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî es-. *el-İbtihâc fî Şerḥi’l-Minhâc*. Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, 1431. https://archive.org/details/20200519_20200519_1922/mode/2up?view=theater

Süyûṭî, Ebü’l-Fażl Celâlüddîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḫuḍayrî es-. *Buğyetu’l-Vuʿât fî Ṭabaḳâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuḥât*. thk. Muḥammed Ebû’l-Faḍl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu’l-ʿAṣriyye, ts.

Süyûṭî, Ebü’l-Fażl Celâlüddîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḫuḍayrî es-. *el-İtḳân fî ʿUlûmi’l-Ḳur’ân*. thk. Muḥammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Heyʾetu’l-Mıṣriyyeti’l-ʿAmme li’l-Kuttâb, 1394/1974.

Şahyar, Ayşe Esra. “Sâbit b. Hazm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Şemsuddîn es-Seḫâvî, Ebû’l-Ḫayr Muḥammed b. ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed. *eḍ-Ḍavʾu’l-Lâmiʿ li-Ehli’l-Ḳarni’t-Tâsiʿ*. 6 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu Dâri Mektebeti’l-Ḥayâh, ts.

Şemsuddîn es-Seḫâvî, Ebû’l-Ḫayr Muḥammed b. ʿAbdurraḥmân b. Muḥammed. *el-Cevâhir ve’d-Durer fî Tercemeti Şeyḫi’l-islâm ibn Ḥacer*. thk. İbrâhîm Bâcis ʿAbdulmecîd. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1419/1999.

Şenel, Abdülkadir. “Kastallânî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/583-584. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ṭaberânî, Ebü’l-Ḳâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyûb eṭ-. *el-Muʿcemu’l-Kebîr - et-Ṭaberânî*. thk. Ḥamdî b. ʿAbdulmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.

Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-. *Câmiʿu’l-Beyân fî Teʾvîli ʾÂyi’l-Ḳur’ân*. thk. ʾAḥmed Muḥammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Muʾessesetu’r-Risâle, 1420/2000.

Taş, Mustafa. “Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2019), 29-60.

Tirmiẕî, Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ et-. *es-Sunen*. thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.

Tomar, Cengiz. “Sehâvî, Şemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Turan, Abdülbaki. “Arza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Turgut, Ali. “Ebü’l-Fazl er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/315. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uğur, Mücteba. “Âişe bint Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/206. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Uzunpostalcı, Mustafa. “Bulkīnî, Ömer b. Reslân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Ünal, İsmail Hakkı. “İbnü’l-Haydırî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/79. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ünal, Mehmet. *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.

Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî el-. *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*. thk. Heyet. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415/1994.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Molla Gürânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Buhârî, Muhammed b. İsmâil (Akaide Dair Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yılmaz, Muhammet. *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.

Ẕehebî, Ebû ʿAbdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOs̱mân eẕ-. *Maʿrifetu'l-Ḳurrâ'l-Kibâr ʿalâ't-Ṭabaḳâti ve'l-Aʿṣâr*. b.y.: y.y., 1417/1997.

Ẕehebî, Ebû ʿAbdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOs̱mân eẕ-. *Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'*. thk. Suʿayb el-Arnâvut. 25 Cilt. b.y.: Muʾessesetu'r-Risâle, 1405/1985.

Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *El-Keşşaf 'an Hakā'ikı Ğavamidı't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekāvîl fî Vucuhi't-Te'vîl*. çev. Abdulaziz Hatip ve diğerleri. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2017.

Zemzemî, Yahya b. Muhammed Hasan. "Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fi'l-İstidlâli bi'l-Kırââti min Hilâli Kitâbihî (Fetḥu'l-Bârî bi-Şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî)". *Mecelletü Câmiati Ümmi'l-Kurâ li-Ulûmi'ş-Şeriyyeti ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ* 17 (2004 1425).

Zemzemî, Yahya b. Muhammed Hasan. *Mesâdiru'l-Hâfız İbn Hacer ve Ârâuhû Fî Mesâili'l- Kırââti min Hilâli Kitâbihî (Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî)*. Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1427.

Ziriklî, Hayreddin ez-. *el-A'lâm - Ḳāmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-ʿArab ve'l-Müstaʿrebîn ve'l-Müsteşriḳīn*. Beyrut: Dâru'l İlmi Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, ts.

ʿOmer b. Şebbe, Ebû Zeyd ʿOmer b. Şebbe en-Numeyrî. *Târîḫu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muḥammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Mesut		ŞEN
Doğum Yeri ve Yılı			
Yabancı Diller	Arapça / 83		Fransızca / 75
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1991	1995	Sakarya İmam Hatip Lisesi
Lisans	1998	2002	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2004	2007	Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2019	2023	Bursa Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2001	2015	Diyanet İşleri Başkanlığı
2.	2020	-	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	1. Din ve Medeniyet Sempozyumu, 2021 (Fırat Ünv.) 2. İslam ve Medeniyet Sempozyumu, 2022 (Fırat Ünv.)		
Yayınlar:	1. Makale: Belâ ve Musibetlerde İnsanın Rolü ve Tavrı (Âyet ve Hadisler Çerçevesinde) 2. Tebliğ: Fetḥu'l-Bârî'de Kıraat Kaynakları Ve Nakil Yöntemleri		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**	29.08.2023 Mesut ŞEN		